

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ERCIYES UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

Aralık 2022, Sayı: 63

December 2022, Number: 63

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ERCIYES UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi ve Yönetici Editör | Publisher and Managing Editor

Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Adına,
Dekan, Prof. Dr. Faik BİLGİLİ

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Faik BİLGİLİ
Prof. Dr. Levent ÇITAK
Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ
Doç. Dr. Emrah KOÇAK
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇOBANOĞULLARI

Danışma Kurulu | Advisory Board

Dr. Ali ACARAVCI
Mustafa Kemal University, Turkey	Dr. Karol KUJAWA
University of Illinois, USA
Dr. Ahmet Burçin YERELİ
Hacettepe University, Turkey	Dr. Lenos TRIGEORGIS
Massachusetts Institute of Technology, USA
Dr. Ali KOÇAK
The City University of New York, USA	Dr. Mishu Mofakhar HUSSAIN
University of Toronto, Canada
Dr. Aviral Kumar TIWARI
ICFAI University Tripura, India	Dr. Muhammad Ali NASIR
University of Huddersfield, UK
Dr. Celalettin YAVUZ
Istanbul Ayvansaray University, Turkey	Dr. Muhammad SHAHBAZ
Beijing Institute of Technology, China
Dr. Ceyhun ELGİN
Boğaziçi University, Turkey	Dr. Muhammad UMAR
School of Business of Qingdao University, China
Dr. Christian Johannes HENRICH
Siegen University, Germany	Dr. Narayan SETHI
National Institute of Technology Rourkela, India
Dr. Daniel Balsalobre LORENTE
University of Castilla La Mancha, Spain	Dr. Nurhan TOGUÇ
Istanbul Esenyurt University, Turkey
Dr. Doğan UYSAL
Celal Bayar University, Turkey	Dr. O. Can ÜNVER
Istanbul İstinye University, Turkey
Dr. Erdal ÖZMEN
Middle East Technical University, Turkey	Dr. Olaf LEISSE
Friedrich Schiller University Jena, Germany
Dr. Eyüp DOĞAN
University of Sharjah, United Arab Emirates	Dr. Pali ROSHA
Indian Institute of Technology Bombay, India
Dr. Filiz ÇALIŞKAN
Erciyes University, Turkey	Dr. Sayım YORGUN
Istanbul University, Turkey
Dr. Gazi Salah UDDIN
Linköping University, Sweden	Dr. Solomon Prince NATHANIEL
University of Lagos, Akoka, Nigeria
Dr. Hüseyin BAĞCI
Middle East Technical University, Turkey	Dr. Utku UTKULU
Dokuz Eylül University, Turkey
Dr. İlhan ÖZTÜRK
Çağ University, Turkey	Dr. Yunus YOLDAŞ
Erciyes University, Turkey
Dr. Irina GEORGESCU
Bucharest Academy of Economic Studies, Romania	Dr. Zahoor AHMED
Beijing Institute of Technology, China

Yayına Hazırlayanlar | Prepared for Publication by

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇOBANOĞULLARI
gokhanc@erciyes.edu.tr

Arş. Gör. Onur TOK
onurtok@erciyes.edu.tr

Öğr. Gör. Gökhan GÜVEN
gguven@erciyes.edu.tr

Yayın Kurulu Sekreterleri | Editorial Secretary

Dr. Öğr. Üyesi Kadir AYYILDIRIM
kadirayyildirim@erciyes.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Hatun KORKMAZ
hatunkorkmaz@erciyes.edu.tr

Arş. Gör. Dr. Ahmet KÖSEOĞLU
akoseoglu@erciyes.edu.tr

Arş. Gör. Selma GÜLİRMAK
selma@erciyes.edu.tr

Arş. Gör. Çağrı KARAKOÇ
cagrikarakoc@erciyes.edu.tr

Dil Editörleri | Language Editorial

Prof. Dr. Levent ÇITAK

Dr. Öğretim Üyesi Nail TANRIÖVEN

Diğer Bilgiler

- Dergimiz yılda üç kez yayınlanan hakemli bir dergidir.
- Türkiye'de en az beş üniversiteye mensup öğretim üyelerinden oluşan bir hakem kurulu vardır.
- Dergimiz Türkiye'de tüm üniversite kütüphanelerine gönderilmektedir.
- Bu derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesibd> internet adresinden ulaşılabilir.
- Dergimizde yayınlanan makalelerde belirtilen görüşlerden makale sahipleri sorumludur.
- Makaleler kaynak gösterilmek koşuluyla iktibas edilebilir.
- Dergimiz TrDizin, EconLit, EBSCOhost, ProQuest, SOBIAD, Scientific Indexing Services, CiteFactor, ResearchBib, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, DOAJ, Index Copernicus, Erih Plus ve GoogleScholar veri tabanlarında taranmaktadır.
- Dergimiz uluslararası elektronik dergidir.

More Information

- Erciyes University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences is a refereed journal published tri-annual.
- Our journal has a board of referees which consists of professors from at least five universities in Turkey.
- Our journal is sent to all university libraries in Turkey.
- Electronic version of the journal is accesible through: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesibd>
- The authors are responsible for all the opinions expressed in articles published in our journal.
- Articles in the journal can be referred by giving reference.
- Our journal is indexed in TrDizin, EconLit, EBSCOhost, ProQuest, SOBIAD, Scientific Indexing Services, CiteFactor, ResearchBib, DRJI, ASOS Index, Arastirmax, DOAJ, Index Copernicus, Erih Plus and Google Scholar databases
- Our journal is an international electronical journal.

The Factors Affecting The Intra Industry Trade Between The United Kingdom and The United States: An ARDL Model Approach.....	1-7
RESEARCH ARTICLE	
<i>Birleşik Krallık ve ABD Arasındaki Endüstri İçi Ticareti Etkileyen Faktörler: ARDL Modeli Yaklaşımı</i>	
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
Özlem Toplu Yılmaz	
Spatial Heterogeneity In Housing Market: Ankara Metropolitan Area.....	9-15
RESEARCH ARTICLE	
<i>Konut Piyasasında Mekansal Heterojenlik: Ankara Metropolitan Alanı</i>	
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
Tuğba Güneş & Ayşen Apaydın	
KATILIM50 ve BİST100 Endeksleri ile Döviz Kurlarının Nedenselliklerinin İncelenmesi: Covid-19 Öncesi ve Covid-19 Dönemi İçin Bir Uygulama.....	17-24
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Investigation of Causalities of PARTICIPATION50 and BIST100 Indices and Exchange Rates: An Application for Pre-Covid-19 and Covid-19 Period</i>	
RESEARCH ARTICLE	
İhsan Erdem Kayral	
Makroekonomik Göstergelerin Sağlık Göstergeleri Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analiz Yöntemi İle İncelenmesi.....	25-30
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Investigation of The Effect of Macroeconomic Indicators on Health Indicators By Panel Data Analysis Method</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Osman Şenol & Dilruba İzgüden	
Afrika Birliği Barış ve Güvenlik Konseyi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme.....	31-37
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>A Brief Evaluation of The Peace and Security Council of The African Union</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Cihan Daban	
Türkiye'de İllerin Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri Açısından Kümeleme Analizi İle Sınıflandırılması.....	39-47
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Classification of Provinces In Terms of Public Expenditures and Revenues by Using The Cluster Analysis In Turkey</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Şaban Ertekin & Elvan Hayat	
Türk Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Verginin Kamu Giderlerinin Karşılığı Olması İlkesi Bakımından Kamu Hizmetlerinin Finansmanı.....	49-64
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Financing of Public Services In Accordance With The Principle of Taxation for Public Expenditures In The Light of The Decisions of The Turkish Constitutional Court</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Abdullah Tekbaş	
Örgütsel Sinizmin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Tükenmişliğin Aracı Rolünün İncelenmesi.....	65-73
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Examination of The Mediating Role of Burnout In The Effect of Organizational Cynicism on Turnover Intention</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Muhammed Özgen & Ahmet Coşkun	
ESG (Çevresel, Sosyal Ve Kurumsal Yönetim) Skorunun Firma Performansına Etkisi: Türk Bankacılık Sektörü Örneği.....	75-82
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>The Effect of ESG (Environmental, Social and Governance) Scores on Firm Performance: Evidence from Turkish Banking Industry</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Emin Hüseyin Çetenak & Ersan Ersoy & Özcan Işık	
Ortak Paylaşımli E-Scooter Kullanımının Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modelleriyle Araştırılması.....	83-90
ARAŞTIRMA MAKALESİ	
<i>Investigation of Shared E-Scooter Usage by Partial Least Squares Structural Equation Modeling</i>	
RESEARCH ARTICLE	
Yazgı Hazal Topçuoğlu & Veysel Yılmaz & Erkan Arı	

HAKEMLER | REFEREES

(SAYI:63 | NUMBER:63)

Prof. Dr. Ayşegül YILDIRIM KAPTANOĞLU	Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Korhan KARACAOĞLU	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Cemil RAKICI	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan ÖZ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Furkan EMİRMAHMUTOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet MARIN	Mardin Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç GÜLER ÖZÇALIK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma SÖNMEZ ÇAKIR	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Melike DEDEOĞLU	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Metin REYHANOĞLU	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrin ÖZKAN	İstanbul Atlas Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay ÖZKAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Selim ŞANLISOY	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Şule Yüksel YİĞİTER	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ceren AYDEMİR	Abdullah Gül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Durmuş GÖKKAYA	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre EKİNCİ	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esengül SALİHOĞLU	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat KESEBİR	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YÜKSEL	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Fazıl EMEK	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep KÖSE	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Dr. Öğretim Görevlisi Sinan BARAN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ahmet Göksel ULUER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. Hamza YALÇIN	Harran Üniversitesi

THE FACTORS AFFECTING THE INTRA INDUSTRY TRADE BETWEEN THE UNITED KINGDOM AND THE UNITED STATES: AN ARDL MODEL APPROACH

ÖZLEM TOPLU YILMAZ*

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, ozlemtoplu@hotmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5335-8370>

ABSTRACT

This study is an analysis of the intra industry trade between the United Kingdom and the United States of America in the manufacturing sector. The analysis comprises of the years between 1993 and 2019. The factors influencing the intra industry trade and their impacts are examined. With the help of ARDL approach, cointegration between the variables is tested. According to the results, foreign direct investment, per capita income difference and trade openness are affective in the long run, but in the short run, per capita income difference, GDP difference and trade orientation are affective. Per capita income difference has an impact on the intra industry trade both in the short run and in the long run, demonstrating the Linder's Theory of Overlapping Demands which proposes that the international trade will be stronger between countries with similar per capita income levels.

Keywords: Intra Industry Trade, Theory of Overlapping Demand, Trade Orientation, Per Capita Income Difference, ARDL Model

Editör / Editor:

Emrah KOÇAK,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Zeynep KÖSE,
Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Türkiye
Oktay KIZILKAYA,
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar/ Corresponding Author:

Özlem TOPLU YILMAZ
ozlemtoplu@hotmail.com

JEL:

F11, F13

Geliş: 13 Ocak 2022

Received: January 13, 2022

Kabul: 17 Temmuz 2022

Accepted: July 17, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Toplu Yılmaz, Ö. (2022),
The Factors Affecting The Intra Industry Trade
Between The United Kingdom and The United
States: An ARDL Model Approach,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi Dergisi, 63, 1-7,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1057234

BİRLEŞİK KRALLIK VE ABD ARASINDAKİ ENDÜSTRİ İÇİ TİCARETİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: ARDL MODELİ YAKLAŞIMI

ÖZ

Bu çalışma, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki imalat sektöründe endüstri içi ticaretin bir analizidir. Analiz 1993-2019 yıllarını kapsamaktadır. Endüstri içi ticareti etkileyen faktörler ve etkileri incelenmiştir. ARDL yaklaşımı yardımıyla değişkenler arasındaki eşbütünlük testi edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, uzun dönemde doğrudan yabancı yatırım, kişi başına gelir farkı ve ticari açıklık etkili olurken, kısa dönemde kişi başına gelir farkı, GSYH farkı ve ticaret yönelimi etkili olduğu gözlemlenmiştir. Kişi başına gelir farkı hem kısa vadede hem de uzun vadede endüstri içi ticaret üzerinde bir etkiye sahiptir ve bu da benzer kişi başına gelir seviyelerine sahip ülkeler arasında uluslararası ticaretin daha güçlü olacağını öne süren Linder'in Tercihlerde Benzerlik Teorisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri İçi Ticaret, Tercihlerde Benzerlik Teorisi, Ticaret Yönelimi, Kişi Başı Milli Gelir Farkı, ARDL Modeli

INTRODUCTION

The United Kingdom's largest trading partners are the United States of America (USA), Germany and China in recent years. Since the United Kingdom's decision to leave the European Union (EU) in 2016, its trade relations with the EU have decreased relatively, while its commercial relations with the United States (US) have begun to increase.

The aim of this study is to evaluate the intra-industry trade of the United Kingdom in the manufacture sector with the USA, which is the largest trading partner. The manufacturing sector is one of the sectors in which UK and the USA are the leaders in the world trade. In this context, the issue of whether the trade in the manufacturing sector between the two countries is inter-industry or intra-industry and the factors that determine the trade structure have been analyzed. Within the framework of Linder's theory of similarity in preferences, it is expected that intra-industry trade will increase in the countries with similar demand structures and similar economic structures. This expectation is handled with the ARDL bounds test approach; also, the factors affecting intra-industry trade were examined in the analysis.

In the first part of the study, the theoretical framework of the intra-industry trade is discussed. In the second part, the literature review is summarized. In the third part, the econometric methods and the data are explained. In the fourth part, the model results are analyzed. Lastly, conclusion part summarizes the subject and interprets the results.

THEORETICAL BACKGROUND

According to the classical theories, trade between two nations involve different products; that means the classical trade theories are mainly based on inter industry trade. Adam Smith explained the trade between two nations with absolute advantage theory that foresees specialization in the production and export of the commodity of its absolute advantage. Later David Ricardo introduced the comparative advantage theory. According to the theory the nation should specialise and export the commodity which has smaller absolute disadvantage. Factor endowment theory (Heckscher-Ohlin theory) is also related with the inter industry trade. This theory explains the gains from trade for a nation by specialisation in the commodity whose production requires the intensive use of the nation's relatively abundant and cheap production factor. Since the trade between the developed countries mostly comprise similar industrial products, the classical theories became insufficient to explain the trade between the developed countries. New theories have emerged to describe the trade in similar product groups, because a large share of the trade between the countries is intra-industry trade (IIT) in differentiated products, which is opposed to inter-industry trade (Salvatore, 1998, p.160). Inter industry trade involves completely different products reflecting the comparative advantage. Intra industry trade occurs with the increased specialisation and economies of scale. Intra industry trade refers to both export and import of the same types of goods or services. In this case, the consumers benefit from different product choices.

Linder's theory of "preference similarity-overlapping demands" (1961) is one of the new theories that refer intra industry trade. The fundamental difference between the classical theories and the Linder Hypothesis is that the classical theories explain the trade of homogeneous goods; a good being either exported or imported, namely inter industry trade between the countries (Ünsal, 2005: 224). Linder's theory considers heterogenous products.

A significant factor supporting the intra industry trade is similar demand structure. According to Linder's preference similarity theory; trade in manufactures is likely to be highest among the countries with similar tastes and income levels. Linder suggested that a nation exports those manufactured products for which a large domestic market exists. The level of economic development is important. Intra-industry trade is high among the countries with similar economic development. Per capita income (GDP) determines the demand structure. Per capita GDP difference indicates the similarity degree of demand. The Linder demand similarity theory states that the closer the per capita income of two countries, the more similar demands, and the higher the probability of intra-industry trade. Trade between the countries will be more intensive, the less per capita income differences are (Linder, 1961,

p.17).

In the case of consumers with a high GDP per capita, they are more likely to buy diversified products and differentiated products. Small differences between the GDP per capita of trading countries also constitute an important factor in favor of the intra-industry trade (Łapińska and Kądziałowski, 2019, p.23).

LITERATURE REVIEW

The basis of this study depends on the measurement of Intra industry trade. Intra industry trade formula was developed by Grubel and Lloyd (1975). The formula describes the international trade of differentiated products. The articles about the intra industry trade measurement and the factors affecting the intra industry trade are taken as reference materials for this study. The literature review is presented below in chronological order.

Brüllhart and Elliott (1998) searched the trade flows and expansion of trade in the European Union by examining intra industry trade and adjustment costs. According to the authors, IIT relates negatively to adjustment costs. IIT among EU members experienced a slowdown in the 1980s but then had an upward trend in the 1988-1992 periods. Clark and Stanley (1999) analysed intra-industry trade (IIT) between the United States and developing countries. Economic size and trade orientation of the developing country affect the intra industry trade positively, but distance has a negative impact on IIT. Bhattacharyya (2005) analysed the intra-industry trade of Korea between 1963 and 1995 at the SITC 3 digit level. Vertical intra industry trade increased by the rapid economic development and horizontal intra-industry trade was achieved by the aggregate volume of trade.

Grubel and Lloyd (2007) calculated the intra industry trade of China by using the factor intensity classification of the International Trade Center. The authors found that the level of intra-industry trade is particularly low for unskilled-labor intensive sectors, and high for technology intensive sectors and intermediate for the other types of sectors.

Vogiatzoglou (2007) examined the effects of the European integration process on Greece's intra-EU and extra-EU intra-industry trade (IIT) structure between the years 1981-2002. The study reveals that intra-EU and extra-EU IIT in Greece have diverging trends. IIT of Greece with non-EU partners is higher and has a significant upward trend, whereas the intra-EU IIT of Greece is lower and has a decreasing trend. Başkol (2009) analysed the share of intra-industry trade in Turkey's foreign trade for the period 1969-2009 by using Grubel-Lloyd Index at SITC 3 digit levels. According to the results, intra-industry trade is high in mainly standard-tech products but low in high-tech products. Shahbaz, Leitão and Butt (2012) examined the determinants of intra-industry trade (IIT) between Pakistan and trade patterns in the period 1980-2006. According to the results, trade increases if the transportation costs decrease. Main export markets are found as United States, Saudi-Arabia, United of Kingdom and Germany.

Küçükahmetoğlu and Aydın (2015) investigated the country-specific factors of Turkey's intra-industry trade in commercial services. All variables except foreign direct investment gave the expected results and have impact of IIT. Foreign capital inflow to Turkey replaces services trade and has a reducing effect on Turkey's intra-industry trade rates. Şahin (2016) measured Turkey's intra-industry trade level according to factor density. The results of the study showed that intra-industry trade level is high in raw material intensive, labor intensive and capital-intensive goods. Intra-industry trade was low in easy to imitate science-based and hard to imitate science-based goods. Köse and Meral (2019) analysed the relationship between IIT and exchange rate in the iron and steel industry between Turkey and the USA during the years 1990 - 2017. The authors found one-way relationship between the intra-industry trade and exchange rate in the iron and steel industry of the two countries.

Łapińska, Kądziałowski and Dziuba (2019) analysed the country-specific factors of intra-industry trade between Poland and the European Union partners in clothing and footwear between the years 2004-2017. The geographical distance and trade imbalance are found as limiting factors for the development of intra-industry trade.

Özdemir and Kösekahyaoglu (2019) calculated the IIT level in the

20 sectors with the highest share in exports, based on Turkey’s foreign trade during the 1990-2017 period. 7 of the 20 sectors have a high level of IIT: motor vehicles, tractors, motorcycles, iron and steel, articles of iron and steel, aluminium and aluminium articles, furniture, bedding, lighting devices, rubber and rubber articles, and cotton, cotton yarn. Wang et al. (2019) analysed the intra-industry trade status between China and its 24 partners from 2000 to 2014. According to his analysis trade openness and geographical distance are the crucial determinants of intra-industry trade of forest products. The per capita gross domestic product gap, urbanization, foreign direct investment, forest area, and import and export value of forest products also influence the intra-industry trade. Tatar (2020) calculated the intra-industry trade within the scope of manufacturing industry (SITC-Rev.3) between Turkey and the Economic Cooperation Organization for the period of 2000-2017. Income average, foreign investment, openness and distance variables are considered as independent variables. As a result of the analysis, although the variables of average income and foreign investment were statistically significant, they were theoretically meaningless. Distance was also found to be statistically insignificant. Saygun (2020) investigated the intra industry trade in iron and steel sector between Turkey and the EU countries for the period of 2009-2019. The author revealed that the structure of trade in the iron and steel sector between Turkey EU countries is in the form of IIT. The countries with the highest level in IIT are the Netherlands, Poland, Spain, Italy, Germany, Romania and Denmark.

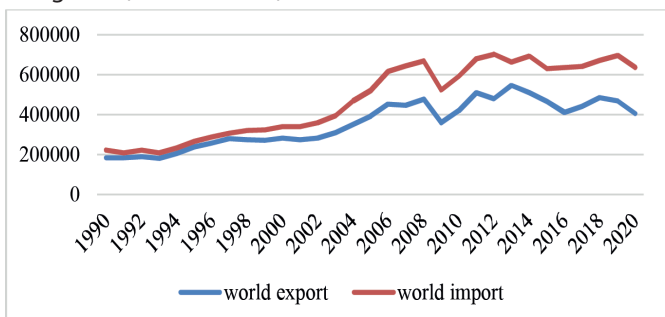
Baysal Kurt and Çoban (2021) measured the intra industry trade between Turkey and EU countries in the manufacturing sector. According to the results, intra- industry trade decreases, as the GDP (gross domestic product) difference, per capita GDP difference, trade openness difference, distance and trade imbalance increase between Turkey and the EU countries.

Şahin (2022) analyzed Turkey’s intra-industry trade with Germany, and the United States in the machinery and transportation vehicles sector for the period 1990-2019. The author concluded that the effect of intra-industry trade on the selected variables varies between the countries. The effect is negative with the USA, while there is a positive relationship with Germany. The reason of this positive effect is that the level of trade barriers with Germany is relatively low.

DATA AND METHODOLOGY

In this study, the intra industry trade index is measured for the United Kingdom in the manufacturing sector. The trade statistics after 1993 are considered, because 1993 is the year when the recession ended and the economy recovered after the UK left the Exchange Rate Mechanism (ERM) of the European Union (BBCNews)¹. The end of the recession reflected in the trade figures of the country also (Graph 1): the trade has begun to expand after 1993.

GRAPH 1 | World Merchandise Trade of the United Kingdom (Million dollar)

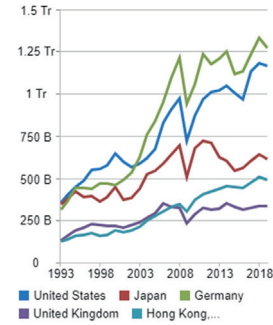
Source: World Bank 2021a

The top five UK trading partners in 2020 were the United States (US), Germany, China (Office for National Statistic [ONS], 2021).

The intra industry trade of the United Kingdom with the United States is examined. The United States and the United Kingdom have

¹ The UK experienced high inflation and worsening economy after the UK had entered the ERM in 1990. The recession lasted two years (1991-1992).

GRAPH 2 | The biggest exporters in manufacturing sector (US \$ Thousand)

Source: World Bank 2021a

always been close trade partners, and they are also biggest countries in the manufacturing sector in the world (Graph 2).

The analysis comprises of the years between 1993 and 2019. The data are taken from World Bank (2021a, 2021b), and Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD 2018, OECD 2020a, OECD 2020b). The description of the dependent and the independent variables and their importance for the intra-industry trade are explained below:

THE DEPENDENT AND EXPLANATORY VARIABLES

The dependent variable is intra-industry trade index (Grubel Lloyd Index-GL), the explanatory variables are trade orientation, trade openness, GDP difference, per capita GDP difference, the change in foreign direct investment.

Intra industry trade

Intra-industry trade is expressed as the value of exports of an ‘industry’ which is exactly matched by the imports of the same industry (Grubel and Lloyd, 1975:

$$GL_i = \frac{(X_i + M_i) - |X_i - M_i|}{(X_i + M_i)} * 100 = 1 - \frac{|X_i - M_i|}{(X_i + M_i)} * 100 \quad (1)$$

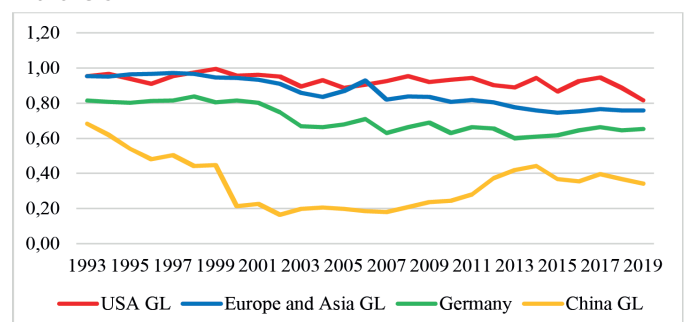
X_i the exports value of the selected sector (i) ,

M_i the imports value of the selected sector (i)

The measures vary between 0 and 100. When the exports are exactly equal to imports of an industry, GL is 100. When there are exports but no imports, or vice versa, the measure is 0. The larger the value, the higher is the share of the intra industry trade in total trade. The smaller values show the high percentage of inter industry trade in total trade.

The factors that can affect the intra industry trade are GDP difference (GDPDIFF), per capita income difference (PCIdiff), openness (OPEN), trade orientation (TO), foreign direct investment change (FDIC).

GRAPH 3 | Intra Industry Trade of UK with Her Trade Partners

Source: Author Calculations

GDP difference

The formula below shows the index of the relative difference in the size of UK’s GDP and its trading partner the United States in period t (Lapinska et al., 2019, p.194).

$$GDPdif = 1 + \frac{[w \ln w + (1-w) \ln(1-w)]}{\ln 2} \quad (2)$$

$$w = \frac{GDP_{UKt}}{GDP_{UKt} + GDP_{USt}} \quad (3)$$

GDP_{UKt} , $- GDP_{USt}$: Gross Domestic Product of United Kingdom and its trading partner the United States in the year t.

The GDP difference takes values between 0 and 1. If the differences in GDP between countries are large, then this value approaches the value of 1. When the countries have GDP, then the value is 0.

Per capita income difference

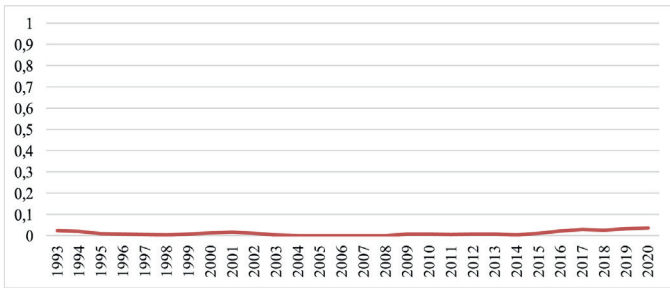
Per capita income difference is measured by using the formula below (Lapinska et al., 2019, 194).

$$PICdif = 1 + \frac{[w \ln w + (1-w) \ln(1-w)]}{\ln 2} \quad (4)$$

$$w = \frac{PCI_{UKt}}{PCI_{UKt} + PCI_{USt}} \quad (5)$$

The index found in the above formula takes values between 0 and 1. When the index approaches 1, the differences in per capita income between countries are high. If the index is 0, the countries have the same GDP per capita.

GRAPH 4 | Per capita income difference between the UK and the USA

Source: Author Calculations

To the extent that per capita income determines the demand structure, the demand structures of both countries are similar as the per capita incomes are almost equal (Graph 4).

Trade orientation

The trade barriers are important for the international trade. Trade barrier is a variable that describes the degree of trade orientation i.e., the openness of the economy. This variable is the result of estimating the following equation:

$$\log \frac{X_j}{P_j} = \beta_0 + \beta_1 \log \frac{Y_j}{P_j} + \beta_2 P_j + \beta_3 \log \frac{X_j^m}{Y_j} + \varepsilon_j \quad (6)$$

X_j – the exports value of the country

Y_j – the gross domestic product of the country

P_j – the population of the country j,

X_j^m – the value of exports of manufacturing sector of the country,

ε_j – the random component.

The hypothetical value of per capita exports will be determined. The trade orientation variable is the variation between actual and hypothetical value of per capita exports. If the difference between actual and hypothetical value of per capita exports is positive (negative), that means low (high) restriction (Havrylyshyn and Kunzel, 1997, p.14).

The estimated trade orientation model and the significance of the model are presented below:

$$\log \frac{X_j}{P_j} = -11.33 + 0.69 \log \frac{Y_j}{P_j} + 1.45 P_j + 0.36 \log \frac{X_j^m}{Y_j} \quad (7)$$

t-stat	(-2.864)	(7.505)	(2.727)	(-2.842)
Prob.	[0.0088]	[0.0000]	[0.0120]	[0.0092]
				Prob(F-stat)
Heteroscedasticity test				0.6500
Serial Correlation LM test				0.7522
Ramsey-reset test				0.8266
Jarque-Bera Normality test				0.3223
R-squared				0.9282
Adjusted R-squared				0.9188
Prob(F-stat)				0.0000

The t-statistic and prob. values are presented in parentheses. All the variables are significant and the model is also significant considering the diagnostic tests (heteroscedasticity test, serial correlation LM test, Ramsey-reset test, Normality test).

Openness

A high trade openness is a crucial factor in international trade. Trade openness is measured by the ratio below:

$$(\text{Total exports} + \text{Total imports}) / \text{Gross Domestic Product} \quad (8)$$

Foreign direct investment

Foreign direct investment refers to direct investment flows in the reporting economy. The United Kingdom's direct investments in the manufacturing sector of the United States are taken from the OECD. Foreign direct investments have both negative values and positive values in the observed years. The change of the FDI from year to year has been taken into account and added to the model.

MODEL ESTIMATION

Unit Root test

First of all, ADF (Augmented Dickey-Fuller) developed by Dickey and Fuller (1981) and Phillips Perron (PP) unit root tests developed by Phillips Perron (1989) determined the stationarity of the variables and their level of integration. The following (fixed and trendless) model is used to test whether the time series contains a unit root:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

The hypothesis of the unit root test is as follows:

$H_0 : \delta \geq 0$: There is a unit root for the series

$H_1 : \delta < 0$: There is a unit root for the series. The series is stationary

Appropriate lag length was found with the Vector Auto regressive-VAR model. Appropriate delays were determined using the Akaike (AIC) and Schwarz (SIC) statistical criteria

ARDL test

ARDL test, developed by Pesaran and Shin (1995) brings a new approach to the problem of testing the existence of a relationship between a dependent variable and independent variables when it is not known whether the variables are stationary at the level or at the first difference. ARDL model investigates whether there is a cointegration relationship between variables when some variables are [I(1)] or some are [I(0)] (Uzgören ve Akalın, 2016: 49). ARDL test can not be applied when the series are [I(2)]. ARDL regression model and the hypotheses are formulated as below: (Pesaran and Shin, 1995, p. 2):

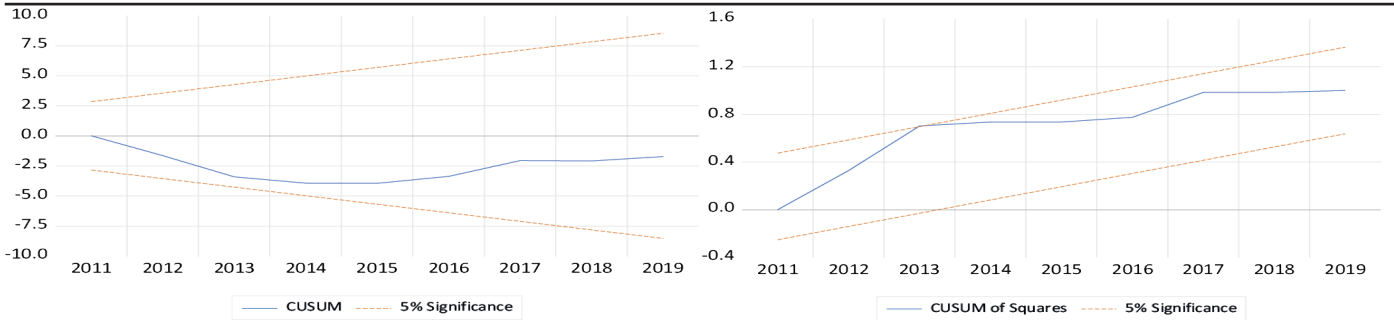
$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \sum_{i=1}^p \varphi_i y_{t-i} + \beta^1 x_t + \sum_{i=0}^{q-1} \beta_i^* \Delta x_{t-i} + u_t \quad (10)$$

$H_0 : \alpha_1 = \alpha_2 = 0$ (Null hypothesis: the long-run relationship does not exist)

$H_1 : \alpha_1 \neq \alpha_2 \neq 0$ (Alternative hypothesis: the long run relationship exists)

In this model, long run relationship of the series exists when the

GRAPH 5 | Cusum and Cusum of Squares

F-statistic value exceeds the critical value bands. When the long-run relationship exists, error correction model (ECM) is estimated. ECM is used to determine the time period which a dependent variable returns to equilibrium after a change in other variables. The sign of the coefficient of “CointEq” has to be negative and significant. Short run relationship of the series exists when the F-statistic value exceeds the critical value bands.

HYPOTHESES

Based on the theoretical knowledge about the intra industry trade, following hypotheses are formulated and tested:

H1: Trade orientation is negatively correlated with the intensity of intra-industry trade. As trade orientation measures the trade barrier; a negative trade orientation has positive effect in the intra industry trade.

H2: Trade openness is positively related with the intra industry trade.

H3: GDP per capita difference is negatively correlated with the intensity of intra-industry trade. The smaller the difference in per capita income, the greater the extent of intra-industry trade (Vogiatzoglou, 2007, p.35).

H4: There is a negative relationship between UK’s intra industry trade and GDP difference. The smaller the difference in country (economic) size, the greater the extent of intra-industry trade (Vogiatzoglou, 2007, p.35).

H5: There is a complementary or substitutive relationship between foreign direct investment (FDI) and the intra industry trade. A foreign direct investment in the country can reduce the foreign trade volume or may increase the intra industry trade (Küçükahmetoğlu and Aydın, 2015, p.334). Negative relationship shows a substitution relationship, a positive relationship indicates a complementary relationship between the intra industry trade and the FDI.

RESULTS

UNIT ROOT TEST

Table 1 shows the test of stationarity at level and first difference of the variables. Critical values in a sample of 25 observations at 95% confidence level are -1.9544 in AFD test and -1.9538 in PP test, respectively. Two variables, namely FDIC and TO are stationary at level, the other variables are stationary when their first differences are taken. In this situation, ARDL test can be applied.

TABLE 1 | Unit Root Test Results

Variables	ADF		PP		Order of integration
	Level	First difference	Level	First difference	
GL	-0.8943 (0.3185)	-6.1118 (0.0000)	-1.2544 (0.1873)	-6.6967 (0.0000)	I(1)
OPEN	1.5259 (0.9650)	-5.4552 (0.0000)	2.817 (0.9980)	-5.4882 (0.0000)	I(1)
FDIC	-3.4599 (0.0013)	-5.6443 (0.0000)	-3.4599 (0.0013)	-8.9685 (0.0000)	I(0)
TO	-2.5314 (0.0136)	-7.5081 (0.0000)	-2.4100 (0.0181)	-8.3374 (0.0181)	I(0)

PCIDIFF	0.2238 (0.7436)	-3.4203 (0.0014)	-0.0798 (0.6470)	-3.3539 (0.0017)	I(1)
GDPDIFF	0.8489 (0.8876)	-2.9222 (0.0054)	0.3402 (0.7763)	-3.5029 (0.0011)	I(1)

As seen in Table 2, the appropriate lag length was determined as 2 with the VAR model.

TABLE 2 | Selection of Optimal Lag length

Lag length	LR	FPE	AIC	SC	HQC
0	NA	2.37	-16.64	-16.35	16.57
1	100.69*	1.41	-19.57	-17.51*	-19.02
2	48.34	6.87*	-20.96*	-17.13	-19.95*

*indicates lag order selection by criterion

ARDL COINTEGRATION TEST

Estimated model is checked by diagnostic tests: Serial Correlation, Heteroscedasticity, Ramsey-Reset and Cusum and Cusum Square tests (Table 3). All residuals have constant variance (heteroscedasticity test). According to Ramsey-reset test, there is no specification error. Breusch-Godfrey Serial Correlation test indicates, there is no serial autosorrelation. According to Jarque-Bera Normality test the residuals are normally distributed. The Cusum and Cusum of Squares show that the lines are inside the confidence bounds; there is no structural change in the model regression (Graph 2). R-squared of 90% reveals that 90% of the data fit the regression model.

TABLE 3 | Diagnostic Tests

	Prob(F-stat)
Heteroscedasticity Breusch-Pagan test	0.2039
Ramsey-Reset test	0.6288
Serial Correlation LM test	0.2723
Jarque-Bera Normality test	0.9563
R-squared	0.9035
Adjusted R-squared	0.7534

According to Pesaran et al. (2001), there are 5 cases provided for testing the cointegrating bound test:

In this study the 3rd case is selected:

Case 3: (unrestricted intercepts; no trends) $a_0 \neq 0$ and $a_1 = 0$.

Lag length criteria is determined as 2 by using Akaike information criterion). Ardl test results are summarised in Table 4.

TABLE 4 | ARDL Test Results

Variable	Coeff.	t-Stat	Prob.
C	0.72	3.04	0.014
GL(-1)	-0.98	-5.04	0.0007
GDPDIFF(-1)	1.11	1.65	0.1318
OPEN(-1)	-0.06	-3.87	0.0038
TO(-1)	-0.66	-1.66	0.1308
PCIDIFF(-1)	-7.69	-2.74	0.0228
FDIC(-1)	0.01	2.82	0.0197

D(GDPDIFF)	0.27	0.48	0.6385
D(GDPDIFF(-1))	-1.34	-2.31	0.0461
D(OPEN)	-0.01	-0.38	0.7118
D(TO)	-0.28	-1.49	0.1697
D(TO(-1))	0.50	2.72	0.0234
D(PCIDIFF)	-3.26	-1.33	0.2141
D(PCIDIFF(-1))	12.44	4.99	0.0007
D(FDIC)	0.00	0.15	0.8816

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Stat.	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	9.720041		Finite sample n=30	
k	5	10%	2.578	3.858
Actual sample size	24	5%	3.125	4.608
		1%	4.537	6.37

F-statistic (9.720041) is greater than the upper bound critical values (3.858, 4.608, 6.37). The null hypothesis is not accepted; long-run relationship exists between the variables. Based on the AIC, the selected lag length is (1,2,1,2,2,1).

TABLE 5 | Long-Run Form (Case 3: constant, no trend)

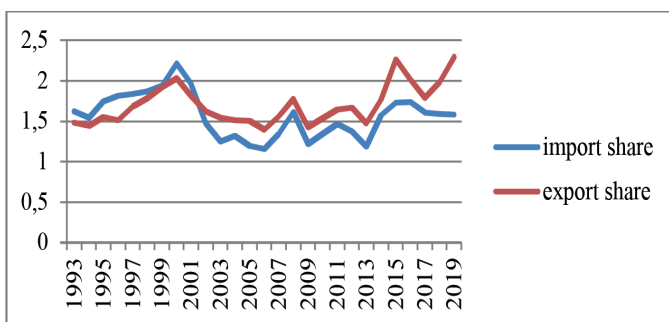
Variable	Coeff.	t-Stat.	Prob.
GDPDIFF	1.13	1.78	0.1071
OPEN	-0.07	-4.88	0.0009
TO	-0.68	-1.72	0.1189
PCIDIFF	-7.84	-2.83	0.0197
FDIC	0.01	2.73	0.0232

Trade openness (OPEN), foreign direct investment (FDIC) and per capita income difference (PCIDIFF) are found as significant at the 95% confidence level (Table 5). The regression model is estimated as follows:

$$GL_{it} = \beta_0 + \beta_1 + \beta_3 OPEN_{it} + \beta_4 PCIDIFF_{it} + \beta_5 FDIC_{it} + \varepsilon_{it} \quad (11)$$

Trade openness has a negative sign. This may be the reason of the trade share of the manufacturing sector in the United Kingdom. The import and export share of the manufacturing sector is small ranging between 1% and 2.5% (Graph 6). The export and import shares are the ratios of the export and import values of manufacturing sector between the United Kingdom and the United States.

GRAPH 6 | UK's Import and Export Share of Manufacturing Sector

The coefficient of PCIDIFF (per capita income difference) has a negative sign. As expected in H3, per capita income difference is negatively correlated with the intensity of intra-industry trade. Smaller per capita income difference stimulates higher intra industry trade (Table 5).

The coefficient of FDIC (Foreign direct investment change) has a

positive sign in the estimated model which implies a complementary relationship between FDI and intra industry trade. FDI has an increasing effect on intra industry trade (Table 5).

After obtaining the long-run relation, the next step is to estimate the short-run Error-correction Model (ECM). Error Correction Model (ECM) can be derived from ARDL model which integrates short run adjustments with long run equilibrium.

The short-run estimation results are summarised in Table 6. F-statistic (9.720041) is greater than the upper bound critical values (3.35, 3.79, 4.68), so there exists short-run relationship. Trade openness and foreign direct investment change are insignificant in the short-run. GDP difference, per capita income difference, and trade orientation with lags 1 are significant at the 95% confidence level. This shows that there is short-term causality from these variables to the intra industry trade.

According to the results, the error correction coefficient (CointEq) is negative and significant. The error correction coefficient determines the time required to reach equilibrium from the short term to the long term and is calculated as 1/CointEq coefficient. It is found as 1/0.98 ≈ 1 according to the table. In this case, the short-term deviations will be reflected in the long-term balance after 1 year.

TABLE 6 | Short-run estimation results

Variable	Coeff.	t-Stat.	Prob.
C	0.73	9.35	0.0000
D(GDPDIFF)	0.27	0.92	0.3817
D(GDPDIFF(-1))	-1.34	-4.19	0.0024
D(OPEN)	-0.02	-0.54	0.5999
D(TO)	-0.28	-2.32	0.0452
D(TO(-1))	0.50	4.66	0.0012
D(PCIDIFF)	-3.26	-2.32	0.0454
D(PCIDIFF(-1))	12.44	7.73	0.0000
D(FDIC)	0.00	0.32	0.7560
CointEq(-1)*	-0.98	-9.52	0.0000

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels Relationship		
Test Stat.	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	9.720041	10%	2.26	3.35
k	5	5%	2.62	3.79
		1%	3.41	4.68

*Error correction: ECM (-1)

CONCLUSION

The intra industry trade between the United Kingdom and the United States is analysed in this study. The United States has been the best trading partner of the UK and have been ever closer since the exit decision of the UK from the European Union. Since the intra industry trade involves trade in differentiated products between the countries with similar demand structure, this study examined the degree of the intra industry trade and the affecting factors. The constraint of the study lies in the selection of one sector. Further researches may examine the other sectors with different trade partners.

The results in this study generally compatible with the hypotheses and with some studies in the literature review. In the long-run, the expected results are obtained as formulated in the hypotheses. Per capita income difference, foreign direct investment and openness are found as significant in the long-run model. The per capita income difference is smaller between the United Kingdom and the United States. Smaller per capita income difference is a sign of similar demand patterns. This shows that, the consumers in both countries demand similar product or product groups which is a stimulus of intra industry trade between the countries. This result is also in line with the study of Baysal Kurt and Çoban (2021) who found an impact of per capita GDP difference on intra industry trade. Foreign direct investment is found as complementary to intra industry trade, FDI does not affect

the trade between the countries negatively. This result is compatible with the result of Tatar (2020) revealing the impact of FDI on the intra industry trade. Also, Küçükahmetoğlu and Aydın (2015) found a complementary relationship between the intra industry trade and the FDI in their study. Trade openness was expected to find as a positive impact, but in this study, openness does not have a positive impact. This may be the reason of the smaller share of the manufacturing sector in the GDP of the United Kingdom. In the short run, GDP difference, per capita income difference, and trade orientation are affective on the intra industry trade. Trade orientation is significant and has a positive sign with 1 lag. This indicates a low trade barrier between the countries. Clark and Stanley (1999) also revealed the significance and positive impact of trade orientation on intra industry trade.

Intra industry trade is a crucial trade theory which explains the trade between the countries with similar economic development. This study shows that the intra industry trade index is very high between the United Kingdom and the United States. Both countries have similar demand structure and similar economic development than any other partner countries. As both countries are close trade partners, intra industry trade may even rise more between the countries in the following years.

REFERENCES

1. Baysal Kurt, D. and Çoban, O. (2021). Türkiye ile Avrupa Birliği Ülkeleri Arasındaki İmalat Sanayi Endüstri İçi Ticaretin Belirleyicileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 3369-3397.
2. Başkol, M.O. (2009). Türkiye'nin Endüstri-İçi Ticaretinin Analizi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-24.
3. BBCNews (26.04.1993). 1993: Recession over - it's official. Access adress: http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/april/26/newsid_2503000/2503271.stm
4. Bhattacharyya, R. (2005). Economic Development and Intra-industry Trade in the Republic of Korea. *Journal of Economic Integration*, 20(4), 809-831.
5. Brüllhart, M. and Elliott, R.J.R (1998). Adjustment to the European single market: inferences from intra-industry trade patterns. *Journal of Economic Studies*, 25(3), 1998, 225-247.
6. Clark, D.P. and Stanley, D.L. (1999). Determinants of Intra-Industry Trade Between Developing Countries and the United States. *Journal of economic Development*, 24(2), 79-95.
7. Dickey, D.A. and Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
8. Grubel, H.G. and Lloyd, P.J. (1975). *Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*. London: Macmillan Press.
9. Grubel, H.G. and Lloyd, P.J. (2007). The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade. *Economic Record* 47(4):494 – 517. DOI: 10.1111/j.1475-4932.1971.tb00772.x
10. Havrylyshyn, O. and Kunzel, P.J. (1997). Intra-Industry Trade of Arab Countries: An Indicator of Potential Competitiveness. *IMF Working Paper* 97/47.
11. Köse, Z. and Meral, G. (2019). Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri Arası Endüstri İçi Ticaret ve Döviz Kuru İlişkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(38), 184-201.
12. Küçükahmetoğlu, O. and Aydın, A. (2015). Türkiye'nin Ticari Hizmetler Endüstri İçi Ticareti: Ülkeye Özgü Belirleyicilerin Tespiti Üzerine Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 326-346.
13. Łapińska, J., Kądziałowski, G. and Dziuba R. (2019). Country-specific Determinants of Intra-Industry Trade in Clothing and Footwear between Poland and European Union Countries. *Fibres & Textiles in Eastern Europe*, 27, 4(136), 23-29.
14. Linder, S.B. (1961). *An Essay on Trade and Transformation*, Stockholm: John Wiley & Sons Ltd.
15. OECD (2018). *International Direct Investment Statistics Yearbook*. Access Address: https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-international-direct-investment-statistics-2018_bb55ccaf-en#page306
16. OECD (2020a). *FDI Flows by Partner Country*. Access address: https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=FDI_FLOW_PARTNER#
17. OECD (2020b). *International Direct Investment Statistics Yearbook*. Access address: https://read.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/oecd-international-direct-investment-statistics-2020_e6696186-en#page1
18. Office for National Statistic (2021). *UK Trading Partners and Trade Relationships: 2020*. Access address: <https://www.ons.gov.uk/businessindustryandtrade/internationaltrade/articles/uktradingpartnersananalysisoftraderelationships/2020.3.11.2021>
19. Özdemir, M. and Köseoğlu, L. (2019). Türkiye'nin İhracatçı Sektörlerinde Endüstri İçi Ticaretin Payı: 1990-2017 Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Journal of Social Sciences and Fine Arts (JASSFA)*, 1(1), 40-56.
20. Pesaran, M.H. and Shin, Y. (1995). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. *Cambridge Working Papers in Economics* 9514, Faculty of Economics, University of Cambridge.
21. Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361-1401.
22. Salvatore, D. (1998). *International Economics*. New Jersey: Prentice Hall.Inc.
23. Saygın, S.Ü. (2020). Demir Çelik Sektöründe Endüstri İçi Ticaret: Türkiye ve AB Ülkeleri Üzerine bir Analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(Ek), 102-116.
24. Shahbaz, M. & Leitão, N.C. and Butt, M.S. (2012). Pakistan Intra-Industry Trade: A Panel Data Approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*, Econjournals, v2(2), 225-232.
25. Şahin, D. (2016). Faktör Yoğunluğuna Göre Endüstri-İçi Ticaretin Statik Ölçümü: Türkiye Örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 54, 174-187.
26. Şahin, S. (2022). Endüstri-İçi Ticaret: Makine ve Ulaştırma Araçları Sektörü üzerine bir Analiz (1990-2019). *International Anatolia Academic Online Journal Social Sciences Journal*, 8(2), 6-17.
27. Tatar, H.E. (2020). Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasında İmalat Sektöründe Endüstri-İçi Ticaretin Ampirik Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(3), 80-95.
28. Ünsal, E. (2005). *Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Açık Ekonomi Makro İktisadi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
29. Vogiatzoglou, K. (2007). Intra and Extra-EU Intra-Industry Trade in Greece:Trends, Determinants, and Structural Adjustment. *Journal of Economic and Social Research*, 9(1), 19-54.
30. Wang, F., Liu, S., Cheng, B., Jiang, Q., Tian, Y. and Xiong, L. (2019). How Can Intra-Industry Trade of Forest Products be Promoted? An Empirical Analysis from China. *Forests*, 10, 1-16.
31. World Bank (2021a). World Trade Integrated Solution (Wits). Exports By Country Manufactures to World in US\$ Thousand 1993-2019. Access address: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BY-COUNTRY/StartYear/1993/EndYear/2019/TradeFlow/Export/Indicator/XPRT-TRD-VL/Partner/WLD/Product/manuf#>
32. World Bank (2021b). *Economy Indicators*. Access address: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?view=chart>

SPATIAL HETEROGENEITY IN HOUSING MARKET: ANKARA METROPOLİTAN AREA

TUĞBA GÜNEŞ^{1*} & AYŞEN APAYDIN²

¹Dr., Ankara Üniversitesi, gunest@ankara.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-7472-1017>, ²Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sigortacılık ve Aktüerya Bilimleri Bölümü, aapaydin@ankara.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-4683-0459>

ABSTRACT

Advanced statistical models have been widely used in real estate valuations for various purposes over the last fifty years, and hedonic approaches with their simple and easy interpretable features are still the most popular among these models. However, spatial heterogeneity and spatial autocorrelation are the two major features of the housing markets, and traditional regression cannot reflect these locational effects into the model sufficiently. This study employs a Geographically Weighted Regression (GWR) model to explore the spatial heterogeneity in the metropolitan area housing market in the city of Ankara. By applying a Gaussian kernel weighting function with adaptive bandwidth based on cross-validation approach on a house listing dataset, it is found that the GWR fit the data better than the traditional ordinary least squares regression which mostly ignore the spatial effects, and there is spatial heterogeneity in the housing market. Explanatory power of the GWR model and parameter estimations are non-stationary over the geographical area. The variations in the coefficients of the variables are depicted on the map and is supported with the spatial correlations between the housing prices and attributes as well.

Keywords: spatial heterogeneity, housing market, geographically weighted regression

Editör / Editor:

Hatun KORKMAZ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Emre EKİNCİ,
Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye
Mehmet MARIN,
Mardin Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Tuğba Güneş
gunest@ankara.edu.tr

JEL:

C31, R30, R31

Geliş: 28 Mayıs 2022

Received: May 28, 2022

Kabul: 8 Ekim 2022

Accepted: October 8, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Güneş, T. & Apaydin A. (2022),
*Spatial Heterogeneity in Housing Market:
Ankara Metropolitan Area,*
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 9-16,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1122568

KONUT PİYASASINDA MEKANSAL HETEROJENLİK: ANKARA METROPOLİTEN ALANI

ÖZ

İleri istatistiksel modeller, çeşitli amaçlarla gerçekleştirilen gayrimenkul değerlendirme çalışmalarında son elli yıldır yaygın olarak kullanılmakta olup, hedonik yaklaşımlar basit ve kolay yorumlanabilir özellikleri sebebiyle bu modeller arasında popüler hale gelmiştir. Ancak konut piyasalarında mekansal heterojenlik ve mekansal otokorelasyon durumları söz konusu olabilmektedir ve geleneksel regresyon analizinde bu konumsal etkiler modele yeterince yansıtılmamaktadır. Bu çalışmada Coğrafi Ağırlıklandırılmış Regresyon (CAR) analizi kullanılarak, Ankara ilinin metropoliten alanındaki konut piyasasında mekansal heterojenlik incelenmiştir. Konut fiyatları ve özelliklerinden oluşan veri seti üzerinde Gauss kernel ağırlık fonksiyonu ve çapraz doğrulama yöntemine dayalı olarak belirlenen değişken (adaptif) bant genişliği kullanılmış, mekansal etkileri çoğunlukla göz ardı eden en küçük kareler yöntemine dayalı geleneksel regresyon modeline kıyasla CAR modelinin daha başarılı sonuçlar elde ettiği ve konut piyasasında mekansal heterojenlik olduğu görülmüştür. CAR modelinin konut fiyatlarını açıklama gücünün ve parametre tahminlerinin coğrafi olarak durağan olmadığı anlaşılmıştır. Parametrelerdeki bu değişimler harita üzerinde gösterilerek açıklanmış ve konut fiyatları ile özellikleri arasındaki mekansal korelasyonlar yardımıyla bu sonuçlar desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: mekansal heterojenlik, konut piyasası, coğrafi ağırlıklandırılmış regresyon

INTRODUCTION

Real estate markets have been either the reason or trigger of various economic and financial crisis in the history. Great Depression in the late 1920s, savings and loan crisis in the US in 1980s, and the global financial crisis occurred in 2007 are some of the well-known downturns that triggered by real estate markets and affected severely many countries' economies (Mooya, 2016). Property price trends can provide significant suggestions for market actors, policy developers and decision makers in all related fields ranging from financial markets to urban planning, taxation, and social aids (Hu et al., 2019; Schulz, Wersing, & Werwatz, 2014). Therefore, property price indexes and real estate valuation have become one major interest area of many practitioners, governments, and researchers.

Appraisers traditionally use three approaches to estimate a property's value: the cost, income, and sales-comparison approaches. On the other hand, valuation approaches based on advanced statistical methods have been used since 1970s. Since these approaches, known as "mass appraisal" or "computer assisted mass appraisal - CAMA", enable determining the values of too many properties in a short-period of time, they have been used for taxation purposes in many countries such as the US, Germany, Denmark, and the Netherlands (Gloude-mans & Almy, 2011; Grover, 2016). The quest of mortgage market professionals to use these advanced statistical models in also collateral valuation led to developing automated valuation models (AVMs) since 1980s (RICS, 2017).

Hedonic approach that is based on the principle of "the price (or value) of real properties is a function of their various observable and measurable attributes" has gained wide acceptance in predicting property prices as in developing AVMs. The relationship between the real estate values and attributes is usually formulated with a regression equation (Mooya, 2016). Multiple Regression Analysis (MRA) (generally with ordinary least squares - OLS) with its simplicity and easy interpretation has become the most common method adopted in automated property valuations (Matysiak, 2017; Steurer, Hill, & Pfeifer, 2021). However, standard OLS regression assumptions may be violated in real life problems, and the risk of multicollinearity and the difficulty of reflecting the location to the model are the two major issues in real estate analyses. Multicollinearity, strong correlations among independent variables in a regression model, can become a more severe phenomenon in real estate analysis because properties built in same periods of time and/or in close proximities may have similar attributes (Grover, 2016).

Location has been emphasized as the most fundamental driver of property prices in the related literature (Chica-Olmo, 2007; Davis, Bidanset, McCord, & Cusack, 2019; Tchuente & Nyawa, 2021). This effect of the location is divided into two by Páez, Long, and Farber (2008) as neighborhood and adjacency effects. Neighborhood attributes can be reflected in a regression model by incorporating area-based indicators such as socio-economic conditions, education level, accessibility of transportation while the adjacency is related to the issues of spatial dependency and heterogeneity. Spatial dependence is a term related to the spatial autocorrelation. It refers that the closer the distance among the properties is, the stronger the similarities of property attributes and prices. Properties in close proximities to each other share common local amenities and were generally built in the same time periods (Crawford, 2009; Militino, Ugarte, & Garcia-Reinaldos, 2004; Tchuente & Nyawa, 2021). However, marginal prices of property attributes may vary as the location changes throughout an area or space, and this indicates the spatial heterogeneity (Tchuente & Nyawa, 2021).

This study employs a Geographically Weighted Regression (GWR) model to explore the spatial heterogeneity in the metropolitan area housing market of Ankara. GWR is basically a parametric model based on traditional regression but also considers the spatial heterogeneity. By applying a Gaussian kernel weighting function with adaptive bandwidth based on cross-validation approach on a house listing dataset, we found that there is spatial heterogeneity in Ankara housing market. Therefore, spatial heterogeneity should be considered in the analyses and the GWR can outperform than the traditional OLS models.

Section I of this study presents a summary of the related research

studies in the literature. Section II provides an overview of the GWR methodology and the OLS regression. Study area and the data used in this paper are explained in Section III, the findings of the empirical analysis are provided in Section IV, and finally a brief conclusion of this study is given in the last section.

LITERATURE REVIEW

Spatial heterogeneity and spatial autocorrelation are two major components of hedonic modelling approaches in assessing real estate markets. They violate the assumptions of the traditional OLS models which also cannot account for effects of location accurately. Therefore, spatial econometric or local modelling techniques that allow to consider the spatial heterogeneity and spatial autocorrelation in real estate market analysis have been widely used in the literature (P. E. Bidanset, Lombard, Davis, McCord, & McCluskey, 2017; Wang & Chen, 2020).

The Geographically Weighted Regression (GWR) is a local modelling technique that allows parameter estimates to differ over a space (Brunsdon, Fotheringham, & Charlton, 1996; Fotheringham, Brunsdon, & Charlton, 2003; Fotheringham, Charlton, & Brunsdon, 1998). Rather than specifying a single global model for the whole study area, the GWR estimates separate models for each regression point (housing sale point) and give greater weights to the nearby observations around this point. Thus, marginal prices of housing attributes may show variations based on the housing locations. In other words, the GWR can account for the non-stationarity relationship between house prices and their attributes (Fullerton & Bujanda, 2018).

There is strong evidence in the literature that the GWR models can outperform than the traditional OLS models in housing market analysis (P. E. Bidanset & Lombard, 2014; P. E. Bidanset et al., 2017; Bitter, Mulligan, & Dall'èrba, 2007; Páez et al., 2008). For instance, Hanink, Cromley, and Ebenstein (2012) used the GWR to analyze the spatial heterogeneity and determinants of the housing prices and apartment rents in China. A similar study were performed by Yu (2007) to explore the spatial non-stationarity between single family house values and their predictors in the US. More specifically, Fullerton and Bujanda (2018) tested the impact of accessibility and proximity to the transportation conditions on the commercial real properties in Texas metropolitan area, and found that GWR estimations were superior to the outputs for the traditional OLS regression. Wang and Chen (2020) explored the impact of both global and local built-environment conditions on house price increases.

By adding the time component into the weighting scheme, spatiotemporal GWR models were introduced, which allows giving higher weights to the transactions occurred more recently. Huang, Wu, and Barry (2010), Fotheringham, Crespo, and Yao (2015), P. Bidanset, McCord, Lombard, Davis, and McCluskey (2018), and Soltani, Pettit, Heydari, and Aghaei (2021) are some of the examples in the growing literature that exploring spatiotemporal variations in residential property prices in various countries.

There is a limited literature directly using locational modelling techniques to investigate the spatial heterogeneity in housing prices in Ankara. By applying the GWR technique, Morali and Yilmaz (2020) found the existence of spatial heterogeneity in İstanbul housing market in their recent study. Sayın (2021) showed the superiority of the spatial models in modeling housing prices in the city of İzmir. Sisman and Aydinoglu (2022) studied in a specific district in İstanbul by using the GWR and several global spatial models to show the geographic variations of property market determinants.

METHODOLOGY

Hedonic modelling approach has been widely used in real estate price analysis to identify the marginal contribution of property characteristics on their prices (Matysiak, 2017; Sirmans, Macpherson, & Zietz, 2005). The hedonic models are mostly expressed in traditional linear regression models based on the ordinary least squares (OLS). Due to its practicality in making interpretations of the price elasticity of property characteristics, the semi-log model is applied in these analyses (Davis et al., 2019). The conventional OLS model specification is as follows:

$$\ln y_i = \beta_0 + \sum_k \beta_k x_{ik} + \varepsilon_i \quad (1)$$

where $\ln y_i$ is the natural logarithm of the housing price of the i . sale, β_0 is the intercept, β_k is the k . coefficient (estimated parameter), x_{ik} is the k . variable for the i . housing sale, and ε_i is the error term of the i . housing sale.

The OLS model includes all available data in one equation and assumes that this formula is constant everywhere in the study area. However, property attributes, prices and price drivers may show significant variations over a geographic space. Dummy variables might be included in the global OLS model to capture locational effects, but this will be insufficient to consider the spatial heterogeneity and spatial autocorrelation in property markets. The GWR, developed by Brunson et al. (1996) and Fotheringham, Brunson, and Charlton (2000); Fotheringham et al. (1998), is a technique allowing to take into account the spatial heterogeneity within the entire space of interest (Bitter et al., 2007).

By following the Tobler (1970)'s First Law of Geography stating that "Everything is related to everything else, but near things are more related than distant things", the GWR model gives a higher weight to the observations (houses) that are closer to a subject property (regression point) than to those are further away. Rather than specifying one single formula, the GWR estimates a separate model for each housing point and weight a subset of observations by their distances to this regression point (Brunson et al., 1996; Fotheringham et al., 2003). In essence, parameter estimations of a GWR are conducted by an enhanced form of weighted least squares (WLS) approach. The GWR model is expressed as

$$\ln y_i = \beta_0(u_i, v_i) + \sum_k \beta_k(u_i, v_i) + \varepsilon_i \quad (2)$$

where u_i and v_i denote longitude and latitude of house i , $\beta_k(u_i, v_i)$ is the parameter of the k_{th} explanatory variable of house i to be estimated. To produce local parameters for each observation, a spatial weighting matrix is determined including all observations falling within a specific bandwidth around a regression point (u_i, v_i) . The bandwidth can be determined by number of neighbors, by distance or by a kernel function which can be fixed or adaptive. As the bandwidth increases, the number of observations to be included in each regression increases and the GWR model gets closer to the global OLS model. On the other hand, if the bandwidth is identified narrower, then the GWR model becomes more local; however, the risk of insufficient subsample size may arise in this case. Kernel functions optimize the bandwidth to find the most appropriate number of neighboring points to be included in each regression. Minimization of the Akaike Information Criterion (AIC) and a cross-validation (CV) are the two most common methods in identifying the optimal bandwidth (Fotheringham et al., 2003).

GWR model estimations are undoubtedly sensitive to the choice of bandwidth and kernel function (Guo, Ma, & Zhang, 2008). Bujanda and Fullerton (2017) stated that using adaptive kernel bandwidths is recommended when regression points are not uniformly distributed in the study area because an adaptive kernel tries to find a certain number of neighboring points to ensure a constant subsample size in each location while a fixed kernel include all observations within the specified fixed radius around each regression point. In this study, we use a Gaussian kernel weighting function with adaptive bandwidth by adopting both CV and AIC approaches.

DATA AND STUDY AREA

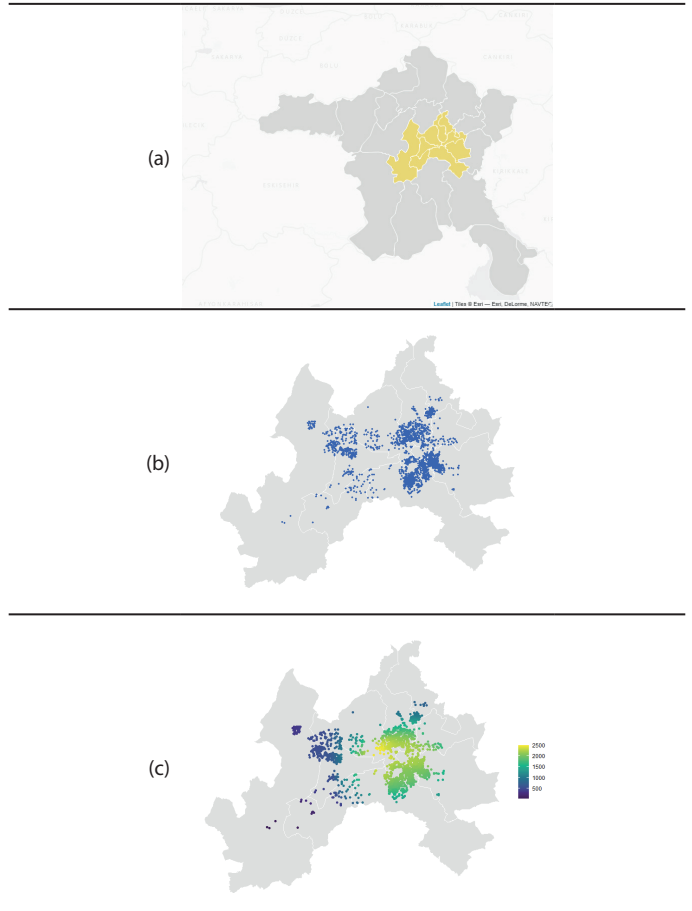
Real estate transaction prices in the official records in Türkiye do not reflect the actual prices. According to the current legislations, buyers and sellers must report the actual price during the transaction, and this price cannot be lower than the tax value of the real property. However, buyers and sellers usually report the tax values as the actual prices to avoid paying high land registry fees because real estate tax values are significantly lower than their market values. Furthermore, housing attributes are also not available in the official records. Due to lack of reliable data for house prices and attributes, we used a cross-sectional

dataset provided by hepsiimlak.com, one of the most popular websites for all types of real estate listings in Türkiye. The dataset includes listing prices and attributes of 2784 residential properties as of November 13, 2021 in the Ankara metropolitan area where the majority of the real estate transactions in the city occur according to the official records of the Land Registry and Cadastre Agency (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü). As seen in Table 1, in the last five years annually more than 80 percent of the property sales transactions were made in this particular area consisting of eight counties. Figure 1 shows the Ankara metropolitan districts included in this study (a), and distribution (b) and density (c) of dwellings on the map. In addition to our main data set, POI (points of interest) data we considered in this study was retrieved from the OpenStreetMap.

TABLE 1 | Distribution of Real Estate Transactions in Ankara

Districts	2017	2018	2019	2020	2021
Çankaya	13.25%	13.80%	14.47%	15.00%	15.57%
Keçiören	13.59%	13.25%	13.04%	13.44%	12.97%
Mamak	12.54%	12.24%	12.10%	11.67%	11.62%
Etimesgut	10.20%	9.50%	10.02%	11.13%	10.97%
Yenimahalle	10.45%	10.49%	11.46%	10.94%	10.33%
Sincan	9.48%	8.66%	8.93%	9.22%	10.06%
Altındağ	8.48%	8.91%	8.63%	7.98%	7.54%
Pursaklar	3.33%	3.55%	3.58%	3.52%	3.38%
Total	81.31%	80.40%	82.24%	82.88%	82.43%

FIGURE 1 | Study Area (a), Housing Units Distribution (b) and Density (c) Maps

Our final data set includes the listing prices (Turkish Lira) of each housing unit and their structural and locational characteristics including the geolocations. Variables were selected primarily on the basis of literature review and previous research. Structural variables are net surface area of the dwelling in square meters (net.area), numbers of

TABLE 2 | Summary Statistics

Variables	N	Mean	Std. Dev.	Min	Q1	Median	Q3	Max	
price	2784	647650	525446	88000	325000	490000	775000	5820000	
net.area	2784	135.85	48.66	40	105	120	150	430	
bedroom	2784	3.22	0.87	1	3	3	4	7	
livingroom	2784	1.02	0.14	1	1	1	1	3	
total.floor	2784	5.94	5.29	1	3	4	6	49	
age	2784	13.05	11.18	0	3	12	20	60	
num.views	2784	2.07	0.82	1	2	2	3	4	
dist.transport	2784	2.16	3.06	0.00	0.44	0.95	2.46	24.48	
dist.school	2784	1.52	3.16	0.00	0.14	0.26	0.47	24.62	
dist.mall	2784	3.19	3.32	0.01	1.23	1.97	3.63	26.76	
dist.hospital	2784	2.31	3.08	0.00	0.60	1.07	2.35	25.39	
dist.university	2784	2.96	2.96	0.00	1.14	1.93	3.66	25.21	
dist.police	2784	3.28	3.94	0.02	0.87	1.57	3.73	25.46	
Categorical Variables		N	Percentage						
floor	top.floor	681	24.50%						
	middle.floor	1365	49.00%						
	ground.floor	453	16.30%						
	basement.floor	285	10.20%						
bath	more than 1	1174	42.20%						
carpark.indoor	yes	752	27.00%						
carpark.outdoor	yes	1906	68.50%						
gated.community	yes	724	26.00%						

bedrooms (bedroom) and living rooms (livingroom), floor number in four categories (basement level, ground floor, top floor, and middle floors between the top and ground floors), number of views (east, west, south, north) of the dwelling (num.views), a categorical variable representing whether the dwelling has one or more than one bathroom (bath), total number of floors in the building (total.floor), age of the building in years (age), whether or not the building has an indoor or outdoor parking area (carpark.indoor and carpark.outdoor), and whether it is located in a gated community (gated.community). Several locational variables to reflect the attractiveness of the building by the distances to selected points are also included: distances of the building in kilometers to the closest transportation station (dist.transportation), primary school (dist.school), shopping mall (dist.mall), hospital (dist.hospital), university (dist.university), and police station (dist.police). Dependent variable is natural logarithm (to correct for skewing) of asking prices (price in Turkish Lira) of each housing unit. An overview of the included variables is given in Table 2.

EMPRICIAL ANALYSIS

We first performed a standard ordinary least squares (OLS) regression model that is a global regression and serves as the benchmark model. Afterwards, we employed geographically weighted regression (GWR) to lay down that parameter estimations are not constant over the space and spatial data is not stationary. All analyses were performed in R software.

The traditional OLS regression results are shown in Table 3. Thirteen out of independent variables were found statistically significant. Adjusted R² of the model is 0.695 which means that the explanatory variables can explain 69.5% of the variation of the housing prices (dependent variable). Multicollinearity does not seriously exist as all global variance inflation factor values (GVIF) are lower than five, except for the variable of the distance to the closest primary school. However, global OLS regression model assumes that marginal prices of property attributes are constant throughout the study area. Also, Moran's I value was calculated 0.149 (p-value < 0.000), which indicates that the

residuals generated from the global OLS regression are not statistically random. In other words, housing prices in this study have significant agglomeration characteristics and positive spatial autocorrelation. To explore the spatial heterogeneity, we perform a GWR for further analysis.

TABLE 3 | Global OLS Regression Results

Variables	Coef.	Std. Error	t value	p value	GVIF
(Intercept)	13.015***	0.065	199.772	0.000	-
net.area	0.004***	0.000	13.863	0.000	2.051
bedroom	-0.013	0.015	-0.862	0.389	1.932
livingroom	-0.048	0.052	-0.916	0.360	1.059
bath: more.than.one	0.286***	0.019	14.870	0.000	1.409
floor: ground.floor	-0.212***	0.020	-10.461	0.000	
floor: top.floor	-0.073***	0.019	-3.912	0.000	1.070
floor: basement.floor	-0.447***	0.024	-18.323	0.000	
total.floor	0.024***	0.002	15.813	0.000	1.206
age	-0.007***	0.001	-9.138	0.000	1.347
carpark.indoor: yes	0.170***	0.018	9.570	0.000	1.172
carpark.outdoor: yes	-0.035*	0.015	-2.328	0.020	1.042
gated.community: yes	-0.010	0.016	-0.663	0.507	1.016
num.views	-0.007	0.008	-0.879	0.379	1.019
dist.transportation	-0.015	0.010	-1.518	0.129	4.396
dist.school	0.210***	0.011	18.965	0.000	5.189
dist.mall	-0.160***	0.008	-19.614	0.000	4.018
dist.hospital	-0.091***	0.011	-8.619	0.000	4.832
dist.university	-0.049***	0.008	-6.395	0.000	3.339
dist.police	0.060***	0.007	8.394	0.000	4.169
# of Observations	2784	Global Moran I for regression residuals			
R ²	0.6974	Moran's I Index	0.149		
Adj. R ²	0.6953	Expected Index	-0.001		
RSS	350.0301	Variance	0.000		
F-statistic	335.2	p-value	0.000		
p-value	0.000				

Note: ***, **, and * represent significance at 1%, 5% and 10% respectively

Two GWR models were estimated with a Gaussian kernel weighting function with adaptive bandwidth. Only difference between the two models is the adopted approach to find the optimal bandwidth. The cross-validation (CV) method in the first GWR model and the Akaike Information Criterion (AIC) in the second were used to obtain an optimum size of nearest neighbors for the adaptive kernel. The resulting optimal bandwidths for the first and second models were found as 45 and 59 observations respectively. Together with the global OLS regression, both GWR models results are summarized in Table 5. However, the GWR 1 model with cross-validation approach fit the data much better than both GWR 2 model with AIC approach and the OLS model. As seen in Table 4, among the three models, the GWR 1 model has the lowest AIC and residual sum of squares (RSS), and the highest R² and adjusted R² values. Therefore, all evaluations are made based on the results of the GWR model with CV approach in the rest of the paper.

TABLE 4 | Comparison of the OLS and GWR Models

Approach	Adaptive Bandwidth	R ²	Adj. R ²	AIC	RSS
OLS		0.697	0.695	2.169.678	350.030
GWR 1	CV	0.901	0.866	-436.021	114.824
GWR 2	AIC	0.889	0.860	-232.054	128.918

The findings showed that the GWR model improve the adjusted R² values from 0.69 to 0.86. The spatial distribution of the residuals of the standard OLS and GWR models depicted in Figure 2 suggests that the GWR residuals are closer to zero compared to the OLS residuals.

The local R² values are higher than 0.76, indicating that the selected variables in this study have quite able to explain the housing prices in the study area. Figure 3 shows the spatial distribution of the goodness to fit between the housing attributes and prices based on the results obtained from the GWR model. The local explanatory powers are relatively higher in the west areas far from the city center. These results might present that the selected variables can explain the variation in the housing prices on the west side while in the central business area further determinants might also impact the house prices. For instance, majority of the buildings in the central business district are older than those on the west side, where the city tends to grow towards, and gated communities are more popular. Another example is that rising oil prices might be a significant driver in people’s housing choices, and thus on the house prices, as commuting has become a significant component of household expenditures recently (Akkoç, Akçağlayan, & Kargin Akkoç, 2021). The variation in the local R² values is an indicator of the existence of spatial heterogeneity in the study area.

FIGURE 2 | Model Residuals

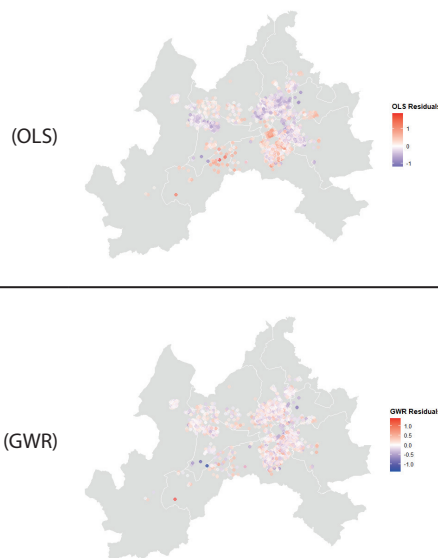
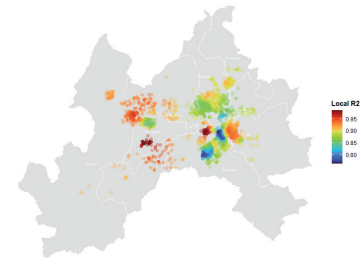

FIGURE 3 | Local R² values derived from the GWR model

Estimated coefficients from the GWR model are generated for each point differently as the influence of independent variables on dwelling prices is varied over the space. Minimum, maximum and quartile values of these estimations are shown in Table 5 together with the OLS regression results. In addition to that the distribution of selected regression coefficients obtained from the GWR model, and by following Morali and Yilmaz (2020), Spearman Correlations between the logarithm of house prices and these variables are depicted on Figure 4. The geographically weighted Spearman Correlations were computed by using the same bandwidth specification in the GWR Model. As illustrated in Figure 4, that the spatial patterns of the parameter estimations for each variable and the correlations differ over the space suggest the spatial heterogeneity in the study area.

As seen in Table 5, there are variabilities in coefficient estimations for all variables in terms of their impact of both magnitude and direction. For instance, coefficient estimations for the net area of the dwellings vary from -0.001 to 0.012; similarly, this variation range is between -0.036 and 0.003 for the building age variable and -0.069 and 0.104 for the number of views of the dwellings. The GWR coefficients being positive and negative reveals the fact that drivers of the housing prices have an obvious spatial heterogeneity and instability over the study area. Furthermore, many of the median coefficients differ from the OLS coefficients, and even the signs of the three out of coefficients in the OLS regression are not the same as the GWR’s.

Majority of parameter values for the distance measures have negative signs, which means that the house prices decrease as the points of interests are getting further away them. On the other hand, their effect on the house prices is larger in the west areas where are far away from the central business area. Consistent with the related literature (e.g. Wang and Chen (2020), Morali and Yilmaz (2020), and Soltani et al. (2021)), this result supports the significant impact of accessibility to various points of interests such as hospitals and schools on residential property prices.

Similarly, there is a negative correlation between the building age and house prices. As seen on Figure 4 (b), the effect of the building age is less notable in the older neighborhoods where are closer to the central business area than it is in those areas on the far western and north-eastern side of the city.

By contrast, the dwelling size variables (i.e., number of bedrooms, net surface area, and extra bathroom) and existence of a car park have positive impacts on the house prices. Compared to the overall picture, it is noteworthy that the effects of the number of bedrooms and the net surface area seem stronger in a particular micro area in the district of Çankaya, as seen on Figure 4 (a and c).

TABLE 5 | GWR Models and Global OLS

	GWR 1 (CV approach)					GWR 2 (AIC approach)					Global OLS
	Min.	1st Qu.	Median	3rd Qu.	Max.	Min.	1st Qu.	Median	3rd Qu.	Max.	
(Intercept)	2.119	12.551	12.828	13.160	78.088	11.047	12.624	12.832	13.184	32.088	13.015
net.area	-0.001	0.002	0.003	0.004	0.012	0.000	0.002	0.003	0.004	0.009	0.004
bedroom	-0.401	0.007	0.060	0.093	0.205	-0.234	0.005	0.053	0.094	0.192	-0.013
livingroom	-14.027	-0.140	0.039	0.184	0.969	-0.999	-0.111	0.040	0.165	0.431	-0.048
bath: more.than.one	-0.070	0.094	0.147	0.210	0.400	-0.027	0.104	0.155	0.207	0.396	0.286
floor: ground.floor	-0.472	-0.348	-0.271	-0.205	0.225	-0.444	-0.347	-0.270	-0.209	0.093	-0.212
floor: top.floor	-0.278	-0.105	-0.073	-0.034	0.119	-0.199	-0.106	-0.075	-0.040	0.060	-0.073
floor: basement.floor	-0.856	-0.566	-0.481	-0.410	0.679	-0.774	-0.564	-0.476	-0.413	-0.097	-0.447
total.floor	-0.023	0.018	0.025	0.031	0.053	-0.005	0.020	0.025	0.030	0.050	0.024
age	-0.036	-0.016	-0.011	-0.008	0.003	-0.034	-0.015	-0.011	-0.008	0.002	-0.007
carpark.indoor: yes	-0.105	0.026	0.071	0.125	0.384	-0.068	0.035	0.075	0.123	0.360	0.170
carpark.outdoor: yes	-0.195	-0.019	0.005	0.036	0.175	-0.177	-0.016	0.004	0.032	0.137	-0.035
gated.community: yes	-0.141	-0.047	-0.021	0.009	0.112	-0.096	-0.043	-0.019	0.006	0.052	-0.010
num.views	-0.069	-0.021	-0.002	0.013	0.104	-0.061	-0.019	-0.002	0.012	0.058	-0.007
dist.transportation	-76.786	-0.141	-0.033	0.068	2.473	-1.223	-0.109	-0.020	0.070	1.890	-0.015
dist.school	-552.540	-0.112	0.083	0.262	3.246	-1.420	-0.076	0.127	0.301	2.545	0.210
dist.mall	-2.735	-0.208	-0.096	-0.019	304.215	-2.140	-0.213	-0.118	-0.045	1.430	-0.160
dist.hospital	-1.741	-0.139	-0.056	0.054	409.446	-1.448	-0.138	-0.071	0.014	0.850	-0.091
dist.university	-2.022	-0.158	-0.021	0.068	38.315	-1.666	-0.135	-0.024	0.055	3.673	-0.049
dist.police	-170.900	-0.103	-0.007	0.089	3.612	-5.637	-0.084	-0.013	0.074	1.923	0.060
	GWR 1					GWR 2					Global OLS
# of Observations	2784					2784					2784
R ² & Adj. R ²	0.900 & 0.866					0.889 & 0.860					0.697 & 0.695
Adaptive Bandwidth	45					59					
Effective # of Parameters	715.615					565.573					
Residual Sum of Squares	114.824					128.918					350.030

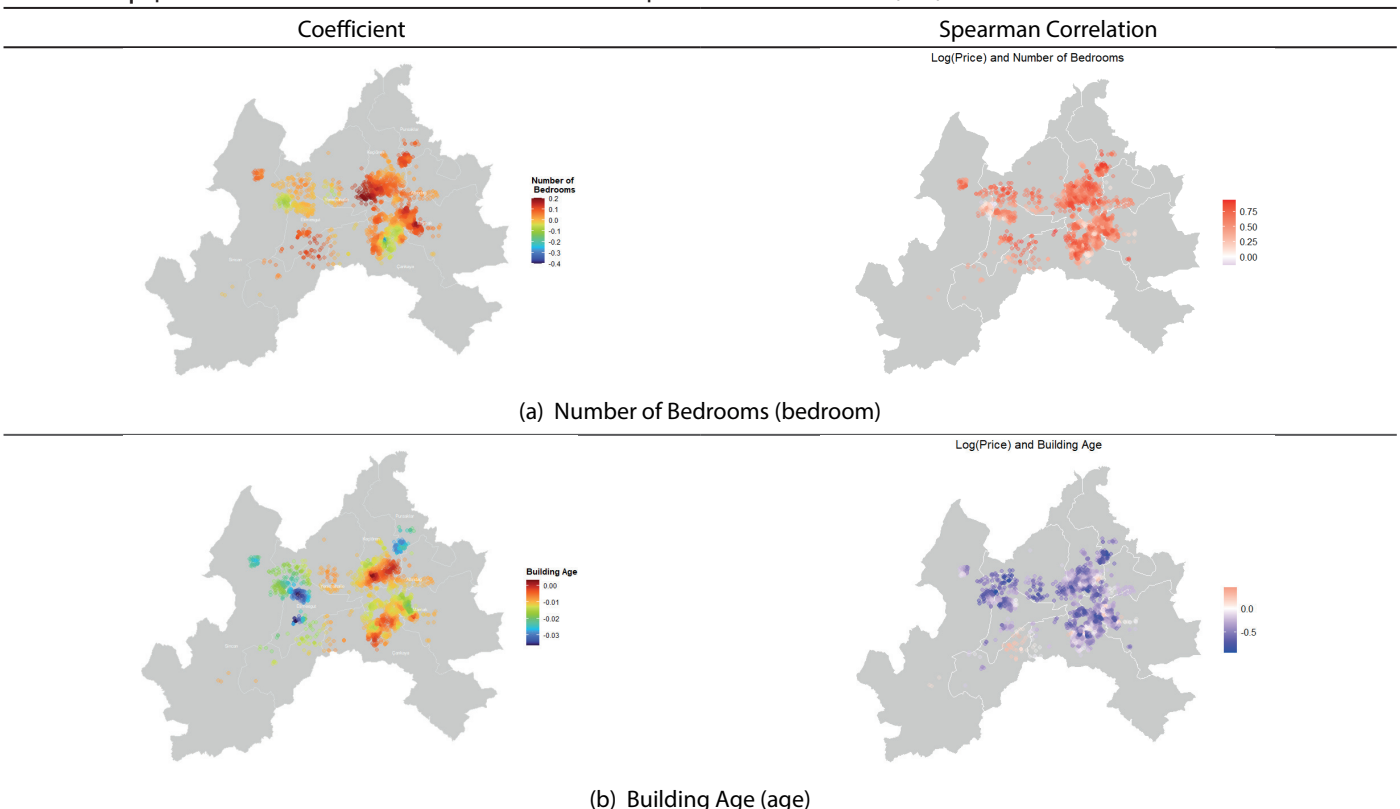
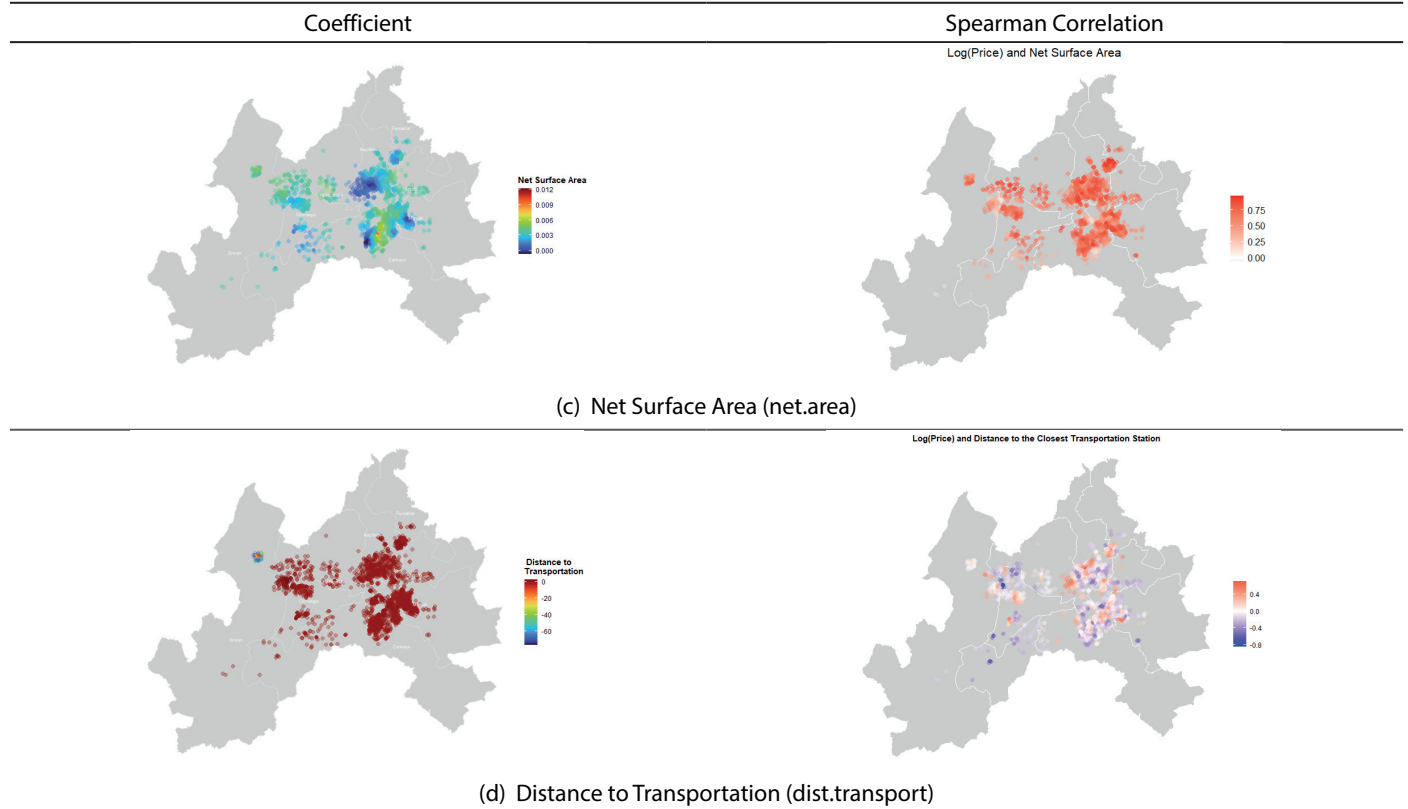
FIGURE 4 | Spatial Distribution of GWR Coefficients and Spearman Correlations (1/2)

FIGURE 4 | Spatial Distribution of GWR Coefficients and Spearman Correlations (2/2)

CONCLUSIONS

It is well known that real estate markets are characterized by both spatial heterogeneity and spatial autocorrelation. This paper accounts for the spatial heterogeneity in the housing market in Ankara metropolitan area by using geographically weighted regression. Taking several explanatory variables representing the structural and locational attributes of dwellings, the GWR model with a Gaussian kernel weighting function with adaptive bandwidth based on cross-validation approach fit the data much better than the traditional OLS in explaining the housing prices and raised the adjusted R2 significantly from 0.695 to 0.866. Spatial variations in parameter estimations and R2 values confirmed the spatial heterogeneity in the market, which was also supported by the spatial correlations depicted on the map.

Hedonic models are still the most prominent approach in automated valuations of real estates due to their simplicity and easy interpretability (Matysiak, 2017). However, as seen in the previous studies in the literature summarized in Section I, and suggested in this study as well, the models considering spatial dependence and spatial heterogeneity can give more accurate estimations in real estate market analysis. Furthermore, developing automated valuation models by applying machine learning algorithms has been under the focus of both professionals and academics recently to make more accurate price predictions for various purposes ranging from collateral valuations to portfolio assessments (e.g. Steurer et al. (2021) and Tchunte and Nyawa (2021)). Thus, using machine learning methods that consider spatial heterogeneity and spatial autocorrelation could be recommended for further studies on housing price predictions.

REFERENCES

- Akkoç, U., Akçağlayan, A., & Kargin Akkoç, G. (2021). The impacts of oil price shocks in Turkey: sectoral evidence from the FAVAR approach. *Economic Change and Restructuring*, 54(4), 1147-1171.
- Bidanset, P., McCord, M., Lombard, J. A., Davis, P., & McCluskey, W. (2018). Accounting for locational, temporal, and physical similarity of residential sales in mass appraisal modeling: the development and application of geographically, temporally, and characteristically weighted regression. *Journal of Property Tax Assessment and Administration*, 14(2), 5-13.
- Bidanset, P. E., & Lombard, J. R. (2014). Evaluating spatial model accuracy in mass real estate appraisal: A comparison of geographically weighted regression and the spatial lag model. *Cityscape*, 16(3), 169-182.
- Bidanset, P. E., Lombard, J. R., Davis, P., McCord, M., & McCluskey, W. J. (2017). Further evaluating the impact of kernel and bandwidth specifications of geographically weighted regression on the equity and uniformity of mass appraisal models. In *Advances in Automated Valuation Modeling* (pp. 191-199): Springer.
- Bitter, C., Mulligan, G. F., & Dall'erba, S. (2007). Incorporating spatial variation in housing attribute prices: a comparison of geographically weighted regression and the spatial expansion method. *Journal of geographical systems*, 9(1), 7-27.
- Brunsdon, C., Fotheringham, A. S., & Charlton, M. E. (1996). Geographically weighted regression: a method for exploring spatial nonstationarity. *Geographical analysis*, 28(4), 281-298.
- Bujanda, A., & Fullerton, T. M. (2017). Impacts of transportation infrastructure on single-family property values. *Applied Economics*, 49(51), 5183-5199.
- Chica-Olmo, J. (2007). Prediction of housing location price by a multivariate spatial method: Cokriging. *Journal of Real Estate Research*, 29(1), 91-114.
- Crawford, T. W. (2009). Scale Analytical. In R. Kitchin & N. Thrift (Eds.), *International encyclopedia of human geography* (pp. 29-36): Elsevier.
- Davis, P., Bidanset, P., McCord, M., & Cusack, M. (2019). Nationwide Mass Appraisal Modeling in China: Feasibility Analysis for Scalability Given Ad Valorem Property Tax Reform. *Working Paper WP20PDI*, Lincoln Institute of Land Policy.
- Fotheringham, A. S., Brunsdon, C., & Charlton, M. (2000). *Quantitative geography: perspectives on spatial data analysis*: Sage.
- Fotheringham, A. S., Brunsdon, C., & Charlton, M. (2003). *Geographically weighted regression: the analysis of spatially varying relationships*: John Wiley & Sons.
- Fotheringham, A. S., Charlton, M. E., & Brunsdon, C. (1998). Geographically weighted regression: a natural evolution of the expansion method for spatial data analysis. *Environment and planning A*, 30(11), 1905-1927.
- Fotheringham, A. S., Crespo, R., & Yao, J. (2015). Exploring, modelling and predicting spatiotemporal variations in house prices. *The Annals of Regional Science*, 54(2), 417-436.
- Fullerton, T. M., & Bujanda, A. (2018). Commercial property values in a border metropolitan economy. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 2(2), 337-360.
- Gloudeans, R. J., & Almy, R. R. (2011). *Fundamentals of mass appraisal*: International Association of Assessing Officers.
- Grover, R. (2016). Mass valuations. *Journal of Property Investment & Finance, Emerald Group Publishing, Vol. 34(2)*, pages 191-204.
- Guo, L., Ma, Z., & Zhang, L. (2008). Comparison of bandwidth selection in application of geographically weighted regression: a case study. *Canadian Journal of Forest Research*, 38(9), 2526-2534.
- Hanink, D. M., Cromley, R. G., & Ebenstein, A. Y. (2012). Spatial variation in the determinants of house prices and apartment rents in China. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 45(2), 347-363.

20. Hu, L., He, S., Han, Z., Xiao, H., Su, S., Weng, M., & Cai, Z. (2019). Monitoring housing rental prices based on social media: An integrated approach of machine-learning algorithms and hedonic modeling to inform equitable housing policies. *Land Use Policy*, 82, 657-673.
21. Huang, B., Wu, B., & Barry, M. (2010). Geographically and temporally weighted regression for modeling spatio-temporal variation in house prices. *International Journal of Geographical Information Science*, 24(3), 383-401.
22. Matysiak, G. A. (2017). The accuracy of automated valuation models (AVMs). *Report for TEGoVA*.
23. Militino, A. F., Ugarte, M. D., & Garcia-Reinaldos, L. (2004). Alternative models for describing spatial dependence among dwelling selling prices. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 29(2), 193-209.
24. Mooya, M. M. (2016). *Real Estate Valuation Theory*: Springer.
25. Morali, O., & Yilmaz, N. (2020). Spatial Heterogeneity in Istanbul Housing Market: A Geographically Weighted Approach. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 7(4), 298-307.
26. Páez, A., Long, F., & Farber, S. (2008). Moving window approaches for hedonic price estimation: an empirical comparison of modelling techniques. *Urban Studies*, 45(8), 1565-1581.
27. RICS. (2017). *The Future of Valuations: The relevance of real estate valuations for institutional investors and banks – views from a European expert group*, London, UK. Retrieved from RICS.
28. Sayın, Z. M. (2021). *House price dynamics in izmir's neighborhoods: A comprehensive approach*, Unpublished master's thesis, Izmir Institute of Technology,
29. Schulz, R., Wersing, M., & Werwatz, A. (2014). Automated valuation modelling: a specification exercise. *Journal of Property Research*, 31(2), 131-153.
30. Sirmans, S., Macpherson, D., & Zietz, E. (2005). The composition of hedonic pricing models. *Journal of Real Estate Literature*, 13(1), 1-44.
31. Sisman, S., & Aydinoglu, A. (2022). A modelling approach with geographically weighted regression methods for determining geographic variation and influencing factors in housing price: A case in Istanbul. *Land Use Policy*, 119, 106183.
32. Soltani, A., Pettit, C. J., Heydari, M., & Aghaei, F. (2021). Housing price variations using spatio-temporal data mining techniques. *Journal of Housing and the Built Environment*, 36(3), 1199-1227.
33. Steurer, M., Hill, R. J., & Pfeifer, N. (2021). Metrics for evaluating the performance of machine learning based automated valuation models. *Journal of Property Research*, 1-31.
34. Tchuente, D., & Nyawa, S. (2021). Real estate price estimation in French cities using geocoding and machine learning. *Annals of Operations Research*, 1-38.
35. Tobler, W. R. (1970). A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. *Economic geography*, 46(sup1), 234-240.
36. Wang, C.-H., & Chen, N. (2020). A geographically weighted regression approach to investigating local built-environment effects on home prices in the housing downturn, recovery, and subsequent increases. *Journal of Housing and the Built Environment*, 35(4), 1283-1302.
37. Yu, D. (2007). Modeling owner-occupied single-family house values in the city of Milwaukee: A geographically weighted regression approach. *GIScience & Remote Sensing*, 44(3), 267-282.

KATILIM50 VE BİST100 ENDEKSLERİ İLE DÖVİZ KURLARININ NEDENSELLİKLERİNİN İNCELENMESİ: COVID-19 ÖNCESİ VE COVID-19 DÖNEMİ İÇİN BİR UYGULAMA

İHSAN ERDEM KAYRAL^{1*}

¹ Doç Dr., OSTİM Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ihsanerdem.kayral@ostimteknik.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-8335-8619>

ÖZ

Çin, ilk COVID-19 vakasını 31.12.2019 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü'ne bildirmiştir. Bununla birlikte söz konusu virüs kısa sürede aralarında Türkiye'nin de bulunduğu çok sayıda ülkeye yayılmıştır. COVID-19, bu ülkelerdeki sağlık sistemine ek olarak borsalar, döviz kurları ve makroekonomik değişkenleri de etkilemiştir. Bu çalışmada BİST100 ve KATILIM50 endeksleri ile Dolar ve Euro kurları arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi amacıyla COVID-19 öncesi (05.09.2018 - 30.12.2019) dönem ve COVID-19 (31.12.2019 - 22.04.2021) dönemi için nedensellikler araştırılmıştır. Nedensellikler, frekans alanı nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. COVID-19 öncesi dönemde, kısa dönemde Dolar kurundan KATILIM50 endeksine doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Bununla birlikte, Euro'dan söz konusu endekse tüm alt dönemlerde tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. KATILIM50 endeksi ile döviz kurları arasında geleneksel yaklaşımın geçerli olduğu tespit edilmiştir. Kısa dönemde BİST100 ile Euro arasında çift yönlü nedensellik olduğu görülmüştür. Diğer bulgular, kısa, orta ve uzun dönemde BİST100 ile döviz kurları arasında tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. COVID-19 döneminde tüm alt dönemler için KATILIM50 endeksi ile Dolar arasında çift yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda, kısa dönemde BİST100 ile Euro arasında çift yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. Pandemi dönemindeki diğer bulgular borsalar ve döviz kurları arasında tek yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir. Elde edilen tüm bulgular değerlendirildiğinde, COVID-19 döneminde endeksler ve döviz kurları arasında tespit edilen nedenselliklerde COVID-19 öncesi döneme göre bir artışın söz konusu olduğu ve pandemi sürecinin nedensellikleri artıracak şekilde bir kırılma yarattığını göstermektedir.

Editör / Editor:

Fatma ÜNLÜ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Şule Yüksel YİĞİTER,
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Türkiye
Ömer Fazıl EMEK,
Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Oktay ÖZKAN,
Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
Nesrin ÖZKAN,
İstanbul Atlas Üniversitesi, Türkiye
Esengül SALİHOĞLU,
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

İhsan Erdem KAYRAL
ihsanerdem.kayral@ostimteknik.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Frekans Alanı Nedensellik Testi, BİST100, KATILIM50, COVID-19

INVESTIGATION OF CAUSALITIES OF PARTICIPATION50 AND BIST100 INDICES AND EXCHANGE RATES: AN APPLICATION FOR PRE-COVID-19 AND COVID-19 PERIOD

ABSTRACT

China reported the first COVID-19 case to the World Health Organization on 31.12.2019. however, the virus spread to many countries, including Turkey, in a short time. In addition to the healthcare system in these countries, COVID-19 affected stock markets, exchange rates and macroeconomic variables, as well. In this study, causalities are examined for the pre-COVID-19 (05.09.2018 - 30.12.2019) period and the COVID-19 (31.12.2019 - 22.04.2021) period in order to determine the relations between BIST100 and PARTICIPATION50 indices and Dollar and Euro. Causalities are examined by using frequency domain causality test. Pre-COVID19, it is found that unidirectional causality from Dollar to PARTICIPATION50 index in the short-run. However, this causality is found from Euro to this index for all sub-periods. It has been determined that the traditional approach is valid between the PARTICIPATION50 index and the exchange rates. It is seen that there is bidirectional causality between BIST100 and Euro in the short-run. Other findings show that there is unidirectional causality between BIST100 and exchange rates in the short, medium and long-run. It is found that there is bidirectional causality between PARTICIPATION50 index and Dollar for all sub-periods in COVID-19 period. It is also seen that there is bidirectional causality between BIST100 and Euro in the short-run. During the pandemic period, other findings show unidirectional causality between stock markets and exchange rates. When all the findings are evaluated, it is seen that there is an increase in the causalities between indices and exchange rates in the COVID-19 period compared to the pre-COVID-19 period. The pandemic creates a break that ascends the causalities.

Keywords: Frequency Domain Causality Test, BIST100, PARTICIPATION50, COVID-19

Geliş: 23 Haziran 2021

Received: June 23, 2021

Kabul: 1 Kasım 2022

Accepted: November 1, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Kayral, İ. E. (2022),
KATILIM50 ve BİST100 Endeksleri ile Döviz Kurlarının Nedenselliklerinin İncelenmesi: COVID-19 Öncesi ve COVID-19 Dönemi İçin Bir Uygulama,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 63, 17-24,
doi: 10.18070/erciyesiibd.956480

GİRİŞ

2008 Küresel Finans Krizini izleyen süreçte AB Dış Borç Krizi gibi bölgesel etkileri olan krizler görülmekle birlikte küresel piyasaların bütününe etkileyen bir kriz ile karşılaşılmaştır (Kayral ve Tandoğan, 2020). Göreceli olarak istikrarlı olan bu süreç finans piyasalarında görülen şoklar yerine küresel ölçekteki bir sağlık krizi ile bozulmuştur. İlk olarak Çin'in Wuhan kentinde görülen SARS-CoV-2 (yaygın adıyla COVID-19) isimli virüs Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) 31.12.2019 tarihinde ilk vaka olarak bildirilmiştir. Virüsün küresel ölçekte yayılması ile DSÖ 11.03.2020 tarihinde COVID-19'u küresel bir pandemi olarak tanımlamıştır (Huang ve diğerleri, 2020). 22 Nisan 2021 tarihi itibarıyla küresel ölçekte 145 milyonun üzerinde vaka tespit edilmiş, yaklaşık 3.2 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Aynı tarihte Türkiye'de 4.5 milyon üzerinde vaka görülürken, 37 binin üzerinde insan hayatını kaybetmiştir (Worldometer, 2021).

Vaka ve vefat sayılarındaki bu hızlı artışın etkisiyle, COVID-19 pandemisinin ülkeler özelindeki seyri, vaka ve vefat sayılarına ilişkin tahmin modellemeleri, alınan tedbirlerin etkileri, ülkelerin sağlık sistemleri ve halk sağlığına etkilerine ilişkin çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir (Çakır ve Savaş, 2020; Hale, Angrist ve Kira, 2020; Kayral ve Buzrul, 2020; Mondal, Bharati ve Podder, 2020; Kayral ve Buzrul, 2021). Geçen süreçte, bu çalışmalara ek olarak pandemiyi ekonomilere, makroekonomik göstergelere, para ve sermaye piyasalarına etkileri de önemli çalışma konuları arasında yerini almıştır (Albulescu, 2020; Corbet, Larkin ve Lucey, 2020; Kayral ve Tandoğan, 2020; Özkan, 2020; Sansa, 2020; Topcu ve Gulal, 2020; Olashinde-Williams, Olenipekun ve Özkan, 2021).

Tarihsel süreçte döviz kurları ile borsa endekslerinin ilişkileri ve etkileşimleri önemli çalışma konuları arasında yer alırken, Döviz kurları ile borsa endeksleri arasındaki nedensellik ilişkileri (tüm çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alınmamakla birlikte) literatürde iki temel teorik yaklaşım çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki nedenselliklerin döviz kurlarından borsa endekslerine doğru olduğunu savunan geleneksel yaklaşım, ikincisi ise nedenselliklerin borsa endekslerinden döviz kurlarına doğru olduğunu ifade eden portföy dengesi yaklaşımıdır (Dornbusch ve Fischer, 1980; Frankel, 1993). Söz konusu varlıkların krizlerden ne şekilde etkilendiği de daha yakından izlenmektedir. Ülkemizde temel borsa performans uygulamalarına göre oluşturulmuş BİST100 endeksi ile döviz kurları arasındaki ilişkiler bu kapsamda çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışmaya konu olmuştur.

BİST100 endeksine ek olarak 2011 yılında İslami Finans Endeksi olarak oluşturulan Katılım endeksine ilişkin çalışmalarda da son dönemde artış görülmektedir. Söz konusu endeks daha sonra KATILIM30 adını almış, 2014 yılında yeni şirketlerin de eklenmesiyle KATILIM50 endeksi oluşturulmuştur. Söz konusu endeks, BİST Yıldız Pazar ve Ana Pazar'da, Kolektif Yatırım Ürünleri ve Yapılandırılmış Ürünler Pazarı'nda işlem gören GYO ve Girişim Sermayesi Yatırım Ortaklıklarından, A ve B listelerinde yer alan ve belirlenen koşulları yerine getiren şirketlerden oluşmaktadır (Katılım Endeksi, 2021).

Oluşturulma tarihi itibarıyla daha eski olmasına bağlı olarak gerçekleştirilen akademik çalışmaların büyük bölümünde KATILIM30 endeksi kullanılmış olmakla birlikte, bu çalışma kapsamında KATILIM50 endeksi kullanılacaktır. Buradaki temel gerekçe, BİST30 endeksine göre daha fazla şirketin kote olduğu BİST100 endeksi ile KATILIM30 endeksine göre daha fazla şirketin kote olduğu KATILIM50 endeksinin karşılaştırılmasının yapısal olarak daha uygun olduğunun değerlendirilmesidir.

Bu çalışma kapsamında, BİST100 endeksine ek olarak KATILIM50 endeksinin ülkemizde en çok işlem gerçekleştirilen döviz kurları olan ABD Doları ve Euro arasındaki nedensellikleri COVID-19 öncesi ve COVID-19 dönemi olmak üzere iki alt dönem için Breitung ve Candelon (2006) frekans alanı nedensellik testi kullanılarak incelenecektir. Böylelikle, söz konusu değişkenler arasında pandemi öncesi dönem ve pandem sürecinde nedenselliklerin kısa ve uzun dönemde ne şekilde değiştiğine ek olarak sınırlı sayıda çalışmaya konu olan KATILIM50 Endeksinin döviz kurları ile nedensellikleri incelenerek literatüre katkı sağlanabileceği değerlendirilmektedir. Aynı zamanda elde edilen bulgulara göre değişkenler arasında tek yönlü nedensellik görülen durumlarda Türkiye'de literatürdeki hangi yaklaşımın incelenen analiz

döneminde geçerli olduğu da tespit edilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatüre, üçüncü bölümünde yöntemle, dördüncü bölümünde ise veriler ve bulgulara yer verilecektir.

LİTERATÜR

Literatürde, borsa endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkileri inceleyen çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmaların bir bölümünde tek bir ülke ekonomisi, bir bölümünde ise çok sayıda ülkenin ele alındığı görülmüştür. Aynı zamanda, uygulanan yöntemlere göre bazı çalışmalarda yalnızca nedensellik ilişkileri, bazı çalışmalarda ise söz konusu değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemde ilişkinin varlığı ve yönü araştırılmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, elde edilen bulguların ülkelere ve incelenen analiz dönemine göre değişkenlik gösterdiği görülmüştür.

Aggarwal (1981) çalışmasında ABD'de döviz kuru ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi 1974-1978 dönemi için regresyon modeli kullanarak incelemiş, değişkenler arasında pozitif yönlü bir ilişki bulmuştur.

Ajayi, Friedman ve Mehdian (1998) belirledikleri gelişmiş ülkelerde (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada) 1985-1991 dönemi, gelişmekte olan ülkelerde (Endonezya, Filipinler, Hong Kong, Malezya, Kore, Singapur, Tayland, Tayvan) 1987-1991 dönemi için döviz kurları ile borsa endeksleri arasındaki ilişkileri Granger nedensellik testi kullanılarak incelemiştir. Çalışmada, ABD, Almanya, Endonezya, Filipinler, İngiltere, İtalya, Japonya ve Kanada'da söz konusu değişkenler arasında iki yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik ilişkisi Kore'de döviz kurundan endeks getirilerine doğru tek yönlü olarak tespit edilirken, çalışmada yer alan diğer ülkelerde nedensellik bulunmamıştır.

Tsai (2012), Ajayi vd.'nin (1998) çalışmasında yer alan Endonezya dışındaki altı Asya ekonomisinde borsa getirileri ile döviz kuru arasındaki nedensellikleri incelemiş, tüm ekonomilerde borsalardan döviz kurlarına doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Tabak (2006) Brezilya'da borsa endeksi ile döviz kuru arasındaki nedensellikleri doğrusal ve doğrusal olmayan modelleri kullanarak incelemiş, endeksten döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik tespit etmiştir. Ghazali, Ismail, Yasoa ve Lajuni (2008) 2005-2007 döneminde Malezya'da endeks ile Dolar arasındaki nedenselliği Toda-Yamamoto nedensellik testini kullanarak incelemiş, borsadan Dolar kuruna doğru tek yönlü nedensellik olduğunu bulmuştur.

Kutty (2010) benzer bir çalışmayı Meksika için 1989-2006 dönemi için gerçekleştirmiştir. Granger Nedensellik Testi uygulanan çalışmada borsa endeksinden döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Delgado, Delgado ve Saucedo (2018) tarafından 1992-2017 dönemi için gerçekleştirilen çalışmada uygulanan VAR modeli sonuçlarına göre Meksika borsası ile döviz kuru arasında negatif bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Akbar, Iqbal ve Noor'un (2019) VAR modelinin farklı türlerini uyguladığı çalışmada 2001-2014 döneminde Pakistan Borsası ile döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamış, döviz kurunda görülen dalgalanmaların borsa endeksini negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'nin yer aldığı çalışmalar incelendiğinde, Özmen (2007) çalışmasında 1989-2006 döneminde borsa endeksi ile Dolar kuru arasında eş bütünleşme testi sonuçlarına göre uzun dönemli ilişki bulunduğunu tespit etmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre ise kriz dönemleri dışında çift yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Kriz dönemlerinde nedensellik tek yönlü olup Dolar kurundan borsa endeksine doğrudur.

Pekkaya ve Bayramoğlu (2008), BİST100 endeksi ile Dolar ve ABD Borsasının nedenselliklerini 1990-2007 dönemi için incelemiştir. Çalışmada, BİST100 endeksi ile Dolar arasında çift yönlü nedensellik bulunurken, ABD Borsasından BİST100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Halaç ve Kurt (2010) uyguladıkları eş bütünleşme testi sonuçlarına göre BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasında, Kapusuzoğlu ve İbicioğlu (2010) ise BİST sektör endekleri ile Euro kuru arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur.

Elmas ve Esen (2011) çalışmasında Almanya, Fransa, Hindistan, Hollanda, Rusya, Türkiye olmak üzere altı ülkede borsa endeksleri ile

döviz kurları arasındaki nedensellikleri incelemiş, Hindistan ve Rusya dışında kalan ülkelerde nedenselliklerin döviz kurundan endekslere doğru olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aydın (2017) çalışmasında Arjantin, Brezilya, Çin, Endonezya, Filipinler, Meksika ve Türkiye’de borsa endeksi ile döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisini simetrik ve asimetrik nedensellik testleri kullanarak incelemiştir. Çalışmada Çin’de iki değişken arasında nedensellik bulunamazken, Endonezya’da döviz kurundan endekse doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. İncelenen diğer borsalarda ise değişkenler arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

Kaya vd. (2013) 2002 – 2012 döneminde faiz oranı, para arzı gibi makroekonomik değişkenler ile döviz kurlarının BİST100 endeksi ile arasındaki ilişkiyi çok değişkenli regresyon analiz kullanarak incelemiş, döviz kurları ile borsa endeksi arasında negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymuştur.

Doğru ve Receptoğlu (2014) 1980-2012 döneminde borsa endeksi ile Euro ve Dolar kuru arasındaki ilişkiyi doğrusal ve doğrusal olmayan eş bütünlüşme testleri kullanarak incelemiştir. Endeks ile kurlar arasında eş bütünlüşme bulunduğu, değişkenler arasındaki ilişkinin kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise pozitif yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Akel ve Gazel (2014) 2005-2013 döneminde BİST sanayi endeksi ile Euro ve Dolar kurları arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiyi ARDL sınır testi kullanarak araştırmış, kısa dönemde değişkenler arasında negatif, uzun dönemde ise pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ceylan ve Şahin (2015) 2006-2014 döneminde borsa endeksi ile Dolar kuru arasında eş bütünlüşme bulunduğunu, döviz kurundan borsa endeksine doğru geleneksel yaklaşıma uygun şekilde tek yönlü bir nedensellik görüldüğünü tespit etmiştir.

Benli (2015) 2005-2013 döneminde BİST100, seçilen bazı sektör endeksleri ve Dolar arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri incelemiştir. Uzun dönemde endeksler ile Dolar arasında ilişki bulunamazken, kısa dönemde BİST100 ve 2 sektör endeksi ile Dolar kuru arasında çift yönlü, 1 sektör endeksi ile Dolar kuru arasında tek yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Belen ve Karamelikli (2016) BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasındaki ilişkiyi 2006-2014 dönemi için incelemiştir. Uygulanan ARDL modeli sonuçlarına göre, Dolar kuru ile endeks arasında negatif yönlü ilişki bulunmaktadır.

Ülev ve Özdemir (2015) 2011-2014 dönemi için KATILIM30 ve BİST100 endeksi ile piyasa faiz oranları arasındaki nedensellik ilişkilerini To-da-Yamamoto nedensellik testini kullanarak incelemiş, yalnızca piyasa faiz oranlarından BİST100 endeksine doğru bir nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kendirli ve Çankaya (2016) BİST30 endeksi ile Dolar kuru arasındaki nedensellikleri 2009-2014 dönemi için Granger nedensellik testi kullanarak incelemiş, Dolar kurundan endekse doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu tespit edilmiştir.

Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018) 2011-2016 döneminde BİST100 ve 23 sektör endeksi ile Dolar ve Euro kurları arasında kısa ve uzun dönemli ilişkileri incelemiş, çalışmada ARDL sınır testi sonuçlarına göre dört endeks ile kurlar arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, uygulanan Toda-Yamamoto nedensellik testlerine göre endeksler ile döviz kurları arasında geleneksel yaklaşımın daha geçerli olduğu belirlenmiştir.

Soyaslan (2019) 2015-2018 döneminde Euro ve Dolar kuru ile BİST turizm endeksi arasında uzun dönemde bir eş bütünlüşme tespit edemezken, kısa dönemde kurların endeksi etkilediğini göstermiştir.

Kayral (2020) BİST şehir endeksleri ile Dolar ve Euro kurlarının kısa ve uzun dönemli ilişkisini 2009-2019 dönemi için ARDL sınır testi kullanarak incelemiş, değişkenler arasında (BİST Ankara - Euro dışında) uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Uğur ve Bingöl (2020) çeşitli sektör endeksleri ile Dolar ve Euro’dan oluşan kur sepeti arasındaki nedensellikleri frekans alanı nedensellik testi kullanarak 2000-2017 dönemi için incelemiş, nedenselliklerin endekslerden döviz kuru sepetine doğru olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Ögel ve Gökgöz (2020) BİST100 ve KATILIM30 endeksleri, Dolar ve Euro kurları ile faiz oranları arasındaki ilişkiyi tek kırılmalı eş bütünlüşme analizi ve Fourier Granger nedensellik analizi kullanarak incelemiş, değişkenler arasında eş bütünlüşme bulunmamakla birlikte Dolar kurundan her iki endekse doğru nedensellik ilişkisi bulunduğu

tespit edilmiştir. Yiğiter ve Tanyıldızı (2020) çalışmasında 2011-2018 dönemi için KATILIM30 endeksi ile makroekonomik değişkenler arasındaki nedenselliklerin varlığını incelemiş, TÜFE, faiz oranı ve döviz kurları ile söz konusu endeks arasında nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Özkan ve Ünlü (2021) BİST Ankara, İstanbul ve İzmir şehir endeksleri ile bölgesel COVID-19 vaka sayıları, Euro kuru ve altın fiyatları arasındaki ilişkiyi ARDL modeli kullanarak araştırmış, BİST İstanbul ve İzmir endeksleri ile söz konusu değişkenler (vaka sayıları dahil olmak üzere) arasında uzun dönemde ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada gerçekleştirilecek ampirik analizler ile döviz kurları (Dolar ve Euro) ve borsa endeksleri (BİST100 ve KATILIM50) arasında pandemi öncesi dönem ve pandemi döneminde kısa ve uzun dönemde nedenselliklerin varlığı, söz konusu nedenselliklerin geleneksel ya da portföy dengesi yaklaşımlarından herhangi birine uygun olup olmadığı araştırılacaktır. Çalışmamız kapsamında, nedenselliklerin incelenmesinde kullanılacak yöntem sınırlı sayıda çalışmaya konu olmasına ek olarak KATILIM50 endeksinin dahil edildiği çalışmalar kapsamında daha önce uygulanmamıştır. Bu yönüyle de literatüre katkı sunulacağı değerlendirilmiştir.

YÖNTEM

Çalışma kapsamında verilere ve bulgulara ilişkin değerlendirmelerde bulunulmadan önce yöntemle ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır. Nedensellik testleri, Granger’ın (1969) ortaya koyduğu Granger nedensellik testi ile önemli çalışma konuları arasında yer almaya başlamıştır. Söz konusu analiz yöntemi kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin varlığı incelenebilmektedir. Bununla birlikte, literatürde ilgili testin gecikme değerleri ve durağanlık başta olmak üzere sahip olduğu varsayımların fazla olmasına bağlı olarak alternatif analiz yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır. Bu yöntemler arasında yer alan Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini zaman boyutuyla ele almaktadır.

Breitung ve Candelon (2006) frekans alanı nedensellik testinde ise söz konusu ilişkiler frekans boyutuyla ele alınmakta, farklı analiz dönemleri için (kısa, orta ve uzun) nedenselliklerin varlıkları değerlendirilebilmektedir. Analiz dönemimizde pandemi gibi önemli kırılma yaratan bir sürecin bulunması, farklı analiz dönemleri için değerlendirme yapılmasının önemini artırmıştır. Bu nedenle, bu çalışma kapsamında endeksler ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin incelenmesinde frekans alanı nedensellik testlerinin kullanılmasının daha uygun olacağı değerlendirilmiştir.

Frekans alanı nedenselliklerinin incelenmesinde, kullanılacak değişkenlerin yer aldığı denklem (1)’de iki değişkenli vektör otoregresif (VAR) modeli tahmin edilmektedir.

$$\varphi(L) = \begin{pmatrix} Y_t \\ X_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \varphi_{11}(L) & \varphi_{12}(L) \\ \varphi_{21}(L) & \varphi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} X_t \\ Y_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix} \quad (1)$$

Denklem (1)’de verilen matris notasyonunda L gecikme değerlerini, X_t ve Y_t modelde yer alan değişkenleri, ε_{it} ise hata terimlerini göstermektedir. Breitung ve Candelon (2006) önerdikleri modelde, söz konusu hata terimlerini beyaz gürültü olarak tanımlamıştır. Söz konusu denklem, Cholesky ayrıştırması kullanılarak denklem (2)’de gösterilen ortalama modeline dönüştürülmektedir.

$$z_t = \begin{pmatrix} Y_t \\ X_t \end{pmatrix} = \psi(L)\eta_t = \begin{pmatrix} \psi_{11}(L) & \psi_{12}(L) \\ \psi_{21}(L) & \psi_{22}(L) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \eta_{1t} \\ \eta_{2t} \end{pmatrix} \quad (2)$$

Denklem (2)’de Y_t asıl ve öngörü bileşenlerinin toplamından oluşurken, X_t ise öngörü düzeyine ait güç olarak ifade edilmektedir. Söz konusu denklemde yer alan sistem durağan olması ise denklem (3)’te verilen eşitlik elde edilmektedir.

$$\psi(L) = \varphi(L)^{-1}G^{-1} \quad (3)$$

Denklem (3)’te yer alan G alt üçgensel matrisi ifade etmektedir. Frekans testinin uygulanmasında denklem (2) ve denklem (3)’te yer alan eşitliklerden yola çıkılarak, Geweke (1982) tarafından önerilen nedensellik ölçütü kullanılmaktadır. Söz konusu ölçüt denklem (4)’te

gösterilmiştir.

$$M_{X \rightarrow Y}(\omega) = \log \left[1 + \frac{|\psi_{12}(e^{-i\omega})|^2}{|\psi_{11}(e^{-i\omega})|^2} \right] \quad (4)$$

Denklem (4)'te yer alan ölçütte $|\psi_{12}(e^{-i\omega})| = 0$ eşitliğinin sağlanması halinde ω frekans değerinde X_t , Y_t 'nin Granger nedeni değildir sonucuna ulaşılmaktadır.

Breitung ve Candelon (2006) denklem (4)'ten yola çıkarak lineer kısıtları dikkate almakta ve nedensellikleri denklem (5) ve denklem (6)'da yer alan eşitlikleri kullanarak incelemektedir.

$$|\psi_{12}(e^{-i\omega})| = \left| \sum_{k=0}^p \theta_{12,k} \cos(k\omega) - \sum_{k=1}^p \theta_{12,k} \sin(k\omega) \right| = 0 \quad (5)$$

$$R(\omega) = \begin{bmatrix} \cos(\omega) & \cos(2\omega) & \dots & \cos(p\omega) \\ \sin(\omega) & \sin(2\omega) & \dots & \sin(p\omega) \end{bmatrix} \quad (6)$$

Denklem (5) ve denklem (6) kullanılarak, $\omega \in (0, \pi)$ olmak üzere lineer kısıtlarda (2, T-2p) serbestlik derecesinde standart F tablosu kullanılarak nedensellikler ölçülebilmektedir. Hesaplanan F değerinin, tablo değerinden büyük olması durumunda Breitung ve Candelon (2006) frekans alanı nedensellik testine göre X_t 'den Y_t 'ye doğru nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

Çalışma kapsamında, frekans alanı nedensellik testlerinin hangi gecikme değerlerinde uygulanacağını belirlemek için öncelikle nedensellik ilişkilerinin değerlendirileceği değişkenlerin durağanlıkları geleneksel durağanlık testleri arasında yer alan Genişletilmiş Dickey – Fuller (ADF) (1981) ve Phillips ve Perron (PP) (1988) birim kök testleri kullanılarak araştırılacaktır. Nedensellik ilişkisinin değerlendirileceği iki değişkenin birim kök testlerinde elde edilen en yüksek değer (düzeyde 0, birinci farkta 1, ikinci fark 2 vb.) tespit edilecektir. Frekans alanı nedensellik testlerinin incelenmesinde kullanılan VAR modelinden elde edilen optimal gecikme uzunluklarına, belirlenen en yüksek birim kök değeri olan maksimum eş bütünleşme değeri eklenecektir. Söz konusu değer nedensellik testlerinin gecikme uzunluğu olarak analizlerde yer alacaktır.

VERİLER VE BULGULAR

Bu çalışmanın amacı, sermaye piyasalarının önemli göstergelerinden kabul edilen borsa endeksleri ile Türkiye'de en çok işlem gerçekleştirilen döviz kurları olan ABD Doları ve Euro arasındaki nedenselliklerin incelenmesidir. Çalışmada sermaye piyasalarının temel göstergelerinden olan BİST100 endeksine ek olarak İslami Finans Endeksi olarak oluşturulan KATILIM50 Endeksinin de döviz kurları ile nedensellik ilişkileri araştırılacaktır.

Çalışmada endeks ve döviz kurlarının 05.09.2018 – 22.04.2021 arasındaki günlük kapanış fiyatları kullanılmış olup, analiz dönemi COVID-19 öncesi (05.09.2018 – 30.12.2019) ve COVID-19 (31.12.2019 – 22.04.2021) dönemi olmak üzere işlem günü açısından iki eşit alt döneme ayrılarak ampirik çalışma gerçekleştirilmiştir. Böylelikle, analiz dönemi COVID-19 öncesi ve COVID-19 dönemi olmak üzere ayrı ayrı ele alınarak pandeminin nedensellikleri ne şekilde etkilendiğinin de incelenmesi amaçlanmıştır.

Analizler, E-views10 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Endeks ve döviz kurlarına ait kapanış fiyatlarına ilişkin veriler Thomson Reuters veri tabanından elde edilmiştir. Söz konusu verilerin doğal logaritmaları alınarak nedensellikler incelenmiştir. Çalışmada, yer alan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1'de verilen tanımlayıcı istatistiklerde ortalama fiyat serilerinin tüm değişkenlerde COVID-19 döneminde, COVID-19 öncesi dönem üzerinde olduğu görülmüştür. Buna göre endekslerin fiyatları artarken, Türk Lirası döviz kurlarına karşı değer kaybına uğramıştır. Bununla birlikte, pandeminin etkisiyle tüm serilerin standart sapmalarının da COVID-19 döneminde, pandemi öncesi dönem üzerinde olduğu belirlenmiştir. KATILIM50 endeksi dışındaki serilerin normal dağılım göstermediği, verilerin çarpıklıklarının da söz konusu endeks dışında pandemi öncesi dönem ve pandemi döneminde değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, normal dağılım görülmeyen serilerde basıklık değerlerinin (daha yüksek) de söz konusu bulguyu desteklediği

TABLO 1 | Tanımlayıcı İstatistikler

COVID-19 Öncesi Dönem	LNBİST100	LNKATILIM50	LNDOLAR	LNEURO
Ortalama	6.8971	6.8861	1.8530	1.7344
Medyan	6.8850	6.8880	1.8486	1.7408
Maksimum	7.1996	7.0454	2.0348	1.8844
Minimum	6.7320	6.7295	1.7720	1.6415
Std. Sapma	0.0895	0.0603	0.0500	0.0488
Çarpıklık	1.1402	0.0930	1.0352	0.1817
Basıklık	4.7888	2.7535	4.2183	2.6018
Jarque-Bera	115.4980***	1.3107	79.3454***	3.9961

COVID-19 Dönemi	LNBİST100	LNKATILIM50	LNDOLAR	LNEURO
Ortalama	7.5105	7.0955	2.1068	1.9624
Medyan	7.4725	7.0738	2.1528	1.9752
Maksimum	7.9106	7.3591	2.3144	2.14300
Minimum	6.8946	6.7363	1.8754	1.7681
Std. Sapma	0.2665	0.1561	0.1276	0.0953
Çarpıklık	-0.0779	0.0360	-0.4318	-0.4239
Basıklık	1.9216	2.2661	1.8778	2.3398
Jarque-Bera	16.4223***	7.5223**	27.7447***	15.9728***

*** %1 düzeyinde anlamlıdır. **%5 düzeyinde anlamlıdır

görülmüştür.

Çalışmamız kapsamında nedenselliklerin araştırılmasında kullanılacak Breitung ve Candelon (2006) frekans alanı nedensellik testinde gecikme değerlerinin belirlenmesinde önemli aşamalardan olan durağanlık testlerine (ADF ve PP Testleri) ilişkin sonuçlar COVID-19

TABLO 2 | COVID-19 Öncesi Dönem için Durağanlık Test Sonuçları

Testler	Model	LNBİST100	LNKATILIM50	LNDOLAR	LNEURO
		Test İst.	Test İst.	Test İst.	Test İst.
ADF Düzey	Sabit Terimli	-1.1678	1.4807	-3.0662**	-3.6008***
	Sabit Terimli ve Trendli	-1.8497	0.0742	-3.4228*	-3.4900**
ADF I. Fark	Sabit Terimli	-16.9090***	-16.0074***	-15.6144***	-15.3170***
	Sabit Terimli ve Trendli	-16.9159***	-16.3145***	-15.8413***	-15.6080***
pp Düzey	Sabit Terimli	-1.5070	0.8161	-3.0222**	-3.6053***
	Sabit Terimli ve Trendli	-2.2109	-0.3889	-3.6037**	-3.4899**
PP I. Fark	Sabit Terimli	-16.9449***	-16.3282***	-18.0513***	-18.2807***
	Sabit Terimli ve Trendli	-16.9184***	-16.5244***	-18.2277***	-18.6071***

*** %1 düzeyinde anlamlıdır. ** %5 düzeyinde anlamlıdır. * %10 düzeyinde anlamlıdır.

öncesi dönem için Tablo 2'de, COVID-19 dönemi için ise Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2'de verilen durağanlık testi sonuçlarına göre COVID-19 öncesi dönemde, BİST100 ve KATILIM50 endeksleri I(1)'de, döviz kurları ise I(0)'da bir başka deyişle düzeyde durağandır. Çalışmada endeksler ile döviz kurları arasındaki nedensellik ilişkileri değerlendirileceği için en yüksek düzeyde durağan olan gecikme değeri (lag) olan 1 maksimum eş bütünleşme değeri olup, VAR modellerinde elde edilen optimal gecikme değerlerine eklenerek elde edilecek gecikme değeri ile analizler gerçekleştirilecektir.

Breitung ve Candelon frekans alanı nedensellik testlerinde kullanılacak gecikme değerlerinin belirlenmesinde ikinci aşama olarak nedenselliklerin inceleneyeceği değişkenlerin bağımlı değişken olarak modellere dahil edildiği VAR modelleri, en uygun gecikme değerinin

TABLO 3 | COVID-19 Dönemi için Durağanlık Test Sonuçları

Testler	Model	LNBIST100	LNKATILIM50	LNDOLAR	LNEURO
		Test İst.	Test İst.	Test İst.	Test İst.
ADF Düzey	Sabit Terimli	-0.8881	-0.9846	-1.1517	-0.8513
	Sabit Terimli ve Trendli	-1.7715	-2.1828	-1.7905	-1.7264
ADF I. Fark	Sabit Terimli	-11.1153***	-10.0989***	-16.7734***	-18.6491***
	Sabit Terimli ve Trendli	-11.1033***	-10.0868***	-16.7491***	-18.6211***
PP Düzey	Sabit Terimli	-1.0664	-0.9362	-1.2115	-0.8264
	Sabit Terimli ve Trendli	-2.0003	-2.0069	-1.9825	-1.7056
PP I. Fark	Sabit Terimli	-18.2319***	-15.9883***	-16.7767***	-18.6601***
	Sabit Terimli ve Trendli	-18.2104***	-15.9698***	-16.7521***	-18.6317***

*** %1 düzeyinde anlamlıdır. ** %5 düzeyinde anlamlıdır. *%10 düzeyinde anlamlıdır.

bulunmasında yaygın olarak kullanılan Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılarak tüm modeller açısından karşılaştırılmıştır (Ek-A). En düşük AIC değerine sahip modeller en uygun gecikme değerlerini göstermektedir. Buna göre, durağanlık testlerinde belirlenen gecikme değerlerinin VAR modellerinden belirlenen en uygun gecikme değerine eklenerek nihai gecikme değerlerinin tespit edilmesinde kullanılacak söz konusu modellerde belirlenen en düşük AIC değeri ve en uygun gecikme değeri Tablo 4'te gösterilmiştir.

TABLO 4 | Gecikme Değerleri (VAR Modelleri)

Bağımlı Değişkenler	COVID-19 Öncesi Dönem		COVID-19 Dönemi	
	AIC Değeri	Gecikme Değeri	AIC Değeri	Gecikme Değeri
BİST100 - Dolar	-12.3991	3	-11.9987	3
BİST100 - Euro	-11.8294	4	-11.8294	4
KATILIM50 - Dolar	-12.6751	3	-11.7446	3
KATILIM50 - Euro	-12.6694	3	-11.5870	4

Not: Ek-A kapsamında 12 gecikme değerine kadar tüm AIC değerleri verilmiştir

Tablo 4'e göre, COVID-19 dönemi öncesinde BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasında en uygun gecikme değeri 3, söz konusu endeks ile Euro kuru arasında 4 olarak bulunmuştur. Aynı dönemde, KATILIM50 endeksi ile döviz kurları arasında en uygun gecikme değeri 3 olarak tespit edilmiştir. BİST100 ve KATILIM50 endeksleri ile Dolar ve Euro kurlarının yer aldığı modellerde COVID-19 döneminde en uygun gecikme değerleri sırasıyla 3 ve 4 olarak belirlenmiştir.

TABLO 5 | Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları (COVID-19 Öncesi Dönem)

Nedensellik	Uzun Dönem		Orta Dönem		Kısa Dönem	
	$\omega=0.10$	$\omega=0.50$	$\omega=1.00$	$\omega=1.50$	$\omega=2.00$	$\omega=2.50$
BİST100 \Rightarrow Dolar	3.4033**	2.3684*	2.0026	1.7348	0.6218	0.1909
Dolar \Rightarrow BİST100	1.3042	0.9429	1.0586	0.6091	0.3229	0.4557
BİST100 \Rightarrow Euro	0.1495	0.9994	1.4761	3.2199**	6.6254***	5.3835***
Euro \Rightarrow BİST100	2.6163*	0.3738	0.5945	0.8660	2.9935*	3.8258**
KATILIM50 \Rightarrow Dolar	1.7547	1.0568	0.6556	0.4907	0.3141	0.2680
Dolar \Rightarrow KATILIM50	0.7643	1.0031	2.1016	2.1596	2.3636*	2.5069*
KATILIM50 \Rightarrow Euro	1.1878	0.8249	0.5167	0.5015	0.4295	0.3804
Euro \Rightarrow KATILIM50	0.4797	2.7108*	4.2919**	4.3493**	4.6195**	4.7863***

Not: $\omega \in (0, \pi)$ olmak üzere (2, T-2p) serbestlik derecesi ile F tablo değeri gecikme değerlerine göre %10 anlamlılık düzeyinde 2.317 - 2.321 arasında değişmektedir. *** %1 düzeyinde anlamlıdır. ** %5 düzeyinde anlamlıdır. * %10 düzeyinde anlamlıdır

Buna göre Breitung ve Candelon frekans alanı nedensellik testleri, VAR modelleri kullanılarak belirlenen gecikme değerlerine 1 gecikme

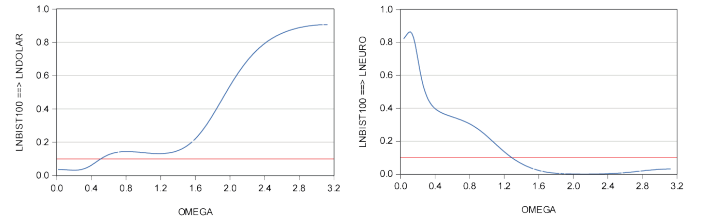
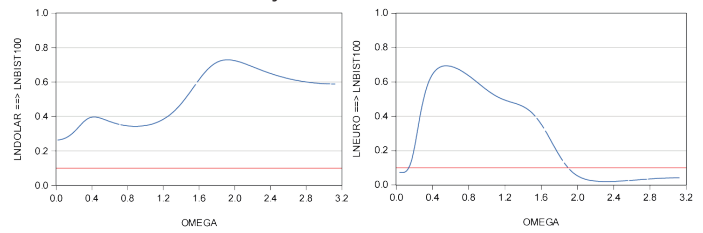
değeri eklenerek, iki alt dönem için uygulanmıştır. Söz konusu testlerde, nedenselliklerin varlığı kısa, orta ve uzun dönem için incelenebilmektedir. Uzun dönem nedensellikler, ω 'nın (frekansın) 0.10 ve 0.50, orta dönem nedensellikler ω 'nın 1.00 ve 1.50, kısa dönem nedensellikler ise ω 'nın 2.00 ve 2.50 frekans değerlerindeki F testi sonuçları için araştırılmıştır. Buna göre, her bir alt dönemde tablo değerleri ile hesaplanan F değerleri karşılaştırılmış, hesaplanan F değerlerinin tablo değerlerinden yüksek olması durumunda değişkenler arasında nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

COVID-19 öncesi dönemde frekans alanı nedensellik test sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5'te COVID-19 öncesi dönem için verilen nedensellik testi sonuçlarına göre KATILIM50 endeksinden döviz kurlarına nedensellik bulunmadığına ilişkin sıfır hipotezleri kısa, orta ve uzun dönemde reddedilememiş, söz konusu endeksten döviz kurlarına doğru nedensellik tespit edilememiştir. Bununla birlikte, Dolar kurundan KATILIM50 endeksine doğru %10 düzeyinde tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Euro kurundan söz konusu endekse ise kısa, orta ve uzun dönemde ($\omega = 0.10$ dışında) tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Tespit edilen nedenselliklerin kısa dönemden uzun döneme doğru azalma eğilimi gösterdiği görülmüştür.

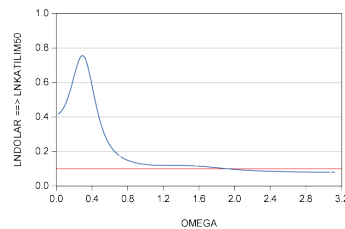
BİST100 endeksinden Dolar kuruna doğru nedensellik yalnızca uzun dönemde tespit edilirken ($\omega = 0.10$ değerinde %5, 0.50 için %10 düzeyinde), Dolar kurundan BİST100 endeksine doğru nedensellik bulunmamıştır. BİST100 endeksi ile Euro kuru arasında ise kısa dönemde çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Orta dönemde, BİST100 endeksinden Euro'ya, uzun dönemde ise Euro'dan BİST100 endeksine

ŞEKİL 1 | COVID-19 Öncesi Dönemde Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçlarının Grafikselleştirilmesi

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur

$F_{\text{tablo}} = 2.323$ | Gecikme değeri: 4

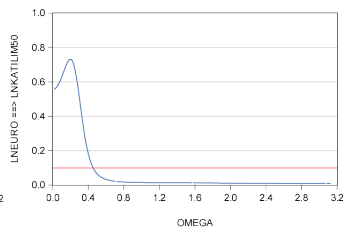

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur

$F_{\text{tablo}} = 2.323$ | Gecikme değeri: 4

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur.

$F_{\text{tablo}} = 2.321$ | Gecikme değeri: 5

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur.

$F_{\text{tablo}} = 2.321$ | Gecikme değeri: 5

doğru tek yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir.

COVID-19 öncesi döneme ait frekans alanı nedensellik testi sonuçları Şekil 1’de grafiksel gösterimi ile de verilmiştir.

Grafiklerde yer alan kırmızı çizgiler (düz yatay çizgiler) gecikme değerlerine göre belirlenmiş %10 düzeyini göstermekte olup, mavi eğrinin kırmızı (düz yatay) çizginin altında kaldığı bölgelerde nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Tablo 5’te kısa, orta ve uzun dönem için verilen belirlenmiş frekans değerlerinin F değerleri ve olasılıklarına ek olarak Şekil 1’de yer alan grafiklerde tüm frekanslara (ω) karşılık gelen F değerlerine ait olasılık değerleri görülebilmektedir. Bu gösterim farklılığı elde edilen bulgular açısından bir farklılık söz konusu değildir. Örneğin, Dolar’dan BİST100 endeksine doğru nedensellik bulunmadığına ilişkin sıfır hipotezi tüm mavi çizgilerin %10 anlamlılık düzeyinin üzerinde olmasına bağlı olarak reddedilmemiş, Tablo 5’e benzer şekilde nedensellik bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte uzun dönemde BİST100 endeksinden Dolar’a doğru nedensellik bulunduğunu göstermektedir. Elde edilen bulguların Tablo 5’te değerlendirilen sonuçlar ile aynı olmasına bağlı olarak Şekil 1’de yer alan grafikler ayrı ayrı yorumlanmamıştır.

COVID-19 öncesi döneme ilişkin nedenselliklerin verilmesinin ardından pandemi dönemine ilişkin frekans alanı nedensellik testi sonuçları Tablo 6’da gösterilmiştir.

TABLO 6 | Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçları (COVID-19 Dönemi)

Nedensellik	Uzun Dönem		Orta Dönem		Kısa Dönem	
	$\omega=0.10$	$\omega=0.50$	$\omega=1.00$	$\omega=1.50$	$\omega=2.00$	$\omega=2.50$
BİST100 => Dolar	2.2746	3.7464**	4.3834**	4.4817**	2.8293*	1.9009
Dolar => BİST100	4.1016**	1.5476	2.1567	2.6230*	1.4630	0.7244
BİST100 => Euro	0.1495	0.9994	1.4761	3.2199**	6.6254***	5.2706***
Euro => BİST100	2.6163*	0.3738	0.5945	0.8660	2.9935*	3.7995**
KATILIM50 => Dolar	3.5609**	6.8206***	7.5903***	7.1108***	4.6450**	3.5995**
Dolar => KATILIM50	4.9579***	2.5025*	4.0608**	4.2209**	2.7289*	2.0921
KATILIM50 => Euro	0.1725	1.7254	2.6331*	4.9768***	8.0628***	5.2683***
Euro => KATILIM50	2.5336*	0.4256	1.1780	2.3464*	4.7219***	2.9877*

Not: $\omega \in (0, \pi)$ olmak üzere (2, T-2p) serbestlik derecesi ile F tablo değeri gecikme değerlerine göre %10 anlamlılık düzeyinde 2.317 – 2.321 arasında değişmektedir. *** %1 düzeyinde anlamlıdır. ** %5 düzeyinde anlamlıdır. * %10 düzeyinde anlamlıdır

Tablo 6’da COVID-19 döneminde frekans alanı nedensellik testi sonuçlarına göre KATILIM50 endeksi ile Dolar kuru arasında (Dolar’dan KATILIM50’ye doğru $\omega = 2.50$ frekansı dışında) kısa, orta ve uzun dönemde çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. KATILIM50’den Euro’ya doğru kısa ve orta dönemde tüm frekanslarda nedensellik tespit edilirken, uzun dönemde nedenselliğe rastlanmamıştır. Euro’dan söz konusu endekse doğru ise kısa dönemde iki frekans değerinde, orta ve uzun dönemde ise birer frekans değerinde (%10 düzeyinde olmak üzere) nedensellik görülmüştür. Buna göre, söz konusu değişkenler arasında $\omega = 1.50$ ve $\omega = 2.00$ frekanslarında çift yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir.

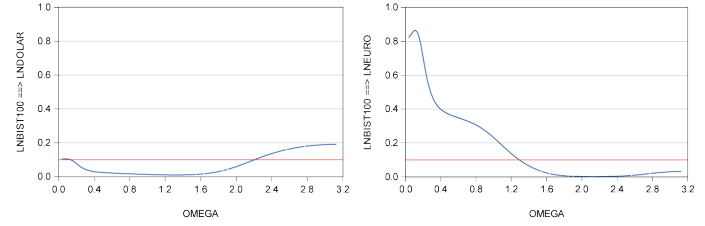
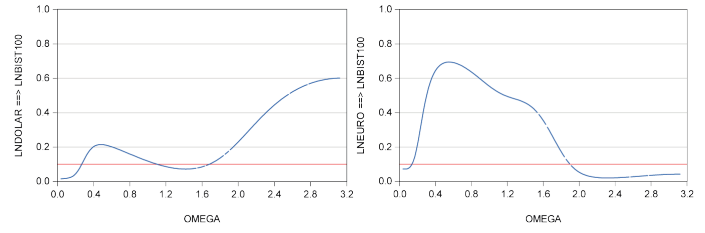
COVID-19 döneminde BİST100 endeksinden Dolar kuruna doğru kısa ve uzun dönemde birer, orta dönemde kullanılan iki frekans değerinde de nedensellikler görülmüştür. Dolar’dan BİST100 endeksine doğru kısa dönemde nedensellik görülmezken, orta ve uzun dönemde nedensellik tespit edilmiştir. Buna göre, ω ’nın 1.50 değeri için orta dönemde çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. BİST100 endeksi ile Euro arasındaki nedensellikler incelendiğinde kısa dönemde çift yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Orta ve uzun dönemde nedensellikler tek yönlü olup, orta dönemde BİST100’den Euro’ya, uzun dönemde ise Euro’dan BİST100’e doğru nedensellik bulunmuştur.

COVID-19 dönemi genel olarak değerlendirildiğinde, söz konusu dönemde nedenselliklerde pandemi öncesi döneme göre artış görülmüş, tüm değişkenler arasında en az bir dönemde (kısa, orta ya da uzun) tek yönlü ya da çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

COVID-19 öncesi döneme benzer şekilde bu alt döneme ilişkin nedenselliklerin değişimi de grafikler kullanılarak Şekil 2’de

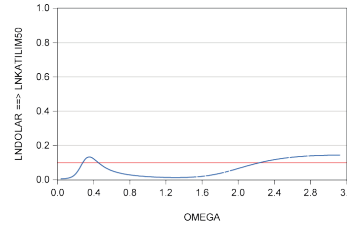
gösterilmiştir. Şekil 2’de de Şekil 1’e benzer şekilde grafiklerde yer alan kırmızı (düz yatay) çizgiler gecikme değerlerine göre belirlenmiş %10 düzeyini göstermekte olup, mavi eğrinin kırmızı (düz yatay) çizginin altında kaldığı bölgelerde nedensellik ilişkisinin bulunmadığına ilişkin hipotez reddedilmektedir.

ŞEKİL 1 | COVID-19 Döneminde Frekans Alanı Nedensellik Testi Sonuçlarının Grafiksel Gösterimi

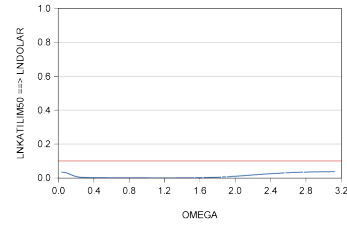
H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur

$F_{\text{tablo}} = 2.323$ | Gecikme değeri: 4

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur

$F_{\text{tablo}} = 2.323$ | Gecikme değeri: 4

H_0 : Omega frekansında nedensellik yoktur.

$F_{\text{tablo}} = 2.321$ | Gecikme değeri: 5

Tüm frekanslara (ω) karşılık gelen F değerlerine ait olasılık değerlerinin COVID-19 dönemi için görüldüğü Şekil 2’de yer alan grafiklerde Tablo 6’daki bulguların yorumlanması açısından bir farklılık bulunmamaktadır. Söz konusu bulguların Tablo 6 kapsamında ayrıntılı olarak değerlendirilmesi nedeniyle Şekil 2’de yer alan grafikler ayrı ayrı yorumlanmamıştır. Elde edilen bulgular, COVID-19 döneminde endeksler ve döviz kurları arasında tespit edilen nedenselliklerde COVID-19 öncesi döneme göre bir artışın söz konusu olduğunu ve pandemi sürecinin nedensellikleri artıracak şekilde bir kırılma yarattığını göstermektedir.

SONUÇ

Çin’de başlayıp tüm dünyaya yayılan COVID-19 virüsü ve neden olduğu küresel pandemi sağlık sistemlerini olduğu kadar makroekonomik göstergeleri, para ve sermayelerini de etkilemiştir. Söz konusu salgının etkileri halen devam etmekte birlikte, geçen sürede vaka ve vefat sayılarına ilişkin çalışmalara ek olarak pandemiyin ülke ekonomilerine ait farklı parametrelere etkileri de akademik çalışmalar kapsamında araştırılmaktadır.

Bu çalışma kapsamında, finans alanındaki önemli çalışma konuları arasında yer alan borsalar ile döviz kurları arasındaki nedensellik ilişkilerinin COVID-19 öncesi ve COVID-19 döneminde karşılaştırmalı

olarak araştırıldığı bir ampirik çalışma gerçekleştirilmiştir. Nedensellikler, analiz dönemi iki alt döneme ayrılarak, literatürde kullanımı göreceli olarak daha sınırlı olan frekans alanı nedensellik testleri kullanılarak araştırılmıştır. Frekans alanı nedensellik testlerinde nedensellikler kısa, orta ve uzun dönem için ayrı ayrı değerlendirilebilmektedir.

Çalışmada ülkemizde en çok işlem gerçekleştirilen Dolar ve Euro kurları döviz kurları olarak yer alırken, borsa endeksleri olarak BİST100 endeksine ek olarak KATILIM50 endeksi kullanılmıştır. Böylelikle, İslami Finans Endeksi olarak oluşturulan katılım endeksi ile döviz kurları arasındaki nedenselliklerin pandemi öncesi ve sonrası süreçte ne şekilde değiştiği incelenmiştir.

COVID-19 öncesi dönemde, Dolar kurundan KATILIM50 endeksine doğru kısa dönemde, Euro kurundan söz konusu endekse doğru kısa, orta ve uzun dönemde tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Pandemi öncesi süreçte, BİST100 endeksinden Dolar kuruna doğru kısa dönemde tek yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. BİST100 endeksi ile Euro kuru arasında ise kısa dönemde çift yönlü, orta dönemde BİST100 endeksinden Euro kuruna, uzun dönemde ise Euro kurundan BİST100 endeksine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Elde edilen bu bulgulara göre pandemi öncesi süreçte KATILIM50 endeksi için nedensellik tespit edilen tüm alt dönemlerde geleneksel yaklaşımın geçerli olduğu bulunmuştur. KATILIM50 endeksi ile ilgili bu kapsamda bir çalışma bulunmamasına bağlı olarak literatürdeki diğer bulgular ile doğrudan karşılaştırma gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte, Ögel ve Gökgez'in (2020) KATILIM30 endeksi ile Dolar kuru arasında nedensellik bulunduğu ve nedenselliklerin geleneksel yaklaşıma uygun şekilde görüldüğü bulgusu çalışmamızdaki bulguları destekler niteliktedir.

Aynı analiz döneminde BİST100 endeksi ile döviz kurları arasında tespit edilen nedensellik ilişkilerinin ise döviz kurlarına ve döneme göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Buna göre kısa dönemde Elmas ve Esen (2011), Kendirli ve Çankaya (2016) ile Soyaslan'ın (2019) çalışmalarına benzer şekilde BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasında geleneksel yaklaşımın geçerli olduğu tespit edilmiştir. Özmen (2007) ile Halaç ve Kurt (2010) çalışmalarında uzun dönemde BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasında ilişki tespit ederken çalışmamızda Benli'nin (2015) çalışmasına benzer şekilde pandemi öncesi süreçte söz konusu değişkenler arasında ilişki bulunamamıştır.

Çalışmalardaki genel bulguların aksine orta dönemde Euro kuru ile portföy dengesi yaklaşımının geçerli olduğu tespit edilmiştir. Kapusuzoğlu ve İbicioğlu (2010) ile Eyüboğlu ve Eyüboğlu'nun (2018) çalışmaları uzun dönemde BİST100 endeksi ile Euro kuru arasında ilişki bulunduğunu ortaya koyarken, söz konusu dönemde Eyüboğlu ve Eyüboğlu'nun (2018) çalışmasına benzer şekilde BİST100 endeksi ile Euro kuru arasındaki nedenselliklerde geleneksel yaklaşımın geçerli olduğu görülmüştür.

COVID-19 döneminde ise KATILIM50 endeksi ile Dolar kuru arasında tüm dönemlerde çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Söz konusu endeksten, Euro kuruna doğru kısa ve orta dönemde en az bir frekans değerinde çift yönlü, uzun dönemde ise Euro kurundan endekse doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Pandemi dönemine ilişkin analizlerde uzun dönemde KATILIM50 endeksi ile Euro kuru arasında geleneksel yaklaşımın geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

BİST100 endeksi ile Dolar kuru arasında orta dönemde bir frekans değerinde Aydın'ın (2017) çalışmasına benzer şekilde çift yönlü, diğer dönemlerde (yönü değişkenlik göstermekle birlikte) tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Uzun dönemde nedensellik bulunduğu ilişkin bulgu Özmen (2007), Pekkaya ve Bayramoğlu (2008), Akel ve Gazel'in (2014) çalışmalarındaki bulgular ile örtüşmektedir. Söz konusu endeks ile Euro arasında Akel ve Gazel (2014)'in çalışmasına benzer şekilde kısa ve uzun dönemde ilişki bulunmuştur. Çalışmamız kapsamında BİST100 endeksi ile Euro kuru arasındaki ilişkiler kısa dönemde çift yönlü, orta dönemde endeksten kura (portföy dengesi), uzun dönemde ise kurdan endekse (geleneksel) doğru tek yönlüdür. Pandemi öncesi sürece benzer şekilde farklı kurlara ve dönemlere (kısa, orta ya da uzun) ilişkin değerlendirmelere göre BİST100 endeksi ile kurlar arasındaki nedenselliklerde bir yaklaşımın (geleneksel ya da portföy dengesi) ya da çift yönlü nedenselliklerin geçerli olduğu

bulgular elde edilmiştir.

COVID-19 dönemi ile COVID-19 öncesi dönem karşılaştırıldığında, önemli bir kırılma yarattığı değerlendirilen pandemi sürecinde döviz kurları ile endeksler arasındaki nedenselliklerde artış yaşandığı görülmüştür. Pandemi öncesi dönemde KATILIM50 endeksinden döviz kurlarına doğru nedensellik görülmezken, COVID-19 döneminde çift yönlü nedensellikler tespit edilmiştir. Bununla birlikte, KATILIM50 endeksi ile döviz kurları arasında portföy yaklaşımının geçerli olduğu herhangi bir alt döneme rastlanmamıştır. Bu durumda, KATILIM50 endeksinin göreceli olarak yeni oluşturulması ve BİST100 endeksine göre sınırlı düzeyde işlem hacmine sahip olması gibi faktörlerin etkili olduğu değerlendirilmiştir.

BİST100 endeksinde ise analiz dönemi ve alt dönemlerde kurlara göre bulgular literatürdeki çalışmalara benzer şekilde farklılaşmaktadır. Aynı zamanda, tüm değişkenler arasındaki nedensellik değerlendirildiğinde COVID-19 döneminde en az bir dönemde (kısa, orta ya da uzun) tek yönlü ya da çift yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir. Bu durumda, pandeminin döviz kurları ile borsa endeksleri arasındaki etkileşimi artıracak şekilde bir kırılma yarattığı değerlendirilmektedir.

Önümüzdeki süreçte, döviz kurları ile borsa endeksleri arasındaki ilişkilerin farklı analiz yöntemleri ile incelenebileceği, aynı zamanda farklı makroekonomik göstergelere pandeminin etkilerinin değerlendirileceği çalışmaların gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Katılım endekslerinin yatırımcılar açısından önemli alternatifler arasında değerlendirilmesi durumunda, temel borsa endeksleri (BİST30, BİST100 vb.) ile karşılaştırmalı çalışmalarda da artışların görülebileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aggarwal, R. (1981). Exchange rates and stock prices: a study of the U.S. capital markets under floating exchange rates, *Akron Business and Economic Review*, 12, 7-12.
- Ajayi, R. A., Friedman, J., ve Mehdian, S. M. (1998). On the relationship between stock returns and exchange rates: tests of Granger causality, *Global Finance Journal*, 9(2), 241- 251.
- Akbar, M., Iqbal, F., ve Noor, F. (2019). Bayesian analysis of dynamic linkages among gold price, stock prices, exchange rate and interest rate in Pakistan, *Resources Policy*, 62, 154- 164.
- Akel, V. ve Gazel, S. (2014). Döviz kurları ile BİST Sanayi endeksi arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi: Bir ARDL sınır testi yaklaşımı, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 44, 23-41.
- Albulescu, C.T. (2020). COVID-19 and the United States financial markets' volatility, *Finance Research Letters* (In Press).
- Aydın, M. (2017). Gelişmekte olan ülkelerde borsa ile döviz kurları arasındaki ilişki: simetrik ve asimetrik nedensellik analizi, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 27, 1- 15.
- Benli, Y. K. (2015). Döviz kuru ile borsa İstanbul 100 ve sektör endeksleri arasındaki ilişkinin ampirik analizi, *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 4, 55-72.
- Belen, M. ve Karamelikli, H. (2016). Türkiye'de hisse senedi getirileri ile döviz kuru arasındaki ilişkinin incelenmesi: *ARDL yaklaşımı*, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45(1), 34- 42.
- Breitung, J. ve Candelon, B. (2006). Testing for short-and long-run causality: a frequency-domain approach. *Journal of Econometrics*, 132(2), 363-378.
- Corbet, S., Larkin, C., ve Lucey, B. (2020). *The contagion effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies*. Erişim adresi <https://ssrn.com/abstract=3564443>.
- Çakır, Z. ve Savaş, H.B. (2020). A mathematical modelling for the COVID-19 pandemic in Iran, *Ortadoğu Med J*, 12, 2, 206-210. <https://doi.org/10.21601/ortadogutipdergisi.715612>
- Delgado, N. A. B., Delgado, E. B., ve Saucedo, E. (2018). The relationship between oil prices, the stock market and the exchange rate: evidence from Mexico, *North American Journal of Economics and Finance*, 45, 266- 275.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 4, 1057-1072.
- Doğru, B. ve Receptoğlu, M. (2014). Türkiye'de Hisse Senedi Fiyatları ve Döviz Kuru Arasında Doğrusal ve Doğrusal Olmayan Eş Bütünlüşme İlişkisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV. Uluslararası Ekonometri Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 17-34.
- Dornbusch, R. ve Fischer, S. (1980). Exchange Rates and the Current Account, *American Economic Review*, 70, 960-971.
- Elmas, B. ve Esen, Ö. (2011). Hisse senedi fiyatları ile döviz kuru arasındaki dinamik ilişkinin belirlenmesi; farklı ülke piyasaları için bir araştırma, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 153-170.
- Eyüboğlu, E. ve Eyüboğlu, K. (2018). Borsa İstanbul sektör endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin incelenmesi: ARDL modeli, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(1), 8-28.

18. Frankel, J. A. (1993). Monetary and Portfolio Balance Models of the Determination of Exchange Rates, *MIT Press*, Cambridge.
19. Geweke, J. (1982). Measurement of linear dependence and feedback between multiple time series, *Journal of The American Statistical Association*, 77(378), 304-313.
20. Ghazali, M. F., Ismail, W., Yasoa, M. R., ve Lajuni, N. (2008). Bivariate causality between exchange rates and stock prices in Malaysia, *The International Journal of Business and Finance Research*, 2(1), 53- 59.
21. Granger, C. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
22. Halaç, U. ve Kurt, G. (2010). Hisse senedi piyasası ve döviz kuru ilişkisinin eşbütünleşme analizi: Yapısal kırılmaların önemi, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 47(548), 65-75.
23. Hale T., Angrist N., ve Kira B. (2020). Variation in government responses to COVID-19, *BSG-WP-2020/032*, Version 6, pp. 1-23.
24. Huang, C., Wang, Y., Li, X., Ren, L., Zhao, J., Hu, Y. ve Cheng, Z. (2020). Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China, *The Lancet*, 395 (10223), 497-506.
25. Kapusuzoğlu, A. ve İbicioğlu, M. (2010). Döviz kuru ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye uygulaması, *Muhasebe Bilimi Dünyası*, 12(4), 135-153.
26. Katılım Endeksi (2021, 12 Mart). Erişim adresi <https://www.katilimendeksi.org/subpage/21/endeckskurallari>
27. Kaya, V., Çömlekçi, İ. ve Kara, O. (2013). Hisse senedi getirilerini etkileyen makroekonomik değişkenler 2002-2012 Türkiye örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 167- 176.
28. Kayral, İ.E. (2020). BİST şehir endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkinin incelenmesi: bir ARDL sınır testi uygulaması, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 272- 284.
29. Kayral, İ.E. ve Tandoğan, N.Ş. (2020). BIST100, Döviz Kurları ve Altın Getiri ve Volatilitesinde COVID-19 Etkisi, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, COVID-19 Özel Sayısı, 687-701. <https://doi.org/10.21547/jss.786384>
30. Kayral İ.E. ve Buzrul, S. (2020). Forecasting of COVID-19 infections in E7 countries and proposing some policies based on the Stringency Index, *Journal of Population Therapeutics and Clinical Pharmacology*, 27 (SP 1), e76-e84. <https://dx.doi.org/10.15586/jptep.v27iSP1.757>
31. Kayral İ.E. ve Buzrul, S. (2021) Türkiye'deki COVID-19 Hasta Sayılarının Üstel Düzgünleştirme Modeli Kullanılarak Tahmin Edilmesi, *Türkiye Klinikleri Biyoistatistik Dergisi*, 13(1), 112-9. <https://dx.doi.org/10.5336/biostatic.2020-79501>
32. Kendirli, S. ve Çankaya, M. (2016). Dolar kurunun Borsa İstanbul- 30 endeksi üzerindeki etkisi ve aralarındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi, *CBU Sosyal Bilimler Dergisi*, 142 (2), 307- 324.
33. Kutty, G. (2010). The relationship between exchange rates and stock prices: the case of Mexico, *North American Journal of Finance and Banking Research*, 4(4), 1- 12.
34. Mondal M.R.H., Bharati, S., ve Podder, P. (2020). Data analytics for novel coronavirus disease, *Inform Med Unlocked*, 20,100374. <https://doi.org/10.1016/j.imu.2020.100374>
35. Olasehinde-Williams G.O., Olanipekun I., Özkan, O. (2021). Foreign Exchange Market Response To Pandemic-Induced Fear: Evidence From (A)Symmetric Wild Bootstrap Likelihood Ratio Approach, *Journal of International Trade & Economic Development*, 30(7), 988-1003., <https://doi.org/10.1080/09638199.2021.1922490>
36. Ögel, S. ve Gökgez, H. (2020). BİST 100 ve Katılım Endeksinin Faiz ve Döviz Kurlarıyla İlişkisinin Analizi, *Maliye ve Finans Yazıları*, (114), 353-374. <https://doi.org/10.33203/mfy.662421>
37. Özkan O., (2020). Volatility Jump: The Effect of Covid-19 on Turkey Stock Market, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19386-397. <https://doi.org/10.21547/jss.766890>
38. Özkan, N. ve Ünlü, U. (2021). Bölgesel COVID-19 Vaka Sayıları, Altın Fiyatları, Euro ve BİST Şehir Endeksleri Arasındaki İlişki: Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 240-253. <https://doi.org/10.30784/epfad.880244>
39. Özmen, M. (2007). Farklı döviz kuru rejimleri altında hisse senetleri fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 519- 538.
40. Pekkaya, M. ve Bayramoğlu M.F. (2008). Hisse senedi fiyatları ile döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi: YTL/USD, İMKB 100 ve S&P500 üzerine bir uygulama, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 163-176.
41. Phillips, P. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression, *Biometrika*, 75, 335-346.
42. Sansa, N.A. (2020). The impact of the COVID-19 on the financial markets: evidence from China and USA, *Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities*, 2 (2), 29-39.
43. Soyaslan, E. (2019). Döviz kuru ile BIST turizm endeksi arasındaki ilişkinin analizi, *OPUS- Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18. ÜİK Özel Sayı), 772-793.
44. Tabak, B. M. (2006). The dynamic relationship between stock prices and exchange rates evidence for Brazil. *Working Paper Series*, 124, 1- 37.
45. Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of Econometrics*, 66 (1-2), 225-250.
46. Topcu, M. ve Gulal, O.S. (2020). The impact of COVID-19 on emerging stock markets, *Finance Research Letters*, 36, pp.1-4, 101691. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101691>
47. Tsai, I-C. (2012). The relationship between stock price index and exchange rate in Asian markets: A quantile regression approach, *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 22, 609- 621.
48. Uğur, A. ve Bingöl, N. (2020). Hisse senedi ve döviz kuru ilişkisinin yönü: Türkiye üzerine bir araştırma, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (4), 624-636. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.605362>
49. Ülev, S. ve Özdemir, M. (2015). Katılım Endeksi ile Piyasa Faiz Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi, *In International Congress on Islamic Economics and Finance* (pp. 21-23).
50. Worldometer. (2021, 24 Nisan). Erişim adresi <https://www.worldometers.info/coronavirus>
51. Yiğiter, Ş.Y. ve Tanyıldızı, H. (2020). Temel Ekonomik Faktörlerin Katılım 30 Endeksinde Etkisi: Şubat 2011-Mayıs 2018 Örneği, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 183-197.

EKLER

EK A | VAR Modellerinde AIC Değerleri

Gecikme Değeri	COVID-19 Öncesi Dönem			
	BİST100 - Dolar	BİST100 - Euro	KATILIM50 - Dolar	KATILIM50 - Euro
0	-6.14509	-2.4780	-5.4041	-5.4699
1	-12.3882	-11.8179	-12.6594	-12.6530
2	-12.3790	-11.8036	-12.6629	-12.6663
3	-12.3991*	-11.8213	-12.6751*	-12.6694*
4	-12.3884	-11.8294*	-12.6656	-12.6625
5	-12.3836	-11.8111	-12.6621	-12.6641
6	-12.3781	-11.7996	-12.6526	-12.6525
7	-12.3737	-11.7822	-12.6396	-12.6349
8	-12.3546	-11.7662	-12.6280	-12.6204
9	-12.3451	-11.7686	-12.6203	-12.6173
10	-12.3343	-11.7737	-12.6033	-12.5970
11	-12.3205	-11.7732	-12.6034	-12.5929
12	-12.3026	-11.7600	-12.5879	-12.5839

Gecikme Değeri	COVID-19 Dönemi			
	BİST100 - Dolar	BİST100 - Euro	KATILIM50 - Dolar	KATILIM50 - Euro
0	-2.8978	-2.4800	-2.3091	-2.0929
1	-11.9921	-11.8179	-11.7043	-11.5328
2	-11.9866	-11.8036	-11.7224	-11.5338
3	-11.9987*	-11.8213	-11.7446*	-11.5565
4	-11.9795	-11.8294*	-11.7379	-11.5870*
5	-11.9680	-11.8111	-11.7277	-11.5687
6	-11.9531	-11.7996	-11.7060	-11.5525
7	-11.9503	-11.7822	-11.7080	-11.5375
8	-11.9372	-11.7663	-11.6872	-11.5213
9	-11.9445	-11.7686	-11.6903	-11.5229
10	-11.9630	-11.7737	-11.7150	-11.5360
11	-11.9576	-11.7732	-11.7102	-11.5309
12	-11.9535	-11.7600	-11.6959	-11.5187

* En uygun gecikme değeri (lag)

Not: Çalışma kapsamında, Breitung ve Candelon (2006) frekans alanı nedensellik testlerinin açıklanmasında doğrudan ilişkili olmadığı için VAR modelleri ayrıntılı olarak raporlanmamış olup, talep edilmesi halinde sonuçlar araştırmacılarla paylaşılacaktır.

MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİN SAĞLIK GÖSTERGELERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN PANEL VERİ ANALİZ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ

OSMAN ŞENOL^{1*} & DİLİRUBA İZGÜDEN²

¹ Araş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, osmansenol@sdu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-5626-2921>, ² Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, dilirubaizguden@sdu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-6938-8854>

ÖZ

Bir ülkenin gelişmişlik seviyesi ekonomik göstergelere bakılarak anlaşılmaktadır. Ülkenin sahip olduğu ekonomik güç de doğrudan sağlık göstergelerini etkilemektedir. Ekonomik göstergeler ile sağlık göstergeleri pozitif yönde çok yakın ilişki içerisinde. Bir ekonominin temel yapı taşları ise üretim boyutunu temsil eden istihdam ve sosyo-ekonomik göstergelerden oluşmaktadır. Araştırma kapsamında, ülkelerin istihdam, işsizlik ve eğitim düzeyleri ile gelir dağılımlarında görülen eşitsizliklerin o toplumda yaşayan bireylerin sağlık düzeylerini etkileme derecesinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede ülkelerin makroekonomik seviyelerini gösteren değişkenler ele alınarak kişilerin doğumda beklenen yaşam süreleri ile cepten yapılan sağlık harcamalarının bu değişkenlerden ne derece etkilendikleri panel veri analizi yöntemi kullanılarak ortaya konulmuştur. Yöntem kapsamında 2009-2019 yıllarına ait 23 ülkenin verisi değerlendirilmeye alınmıştır. Araştırma sonucunda görülmüştür ki; makroekonomik belirteçler sağlık göstergelerini etkiler nitelikte olup, kişilerin sağlık göstergeleri üzerinde etki oranı en yüksek olan değişken kişi başı gelir düzeyidir.

Editör / Editor:

Fatma ÜNLÜ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Ayşegül YILDIRIM KAPTANOĞLU,
Beykent Üniversitesi, Türkiye
Oğuzhan YÜKSEL,
Isparta Uygulamaları Bilimler Üniversitesi,
Türkiye
Durmuş GÖKKAYA,
Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Osman ŞENOL
osmansenol@sdu.edu.tr

JEL:

C23, B41, E61

Geliş: 16 Haziran 2021

Received: June 16, 2021

Kabul: 23 Kasım 2022

Accepted: November 23, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Şenol, O. & İzgüden D. (2022),
Makroekonomik Göstergelerin Sağlık
Göstergeleri Üzerindeki Etkisinin Panel Veri
Analiz Yöntemi İle İncelenmesi,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 25-30,
doi: 10.18070/erciyesiibd.953233

Anahtar Kelimeler: Gelir, Eğitim, İstihdam, Sağlık, Panel Veri Analizi, Sağlık Göstergeleri

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF MACROECONOMIC INDICATORS ON HEALTH INDICATORS BY PANEL DATA ANALYSIS METHOD

ABSTRACT

The level of development of a country is understood by looking at its economic indicators. The economic power of the country also directly affects the health indicators. Economic indicators and health indicators are in a very close relationship in a positive way. The basic building blocks of an economy are employment and socio-economic indicators that represent the production dimension. Within the scope of the research, it is aimed to examine the extent to which inequalities in employment, unemployment and education levels and income distribution of countries affect the health levels of individuals living in that society. In this framework, the variables that show the macroeconomic levels of the countries are discussed and the life expectancy at birth and the extent to which the out-of-pocket health expenditures are affected by these variables are revealed by using the panel data analysis method. Within the scope of the method, the data of 23 countries belonging to the years 2009-2019 were evaluated. As a result of the research, it was seen that; Macroeconomic indicators affect health indicators, and the variable that has the highest effect on people's health indicators is income per capita.

Keywords: Income, Education, Employment, Health, Panel Data Analysis, Health Indicators

GİRİŞ

Bireylerin sağlık çıktıları, kişisel unsurların yanı sıra buldukları toplumun sosyo-ekonomik faktörleri doğrultusunda da şekillenmektedir (Tüylüoğlu ve Tekin, 2009, s. 19-20). Ülkelerin sahip oldukları gelişmiş sağlık teknolojileri, halk sağlığı alt yapısı ve ülke bireylerinin yeterli beslenme ile sanitasyon koşullarına sahip olmaları ülkelerin ekonomik koşulları doğrultusunda şekillenmekte olup, toplumların sağlığını ve yaşam sürelerini etkilemektedir (Bhargava, Jamison, Lau ve Murray, 2001, s. 423). Ekonomik gelişmişlik düzeyi, işgücü ve sağlık birbiri ile ilişkili kavramlardır. Çeşitli istihdam türleri kişilerin sağlık çıktıları üzerinde etkili olmaktadır. Kişilerin istihdam durumu aynı zamanda gelir seviyelerini de etkilemektedir. Bu bağlamda kişilerin gelir seviyeleri ile sağlık göstergeleri arasında da ilişki bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile kişilerin gelir seviyeleri sağlık talep miktarlarını ve talepte buldukları sağlık hizmet türlerini etkilemektedir. Sıklıkla ekonomik gelişmişliğin ve kişilerin sahip olduğu gelir düzeyinin sağlık hizmetine erişim ve kişilerin sağlıkları üzerinde etkili olduğu söylenmektedir. Buna ek olarak kişilerin sağlıkları da iş gücünü etkilemektedir. Özellikle de emek unsurunun yüksek olduğu, güç gerektiren işlerde kişilerin sağlık durumları çalışma kapasitelerini fazlasıyla etkilemektedir (Stronks, Mheen, Bos ve Mackenbach, 1997, s. 593; Strauss ve Thomas, 1998, s. 813; Benavides, Garcia, Sáez-Lloret ve Libroero, 2000, s. 494). Detaylandırmak gerekir ise; sağlık sorunu olan kişilerin iş bulması da zorlaşmaktayken yine işsiz olan kişilerin alkol ve sigara tüketimi gibi zararlı alışkanlıklara yönelimi de artabilmekte ve bu doğrultuda sağlık çıktıları da olumsuz yönde etkilenebilmektedir (Janlert, 1997, s.79). Yukarıda da bahsedildiği üzere ekonomik göstergeler ile sağlık göstergeleri arasında yakın bir ilişki mevcuttur.

Kişilerin gelir seviyelerinin yanı sıra ülkelerin gelir dağılımları da hem bireysel hem de toplumsal bazda sağlık açısından önem arz etmektedir. Gelir dağılımının adil şekilde olduğu ülkelerde sağlık göstergeleri de olumlu yönde eğilim göstermektedir. Gelir dağılımında eşitsizlik olması durumunda toplumun bir kesimi yoksullaşmakta ve bu kesimin sağlık hizmetlerine erişimi ve sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını sergilemeleri zorlaşmakta, bu da sağlık çıktılarına olumsuz etkilemektedir (Boz ve Arslan Kurtuluş, 2017, s. 48). Gelir dağılımındaki eşitsizlikler toplumların sağlıkları üzerinde de etkili olup, gelir dağılımında adaletin sağlanması ülkeler adına başlıca bir amaç olmakla birlikte aynı zamanda sağlığa da yatırım olarak görülebilecektir. Bu noktada ülkelerin gelir dağılımında eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemelere gitmesi mühimdir (Şantaş, 2019, s. 424).

Kişilerin sağlıkları üzerinde etkili olan bir diğer unsur da eğitimidir. Toplumların eğitim seviyeleri sağlık göstergeleri ile ilişkili bulunmakta, kişilerin eğitim düzeyi sağlık durumlarını etkileyebilmektedir. Eğitim seviyeleri arttıkça da sağlığa olan bu etki artar niteliktedir. Bunun sebebi de artan eğitim seviyesi ile birlikte kişilerin karar verme ve düşünme şekillerinin değişim göstermesidir. Kişilerin eğitim düzeyleri, sağlıklı yaşam davranış biçimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Cutler ve Lleras-Muney, 2006: 6). Buna ek olarak istihdam ve gelir düzeyleri ile sağlık arasında bulunan karşılıklı ilişkide olduğu gibi eğitim ve sağlık düzeyleri arasında da karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Toplumda bireylerin sağlıklarına ve eğitimlerine yatırım yapılması yine o topluma fayda olarak dönmektedir. Sağlıklı ve eğitimli bireyler ülke adına üretken, verimli ve çalışan bireyler olarak geri dönüş sağlayacaklardır (Mushkin, 1962, s. 130). Ayrıca yine bu karşılıklı ilişki noktasında iyi eğitim seviyesindeki kişilerin daha iyi sağlık düzeyine sahip olmasının yanı sıra sağlığı yerinde olmayan kişiler de eğitim almakta zorlanacağından sağlık düzeyi düşük olan kişilerin eğitim düzeyi de düşük olabilmektedir (Cutler ve Lleras-Muney, 2006, s. 10). İyi eğitimli kişilerin sigara, alkol gibi olumsuz sağlık davranışlarını daha az tercih etmesi, egzersiz yapması, sağlık kontrollerini aksatmaması da daha sağlıklı olmaları yönünde olumlu bir eğilime yol açmaktadır (Ross ve Wu, 1995, s. 719). Araştırma kapsamında da eğitimi olmayanların ve eğitim ve öğretimden erken ayrılma durumunun sağlık göstergeleri üzerindeki etki düzeyleri ele alınmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde kişilerin eğitim seviyeleri istihdam ve işsizlik durumlarını etkilemekte, çalışma durumları da gelir seviyelerini etkilemektedir. Kişilerin gelir düzeyleri de sağlıkları

üzerinde etkili olmaktadır. Tüm bu değişkenler doğrudan ve dolaylı yollarla bireylerin sağlıkları üzerinde etkili olmaktadır.

İstihdam, işsizlik, kişisel gelir seviyesi, ülkelerin ekonomik yapıları ve gelir dağılımlarındaki eşitsizlikler kişilerin, toplumların sağlıkları ve ülkelerin sağlık göstergeleri üzerinde etkili olabilmektedir. Araştırma kapsamında da panel veri analizi yöntemi ile ülkelerin elde edilen verilerine dayanılarak makroekonomik koşulların sağlık göstergeleri üzerindeki etki dereceleri incelemeye tabi tutulmuştur.

Sağlık göstergeleri olarak doğumda beklenen yaşam süresi ile cepten yapılan sağlık harcamaları ele alınmıştır. Doğumda beklenen yaşam süresi temel sağlık göstergeleri arasında yer almaktadır. Ülkeler doğan bebeklere uygun yaşam koşulları oluşturarak, kişilerin sağlıklı ve uzun bir yaşama sahip olmalarını arzu etmektedir (Tüylüoğlu ve Tekin, 2009, s. 19). Bu nedenle doğumda beklenen yaşam süresi ülkeler bazında önemli bir sağlık çıktısı olarak görülmektedir.

Ülkelerin gelir dağılımları, istihdam düzeyleri ve kişilerin sahip oldukları gelir seviyelerinin cepten yapılan sağlık harcamaları üzerinde de etkili olacağı düşünülmektedir. Kişilerin sağlığa ayırdıkları kişi başı harcamaları, cepten yaptıkları sağlık harcamaları da değişim gösterebilmektedir. Araştırma kapsamında bu değişimin boyutu incelemeye tabi tutulmuştur.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bir ülkeye ait işsizlik, istihdam, eğitim oranları ve kişilerin gelir düzeyleri ile ülkelerin gelir dağılımdaki eşitsizlik oranları makroekonomik performansı yansıtan önemli göstergelerdendir. Ülkelerin makroekonomik durumu ise başta toplum sağlığı olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel olarak hemen hemen bütün alanları etkilemektedir. Bu araştırmanın amacı ülkelere ait makroekonomik göstergelerin toplum sağlık düzeyini belirleyen göstergelerden doğumdan beklenen yaşam süresi ve kişi başı sağlık harcamaya düzeyi üzerindeki etkisini ölçmektir. Çalışmanın amacına yönelik gerçekleşen etkiyi net bir şekilde yansıtabilme adına ülkelerin ekonomik düzeyi ile alakalı ve söz konusu sağlık göstergelerini etkileyeceği düşünülen makroekonomik göstergeler analize dâhil edilmiştir.

MODEL VE VERİLER

Araştırma kapsamında elde edilen sonuçları daha fazla genelleyebilmek için seçilen değişkenler doğrultusunda verilerine ulaşılabilen bütün ülkeler analize dâhil edilmeye çalışılmıştır. Verilerine eksiksiz ulaşılan 23 ülke analize dâhil edilmiştir. Araştırma kapsamında iki bağımlı ve sekiz bağımsız değişken kullanılmıştır. Bağımlı değişkenler, cepten harcamaya miktarı ve doğumdan beklenen yaşam süresi değişkenleridir. Bağımlı değişkenleri etkilediği düşünülen makroekonomik göstergeler ise; işsizlik oranı, genel istihdam düzeyi, toplam nüfus içerisinde eğitimi ve işi olmayanların yüzdesi, kadın erkek arası istihdam farklılıkları, eğitim ve öğretimden erken ayrılanların oranı, gini endeksi değeri, kişi başı gelir düzeyi ve part time çalışma oranı değişkenleridir. Belirtilen değişkenlerin sağlık göstergeleri üzerinde etkisi ölçülecektir. Kullanılan verilerin türü yıllık olup zaman boyutu ise 2009-2019 dönemlerini kapsamaktadır. Çalışmaya ait veriler

TABLO 1 | Değişkenlere İlişkin Açıklamalar

Değişkenler	Sembol
Doğumdan Beklenen Yaşam Süresi	DBYS
Cepten Harcamaya Miktarı	Inceptenharcoma
Genel İstihdam Düzeyi	İstihdamorani
İşsizlik Oranı	İssizlikorani
Toplam Nüfus İçerisinde Eğitim ve İş Olmayanların Yüzdesi	egitimveisizolmayan
Erkek-Kadın Arasında İstihdam Farklılık Oranı	e-kistihdamfarki
Eğitim ve Öğretimden Erken Ayrılanların Oranı	eoerkenayrılan
Kişi Başı Gelir	kgb
Part Time Çalışma Oranı	parttimecalimaorani
Gini Endeksi Değeri	gini

https://ec.europa.eu/eurostat/data/database sitesinden elde edilmiştir.

Modelde kullanılacak değişkenler Tablo 1’de gösterilmiştir. Araştırmada bağımlı değişkenlerin her birisine ayrı ayrı model üretilecek olmasından dolayı iki farklı model elde edilecektir. Kişi başı gelir ile cepten harcama miktarı değişkenlerinin rakamsal değerlerinin büyük olmasından dolayı söz konusu serilere doğal logaritmik dönüşüm uygulanmıştır.

Oluşturulan panel veriler kapsadıkları zamana göre mikro ya da makro olabilmektedirler. Baltagi (2013, s. 1) yapmış olduğu çalışmada 20 döneme kadar olan mikro paneller, 20 dönemden fazla olan paneller ise makro paneller olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Mikro panellerde durağanlık ve yatay kesit durumlarının önemsenmemesi gerektiği belirtilirken, makro panellerde ise söz konusu koşulların sağlanması önemli olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmanın dönem boyutunun 11 olmasından dolayı elde edilen panellerin mikro sınıfına dâhil olduğu görülmektedir. Mikro panel varsayımları altında analiz testleri gerçekleştirilmiştir.

TABLO 2 | Modelin Matematiksel Gösterimi

Model Denklemi	Program Çıktısı
<p>Model 1</p> $LNDBYS_{i,t} = c + \alpha_1(PARTIMECALIMAORANI)_{i,t} + \alpha_2(LNKBG)_{i,t} + \alpha_3(ISTIHdamORANI)_{i,t} + \alpha_4(ISSIZLIKORANI) + \alpha_5(GINI) + \alpha_6(eoerkenayrilen) + \alpha_7(eksikistihdam) + \alpha_8(egitimiveisolmayan) + \varepsilon_{i,t}$	<p>LNDBYS =</p> $0.058683589179 * EGITIMIVEISOLMAYAN + 0.191315680529 * EKISTIHdamFARKI + 0.0629424837763 * EOERKENAYRILAN - 0.0451097271181 * GINI + 0.264728031555 * ISSIZLIKORANI + 0.156333062189 * ISTIHdamORANI + 0.0127607647519 * PARTIMECALIMAORANI + 5.0916972459 * LNKBG + 15.9429710895$
<p>Model 2</p> $Inceptenharcama_{i,t} = c + \alpha_1(PARTIMECALIMAORANI)_{i,t} + \alpha_2(LNKBG)_{i,t} + \alpha_3(ISTIHdamORANI)_{i,t} + \alpha_4(ISSIZLIKORANI) + \alpha_5(GINI) + \alpha_6(eoerkenayrilen) + \alpha_7(eksikistihdam) + \alpha_8(egitimiveisolmayan) + \varepsilon_{i,t}$	<p>Inceptenharcama =</p> $-0.314905453188 * PARTIMECALIMAORANI + 4.76548623983 * LNKBG + 0.99405714965 * ISTIHdamORANI + 0.633465921984 * ISSIZLIKORANI + 0.308081732871 * GINI - 0.526991531122 * EOERKENAYRILAN + 0.302866712057 * EKISTIHdamFARKI + 1.0412626151 * EGITIMIVEISOLMAYAN - 21.6655721461$

Yukarıdaki gösterildiği üzerine Tablo 2’nin birinci sütununda modelin denklemi yer alırken, ikinci sütunda ise program tarafından modelin denklem çıktısı yer almaktadır. Eşitliklerin sol tarafları bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Eşitliklerin sağ tarafında ise c sabit değişkeni, α ise bağımsız değişkenlerin tahminci katsayılarını, ε hata terimini, i yatay kesit ve son olarak t ise döneme ilişkin bilgileri temsil etmektedir. Panel veri analiz modellerinde bağımlı değişkenler %100 tahmin edilememektedir. Söz konusu bağımlı değişkenleri etkileyen farklı faktörlerde mevcuttur. Ancak çalışmanın amacı doğrultusunda istihdamla ilgili olan değişkenler analize dâhil edilmiştir. Ayrıca model kapsamında tahmin edemediğimiz veya modele dâhil olmayan değişkenlerin etkisi ε hata teriminde toplanmaktadır.

PANEL VERİ MODEL YÖNTEMLERİNİN BELİRLENMESİ

Bir panel veri çalışmasında modelleme yapılırken temel olarak üç farklı yaklaşımla karşılaşılmaktadır. Bu yaklaşımlar ise; tesadüfi etkiler yaklaşımı, sabit etkiler yaklaşımı ve havuzlanmış model yaklaşımıdır. Araştırma kapsamında ele alınan veri setinin hangi modele uyduğunu tespit edebilmek için farklı testler geliştirilmiştir. İlk olarak sabit etkiler model ile havuzlanmış model arasında hangisinin geçerli olduğunu görebilmek için F testi uygulanmaktadır. Bu test sonucunda sabit etkiler modelinin geçerli olması durumunda sonraki adım tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modelinin hangisinin geçerli olduğunun belirlenmesidir. Söz konusu belirleme işlemi ise Hausman test istatistiği sayesinde yapılmaktadır. Gerekli testlerden sonra veri setine en uygun modeller belirlenmiş olmaktadır.

BULGULAR

Elde edilen panel veri modellerinden etkin ve doğru tahminci değerleri alabilmek için belirli varsayımları sağlamaları gerekmektedir.

İlk olarak incelenmesi gereken husus değişkenler içerisinde çoklu doğrusal bağlantı probleminin neden olacak değişken varlığının olup olmadığının tespit edilmesidir. Panel veri çalışmalarında çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespiti için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Geliştirilen yöntemlerden değişkenlere ait Variance Inflation Factor (VIF) değerlerinin hesaplanmasıdır. Gujarati’nin (2004), belirttiği üzerine bir modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin olması yanlış tahminci değerlerinin elde edilmesine neden olacaktır. Modellerde çoklu doğrusal problemden kaçınılabilmesi için aynı model içerisinde yüksek korelasyon ilişkisine sahip değişkenlerin kullanılmaması gerekmektedir. Değişkenlere ait VIF değerlerinin hesaplanması şekli ise $(1/1-R^2)$ şeklindedir. R2 değeri modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesini temsil etmektedir. Söz konusu değerler eşik değeri literatürde 4’den 10’a kadar kabul edilmektedir (Açıkgöz, Uygurtürk ve Korkmaz, 2015 ss. 427). Belirtilen eşik değerinin üstünde yer alan değişkenlerin olması durumunda ise ilgili değişken modelden atılır.

TABLO 3 | Değişkenlere İlişkin VIF Değerleri

Sembol	R ²	VIF DEĞERİ
DBYS	0.68	3.2
Inceptenharcama	0.55	2.22
Istihdamorani	0.74	3.84
Issizlikorani	0.72	3.57
Egitimveisolmayan	0.28	1.38
E-kistihdamfarki	0.51	2.04
EOerkenayrilan	0.32	1.47
Kbg	0.63	2.70
Partimecalimaorani	0.61	2.56
Gini	0.55	2.22

Tablo 3’te araştırma kapsamında modelde kullanılacak değişkenlerin VIF değerleri verilmiştir. Analize dâhil edilen bütün değişkenlerin VIF değerleri en küçük eşik değer olan 4’den bile düşük çıktığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile modele dâhil edilen değişkenler içerisinde çoklu doğrusal bağlantı probleminin neden olacak herhangi bir değişken bulunmamaktadır. Bu nedenden dolayı bütün değişkenler analize dâhil edilecektir.

Panel veri analizinde üç farklı yaklaşımın hangisinin söz konusu araştırma için en uygun olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bunu belirlemek için de geliştirilen modele ilgili testleri uygulayıp test sonuçlarının incelenmesi gerekmektedir.

TABLO 4 | Panel Veri Model Belirleme Testleri

	Model 1 (DBYS)		Model 2 (Cepten Harcama)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
F- Sabit Etkiler	88.21	0.000	277.7	0.000
Hausman Testi	93.45	0.000	26.23	0.000

Modellerde ilk olarak havuzlanmış modelin geçerli olup olmadığı test edilmiştir. Birim etkilerin sifıra eşit olduğuna yönelik kurulan H0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir ifade ile F testi sayesinde havuzlanmış modellerin uygun olmadığı görülmüştür. Sabit etkiler ile tesadüfi etkilerin hangisinin geçerli olduğunu tespit etmek amacıyla da Hausman testi yapılmıştır. Test sonuçlarına göre her iki model için de H0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir ifade ile sabit etkiler tahmincisinin her iki model için de geçerli olduğu görülmektedir. Her iki modelde sabit etkiler yaklaşımı geçerli olmasından dolayı yorumlamalar bu test üzerinden yapılacaktır.

Geliştirilen panel veri modellerinde otokorelasyon olmaması gerekmektedir. Modelde otokorelasyon olması durumunda etkin

tahminci katsayıları elde edilememektedir. Panel veri modellerinde otokorelasyon varlığını tespit etmek amaçlı farklı testler geliştirilmiştir. Bu çalışmada geliştirilen modelde otokorelasyonun varlığını tespit etmek için Bhargava et al. Durbin Watson testi ile Baltagi-Wu LBI testi uygulanacaktır.

TABLO 5 | Modellerde Otekorelasyon Test Sonuçları

Test	Model 1 (DBYS)		Model 2 (Cepten Harcama)	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Bhargava et al. Durbin-Watson	0.89	0.000	0.72	0.000
Baltagi-Wu LBI	1.25	0.000	1.03	0.000

Yukarıda Tablo 5’de görüldüğü üzere modele ait otokorelasyon test sonuçları verilmiştir. İki farklı otokorelasyon test sonucuna göre otokorelasyon katsayılarının sıfır olduğuna yönelik kurulan H0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer taraftan bu test değerlerinin 2’ye yakın bir değer alması istenmektedir. Test değerlerinin 2’den düşük olması modelde otokorelasyon olduğunu ifade etmektedir. Modele ait diğer varsayımların sınanması yapıldıktan sonra söz konusu otokorelasyon problemi robust düzeltme testleri kullanılarak giderilecektir. Otokorelasyon sınanması sonrası modelde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da değişen varyans olup olmamasıdır.

TABLO 6 | Modellerde Otekorelasyon Test Sonuçları

Test	Model 1 (DBYS)		Model 2 (Cepten Harcama)	
	Chi2	Olasılık Değeri	Chi2	Olasılık Değeri
Değiştirilmiş Wald Testi	352.12	0.000	2867.92	0.000

Bir panel veri modellemesinde kurulan modeller sabit varyans üzerine kurulmaktadır. Kurulan bir modelde değişen varyansın olması doğru tahminci katsayılarını elde edilememesine neden olmaktadır. Değişen varyans durumu değiştirilmiş Wald testi ile sınanmıştır. Test sonucunda değişen varyans yoktur şeklinde kurulan yokluk hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifade ile modellerde değişen varyans problemi mevcuttur. Modellerde son olarak yatay kesit bağımlılık durumları da kontrol edildikten sonra gerekli robust düzeltme dirençli tahmincileri kullanılacaktır.

TABLO 7 | Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Test	Model 1 (DBYS)		Model 2 (Cepten Harcama)	
	Chi2	Olasılık Değeri	Chi2	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan LM	673.21	0.000	1039.47	0.000
Pesaran Scaled LM	18.68	0.000	34.96	0.000
Pesaran CD	0.09	0.000	20.94	0.000

Elde edilen modellerde son olarak yatay kesit bağımlılığını karşılayıp karşılamadığını 3 farklı testle kontrol edilmiştir. Model 1’de yatay kesit bağımlılığının tespiti için yapılan testlerden 2’sinde yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklinde kurulan yokluk hipotezi reddedilirken, 1 tanesinde kabul edilmiştir. Ancak en doğru sonuçları elde edebilmek adına model 1 için yatay kesit bağımlılığı problemini kabul edip gerekli robust dirençli tahminciler modelde uygulanacaktır. Model 2’de ise yatay kesit bağımlılığı tespiti için kurulan 3 farklı testte de yokluk hipotezi reddedilmiş diğer bir ifade ile yatay kesit bağımlılığı olduğu görülmektedir. Söz konusu problemleri gidermek adına robust düzeltme testlerinden Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Yapılan robust

düzeltilme testi sayesinde modeller söz konusu hatalardan arındırılmış olup daha dirençli tahminciler elde edilmiştir.

TABLO 8 | Driscoll ve Kraay Standart Hatalı Model 1’e Ait Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: Indbsy				
Dönem:2009-2019				
Yatay Kesit: 23				
Toplam Gözlem Sayısı: 253				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-İstatistik değeri	Olasılık Değeri
Istihdamorani	.154194	.0223545	6.90	0.000
İssizlikorani	-.072231	.029232	-2.47	0.033
Egitimveiolmayan	-.05487	.0199785	-2.75	0.021
E-kistihdamfarki	-.02361	.0212812	-1.11	0.293
Eoerkenayrılan	-.127267	.0102493	-12.42	0.000
lnkbg	1.190258	.4860117	2.45	0.034
Partimecalimaorani	.088875	.0174624	2.23	0.050
Gini	-.359227	.0164054	-3.61	0.005
C	55.8639	4.762955	11.73	0.000
R ² : 0.67	F-statistic: 2083.34	Prob (F-Statistic): 0.000		

Tablo 8’de oluşturulan Model 1’e ait sonuç tablosu gösterilmektedir. Söz konusu değerler temel varsayımlara yönelik hatalardan arındırılarak elde edilmiştir. Modelde bağımlı değişken olarak dbys değişkeni kullanılmıştır. Değişkenin rakamsal değerinin büyük olması sebebi seriyeye doğal logaritmik dönüşüm yapılmıştır. Modelde bağımsız değişken ise genel istihdam oranı, işsizlik oranı, toplum içerisinde herhangi bir eğitim ve işi olmayanların oranı, kadın erkek arasında istihdam farklılıkları, eğitim ve öğretimden erken ayrılanların oranı, kişi başı gelir, part time çalışma oranı ve son olarak gini endeks değeridir. Model 1’de otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı problemlerinin olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu problemlerin giderilmesi için dirençli robust testlerden Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Uygulanan robust düzeltme testi ile elde edilen değerler hatalardan arındırılmış ve daha etkin tahminci katsayıları elde edilmiştir. Model 1’e ait F istatistik değeri ve F ihtimal değeri incelendiğinde ihtimal değerinin anlamlı olduğu ve modelin bir bütünsel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modelde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesi yani R2 değeri incelendiğinde 0.67 olduğu görülmektedir. Söz konusu bağımlı değişkeni etkileyen farklı faktörler olmasına rağmen kullanılan değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesinin gayet yeterli olduğu görülmektedir.

Kullanılan bağımsız değişkenler incelendiğinde bazı bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken ile negatif bir ilişki içerisinde oldukları görülürken, bazı değişkenlerin pozitif şekilde ilişkili oldukları görülmektedir. Bağımlı değişkenle negatif ilişki olan değişkenler bağımlı değişken üzerinde azaltıcı bir etki yaparken pozitif yönde ilişkili olan değişkenler ise artırıcı etki yapmaktadır. İlk olarak genel istihdam düzeyini temsilen kullanılan değişkenin bağımlı değişken ile pozitif bir ilişkisi olduğu görülmekte ve model sonucunda %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıktığı görülmektedir. İstihdam oranındaki her bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda doğumdan beklenen yaşam süresine 0.15 birimlik bir katkısının olacağı öngörülmektedir. Bağımlı değişken ile pozitif ilişkili olan bir diğer değişken ise kişi başı gelir değişkenidir. Kişi başı gelir düzeyi değişkeni modelde %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Kişi başı gelir düzeyinde her bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda dbys’inde 1.19 birimlik bir artışın gerçekleşmesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Pozitif yönde ilişkili olan bir diğer değişken ise part time çalışma oranı değişkenidir. Söz konusu değişken modelde %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Part-time çalışma oranının insanların doğumdan beklenen yaşam beklentisine küçük de olsa bir katkısının olduğu

görülmektedir. Part time çalışma oranında her bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda dbys değişkeninde 0.08 birimlik bir artışın sağlana bileceği öngörülmektedir.

Bağımlı değişkenle negatif ilişkili olan değişkenler yukarıda da belirtildiği üzere azaltıcı bir etki yapmakta olduğu belirtilmiştir. İlk olarak modelde yer alan işsizlik oranı değişkeni bağımlı değişken ile negatif yönde ilişkili olup %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Analiz sonucuna göre işsizlik oranındaki her bir birimlik artışın olması durumunda 0.22 birimlik dbys üzerinde negatif yönde bir etki yapabileceği öngörülmektedir. Diğer taraftan bir toplumda eğitim ve işi olmayan kesimlerin artması durumu da ortalama olarak dbys üzerinde olumsuz etki yapacağı tespit edilmiştir. Söz konusu değişken %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıktığı görülmektedir. Eğitim ve işi olmayan kesimde gerçekleşen her bir birimlik artışın olması durumunda dbys üzerinde 0.10 birimlik bir azalışa neden olabileceği öngörülmektedir. Bir toplumda eğitim ve öğretimden erken ayrılmaların da önemli olduğu görülmekte ve söz konusu değişken %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Bir toplumda eğitim ve öğretimde erken ayrılmalarda her bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda dbys üzerinde 0.12 birimlik bir azalışın olabileceği öngörülmektedir. Bir toplumda gelir dağılım dengesinin de çok önemli olduğu görülmektedir. Gelir dağılım düzeyinde bozulmalar başta sağlık göstergeleri olmak üzere birçok temel göstergeye olumsuz düzeyde yansıdığı bilinmektedir. Geliştirilen bu modelde gelir dağılım dengesini temsilen kullanılan gini endeks değeri %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıktığı görülmektedir. Gini endeks değerindeki bozulmalar dbys üzerinde ciddi bir düzeyde olumsuz etkisinin olduğu görülmektedir. Gini endeks değerinde her bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda dbys üzerinde 0.35 birimlik bir azalışın olabileceği öngörülmektedir. Çalışma kapsamında geliştirilen bir diğer modelin bulguları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TABLO 8 | Driscoll ve Kraay Standart Hatalı Model 2'e Ait Panel Veri Sonuçları

Bağımlı Değişken: Inceptenharcaması				
Dönem:2009-2019				
Yatay Kesit: 23				
Toplam Gözlem Sayısı: 253				
Değişken	Katsayı	Drisc/Kraay Standart Hata	t-istatistik değeri	Olasılık Değeri
Istihdamorani	.1445076	.040667	3.55	0.005
Issizlikorani	-.0044234	.1066639	-0.04	0.968
Egitimveisiolmayan	-.2654507	.1489426	-2.47	0.010
E-kistihdamfarki	-.0126648	.0479918	-0.26	0.797
Eoerkenayrılan	-.2192676	.0421665	-5.20	0.000
Inlkg	4.904018	.9914858	4.95	0.001
Parttimecalimaorani	.370159	.0830385	4.46	0.001
Gini	-.414562	.1249831	-8.96	0.000
C	55.09202	7.192132	7.66	0.000
R ² : 0.30	F-statistic: 1044.98		Prob (F-Statistic): 0.000	

Tablo 9'da oluşturulan model 1'e ait sonuç tablosu gösterilmektedir. Söz konusu değerler temel varsayımlara yönelik hatalardan arındırılarak elde edilmiştir. Modelde bağımlı değişken olarak cepten yapılan sağlık harcaması değişkeni kullanılmıştır. Değişkenin rakamsal değerinin büyük olması sebebi seriye doğal logaritmik dönüşüm yapılmıştır. Modelde bağımsız değişken ise genel istihdam oranı, işsizlik oranı, toplum içerisinde herhangi bir eğitim ve işi olmayanların oranı, kadın erkek arasında istihdam farklılıkları, eğitim ve öğretimden erken ayrılanların oranı, kişi başı gelir, part time çalışma oranı ve son olarak gini endeks değeridir. Model 1'de otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı problemlerinin olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu problemlerin giderilmesi için dirençli robust testlerden Driscoll ve Kraay tahmincisi kullanılmıştır. Uygulanan robust düzeltme testi

ile elde edilen değerler hatalardan arındırılmış ve daha etkin tahminci katsayıları elde edilmiştir. Model 1'e ait F istatistik değeri ve F ihtimal değeri incelendiğinde ihtimal değerinin anlamlı olduğu ve modelin bir bütünsel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modelde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesi yani R2 değeri incelendiğinde 0.30 olduğu görülmektedir. Bir ülkede bir kişinin sağlık hizmeti için cepten yapacağı harcamaları ülkenin benimsemiş olduğu sağlık sistemi, uygulamakta olduğu ödeme yöntemi ve ülkede önem verilen hizmet basamak düzeyi gibi çok farklı değişkenlerden etkilenmektedir. Ancak çalışmanın amacı doğrultusunda ise söz konusu bağımlı değişkenin sadece istihdam değişkenleri ile ilişkisine bakılmıştır. Söz konusu bağımlı değişkeni etkileyen farklı faktörler olmasına rağmen kullanılan değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama yüzdesinin gayet yeterli olduğu görülmektedir.

Model 2'e ait bağımlı değişkenlerin bağımlı değişken ile ilişkisi incelendiğinde bazı değişkenlerin negatif ilişkili oldukları görülürken bazı değişkenlerin ise pozitif yönde ilişkili oldukları görülmektedir. Negatif yönde ilişkili olan değişkenler bağımlı değişken üzerinde azaltıcı bir etki yaparken, pozitif yönde ilişkili olan değişkenler ise bağımlı değişken üzerinde artırıcı bir etki yaptığı bilinmektedir. Değişkenlere ait bulgular incelendiğinde istihdam oranında 1 birim artışın olması durumunda 0.14 birim cepten harcama miktarının artabileceği öngörülmektedir. Bir toplumda eğitim ve öğretim oranında 1 birim artışın gerçekleşmesi durumunda 0.21 birim cepten harcama miktarının azalabileceği öngörülmektedir. Diğer taraftan kişi başı gelirden bir birimlik artışın olması durumunda cepten harcama miktarında 0.80 birim cepten harcama miktarında artışın olabileceği öngörülmektedir. Ayrıca toplumda part-time oranında 1 birim artışın gerçekleşmesi durumunda cepten harcama miktarında 0.37 birimlik bir artışın gerçekleşebileceği öngörülmektedir. Bir toplumda eğitim ve öğretimden erken ayrılanların da olumsuz bir etkisinin olduğu görülmektedir. Toplum içerisinde eğitim ve öğretimde erken ayrılanlardaki 1 birimlik artışın olması durumunda sağlık hizmet ihtiyaçları için cepten harcama yapabilecekleri 0.26 birimlik bir azalışın olabileceği öngörülmektedir. Son olarak gini endeks değerinde bir birimlik artışın gerçekleşmesi durumunda cepten harcama miktarında 0.35 birimlik bir artışın olabileceği öngörülmektedir. Bu modelde işsizlik oranı değişkeni, erkek kadın istihdam farkı değişkenleri anlamsız çıkmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bir ülkede sürdürülebilir bir ekonomiyi sağlamak ve istikrarlı bir büyüme gerçekleştirmek için makroekonomik göstergeler önem arz etmektedir. Ekonominin lokomotif olarak işlev gören makroekonomik göstergeler sağlık göstergeleri ile çok yakından ilişkilidir. Diğer taraftan bir ülkedeki makroekonomik göstergeleri ülke içi üretimin de en önemli belirleyicisi konumdadır. İnsanların gelirlerinin artması, ertelediği veya alım gücünün yetmediği mal ve hizmet alımlarını artırır. Alım gücü artan birey ise daha kaliteli ve sağlıklı yaşama şansını elde eder. Toplumlarda gelir dağılım eşitliğinin önemli olduğu analiz sonuçlarında da görülmektedir. Araştırmada görüldüğü üzere; gelir dağılım düzeyinde bozulmaların gerçekleşmesi hem ortalama yaşam sürecini hem de kişi başı harcama miktarını oldukça yüksek seviyelerde etkilemektedir. Gelir dengesizliklerin olmasının toplumda ortalama yaşam süresinin ve kişi başı harcama miktarının azalmasına sebebiyet verdiği görülmüştür.

Araştırma sonucunda; ele alınan sağlık göstergeleri ile işsizlik arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Benavides, Benach, Diez-Roux ve Roman (1994, ss. 103) da araştırmalarında bulguları destekler şekilde, işsizlik ve sağlık arasında ilişki olduğunu öne sürmüştür. Aradaki bu ilişkinin ise sosyo-ekonomik çevre faktörlerine göre şekillendiğini ifade etmişlerdir. Araştırmada ekonomik anlamda sıkıntı yaşanan bölgelerde işsizliğin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin ekonomik istikrarın korunduğu bölgelere kıyasla daha fazla olduğu vurgulanmıştır.

Boz ve Arslan Kurtuluş (2017), da çalışmalarında gelir dağılımı ile bebek ölümleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Yine aynı çalışmada kişilerin gelir düzeyleri ile beş yaş altı ölüm oranları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur. Kişilerin gelir seviyelerindeki artışın sağlık çıktıları da olumlu yönde etkileyeceği araştırma kapsamında dile getirilmiştir. Yapılan bu

araştırma sonucunda bu araştırmanın sonucunda da gelir düzeyi ile sağlık çıktıları arasında ilişki tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında sağlık göstergeleri arasında yer alan doğumda beklenen yaşam süresi ele alınmış ve yaşam beklentisinde meydana gelen artışta en çok etkinin ele alınan değişkenler arasından kişi başı gelir düzeyi olduğu görülmüştür. Kişilerin gelir düzeyindeki artış beklenen yaşam süresini de uzatmaktadır. Ayrıca yine araştırmada gini katsayısındaki yükselişin yani gelir dağılımında görülen eşitsizliğin artışının doğumda beklenen yaşam süresi üzerinde olumsuz etkiye yol açtığı, beklenen yaşam süresini düşürdüğü görülmüştür. Messias'ın (2003) ve Şantaş'ın (2021) çalışmalarında da gelir dağılımındaki eşitsizliği gösteren gini katsayısı ile yaşam beklentisinin negatif yönde ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak Gravelle, Wildman ve Sutton (2001), yürütmüş oldukları çalışmada gelir ve sağlık arasında ilişki olduğuna dair bilginin doğruluğunu test etmişler ve aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı sonucuna varmışlardır. Bunun sebebi olarak da kişilerin sağlık ve gelir ilişkileri incelenirken tamamen yahut kısmen doğrusal olmamasından kaynaklanabileceğini ifade etmişlerdir. Judge (1995) de araştırmasında benzer şekilde gelir eşitsizliği ile doğumda beklenen yaşam süresi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını ortaya koymuştur. Araştırmada yaşam beklentisinin farklı değişkenlere bağlı olarak değişim gösterebileceği, tek ve güçlü değişkenin gelir eşitsizliği olarak öne sürülemeyeceği ifade edilmiştir. Aradaki ilişkinin bu şekilde anlamsız çıktığı ülkelerin özellikle refah seviyesi yüksek olan ülkeler olduğu belirtilmiştir. Daha yoksul olan ülkelerde ise ülkelerin ekonomik düzeyleri toplumların sağlığı üzerinde daha etkili olmaktadır. Bir başka çalışmada ise yoksul ülkelerde doğum öncesi kadınlara verilen bakım hizmetleri ile doğum sonrası bebeklere yapılan aşılama uygulamalarının düşük maliyetli sağlık müdahaleleri olmakla birlikte çocuk ölümlerinin önüne geçerek doğumda beklenen yaşam süresini uzattığını ifade etmişlerdir. Bu bilgiler doğrultusunda özellikle yoksul ülkelerin ekonomik seviyeleri sunulan sağlık hizmetlerini ve bu doğrultuda da kişilerin yaşam sürelerini, sağlıklarını etkilemektedir (Bhargava vd., 2001).

Araştırma kapsamında kişilerin eğitim almama veya erken ayrılma durumlarının sağlık göstergelerinden doğumda beklenen yaşam süreleri ile ilişkili olduğu görülmüştür. Bu noktada eğitim almamış yahut eğitim ve öğretimden erken ayrılmış kişilerin doğumda beklenen yaşam sürelerinin daha düşük olduğu, yani aralarında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Messias'ın (2003) Brezilya'da yürütmüş olduğu çalışmasında da bulguları destekler şekilde; eğitimsizlik, okuma yazma bilmeme oranı ve yaşam beklentisi arasında negatif ilişki olduğu görülmüştür. ABD'de yürütülen bir araştırmada okuryazarlık düzeyi zayıf olan kişilerin sağlık durumlarının da daha olumsuz yönde seyrettiği yönünde bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur (Weiss, Hart, McGee ve D'Estelle, 1992, ss. 261; Şenol ve Gençtürk, 2021).

Araştırma çerçevesinde incelemeye tabi tutulan bir diğer faktör de kişilerin sağlık hizmeti kullanımında cepten yaptıkları sağlık harcamalarıdır. Falkingham (2004), yapmış olduğu çalışmada sosyo-ekonomik koşulların kişilerin ödeme gücü ile ilişkili olarak sağlık hizmeti kullanım oranlarını etkilediğini vurgulamıştır. Sağlık hizmetlerini kullanımda cepten yapılan ödemelerin hane halklarını zorlayabildiğini ifade etmiştir. Bu araştırma kapsamında da cepten yapılan sağlık harcamalarındaki artıştaki en büyük etkinin kişi başı gelir düzeyiyle ilişkili olduğu görülmüştür. Görüldüğü üzere gelir seviyesi yüksek olan kişiler cepten sağlık harcaması yaparak sağlık hizmeti kullanma konusunda daha avantajlı konumdadır.

Araştırma sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde; gini katsayısındaki artış da cepten yapılan sağlık harcamalarında artışa sebebiyet verebilmektedir. Anlaşılır ki; ülkelerde gelir dağılımında eşitsizlik seviyesi fazla ise toplumlarda yer alan bireylerin cepten yaptıkları sağlık harcamaları da fazlalaşmaktadır. Akbulut (2002), konuya ilişkin yapmış olduğu çalışmada bu araştırmanın bulgularını diğer yönünden ele alarak destekler niteliktedir. Şöyle ki; çalışmada gelir dağılımındaki eşitsizliğin düzenlenebilmesi adına sağlık harcamalarında cepten yapılan harcamalardan ziyade kamu payının artırılması ve bu yolla gelir seviyesi düşük olan kişilerin sağlığa ayırdıkları payın azaltılarak gelir dengesizliğinin bir nebze de olsa giderilmesi önerilmektedir. Bu noktada yine gelir dağılımında adaletin sağlanabilmesi adına kamu harcamalarının sağlık alanında gelir seviyesi

düşük kişilerin lehine olacak biçimde düzenlenmesi araştırmaları kapsamında önerilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Açıköz, E., Uygurtürk, H. ve Korkmaz, T. (2015). "Analysis of Factors Affecting Growth Of Pension Mutual Funds In Turkey", *International Journal of Economics and Financial issues*, 5(2), 427- 433.
2. Akbulut, E. (2020). Sağlık Harcamaları ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Türkiye ve OECD Ülkeleri Karşılaştırmalı Analizi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 13-29.
3. Baltagi, B. H., (2013), *Econometric Analysis Of Panel Data*, Chichester: John Wiley & Sons.
4. Benavides, F. G., Garcia, A. M., Sáez-Lloret, I., & Librero, J. (1994). Unemployment And Health In Spain: The Influence Of Socio-economic Environment, *The European Journal of Public Health*, 4(2), 103-107.
5. Benavides, F. G., Benach, J., Diez-Roux, A. V., & Roman, C. (2000). How Do Types Of Employment Relate To Health Indicators? Findings From The Second European Survey on Working Conditions, *Journal of Epidemiology & Community Health*, 54(7), 494-501.
6. Bhargava, A., Jamison, D. T., Lau, L. J., & Murray, C. J. (2001). Modeling The Effects Of Health On Economic Growth. *Journal of Health Economics*, 20(3), 423-440.
7. Boz, C. ve Arslan Kurtuluş, S. (2017). The Effects of Income, Income Distribution and Health Expenditures on Under-Five Mortality Rate, *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 6(3), 42-49.
8. Cutler, D. M., & Lleras-Muney, A. (2006). Education And Health: Evaluating Theories And Evidence. National Bureau Of Economic Research. (No. w12352).
9. Falkingham, J. (2004). Poverty, Out-of-pocket Payments And Access To Health Care: Evidence From Tajikistan. *Social Science & Medicine*, 58(2), 247-258.
10. Gravelle, H., J. Wildman, and M. Sutton. (2001). Income, Inequality And Health: What Can We Learn From Aggregate Data? *Social Science & Medicine*, 54, 577-589.
11. Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*. McGraw Hill: New York.
12. Janlert, U. (1997). Unemployment As A Disease And Diseases Of The Unemployed, *Scandinavian Journal Of Work Environment & Health*, 79-83.
13. Messias, E. (2003). Income Inequality, Illiteracy Rate And Life Expectancy In Brazil, *American Journal of Public Health*, 93(8), 1294-1296.
14. Mushkin, S. J. (1962). Health As An Investment. *Journal of Political Economy*, 70(5, Part 2), 129-157.
15. Ross, C. E., & Wu, C. L. (1995). The Links Between Education And Health. *American Sociological Review*, 719-745.
16. Strauss, J., Thomas, D. (1998). Health Nutrition And Economic Development. *Journal of Economic Literature* 36, 766-817.
17. Stronks, K., Van De Mheen, H., Van Den Bos, J., & Mackenbach, J. P. (1997). The Interrelationship Between Income, Health And Employment Status. *International Journal Of Epidemiology*, 26(3), 592-600.
18. Şantaş, G. (2021). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Endeksleri ve Gini Katsayısı İle Sağlık Göstergeleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Turkish Journal Of Public Health*, 19(1), 1-19.
19. Şantaş, G., Demirgil, B., & Şantaş, F. (2019). Sağlık Harcamaları-Gelir Dağılımı İlişkisi: Türkiye İçin Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 412-427.
20. Şenol, O., Gençtürk, M., (2021). Üst-Orta Gelir Grubu Ülkelere Ait Temel Sağlık Göstergelerinin Panel Veri Analiz Yöntemini Kullanarak Politik Ekonomik Açından İncelenmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(32), 1176-1195.
21. Tüylüoğlu, Ş. & Tekin, M. (2009). Gelir Düzeyi Ve Harcamalarının Beklenen Yaşam Süresi Ve Bebek Ölüm Oranı Üzerindeki Etkileri. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 1-31.
22. Weiss, B. D., Hart, G., McGee, D. L., & D'Estelle, S. (1992). Health Status Of Illiterate Adults: Relation Between Literacy And Health Status Among Persons With Low Literacy Skills. *The Journal of the American Board of Family Practice*, 5(3), 257-264.

AFRİKA BİRLİĞİ BARIŞ VE GÜVENLİK KONSEYİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

CİHAN DABAN^{1*}

¹ Araş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, cihandaban@selcuk.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-2890-2415>

ÖZ

2002 yılında yenilenen adıyla Afrika Birliği olarak anılmaya başlanan örgütün yaşadığı değişiklik, yalnızca bir isim revizyonundan ibaret değildi. Bu değişiklik, aynı zamanda örgüte yeni birimler de kazandırdı. Barış ve Güvenlik Konseyi bu birimlerden biridir. Afrika bağımsızlık hareketlerinin başladığı 1950'lerden bu yana, kıta içi krizler, çatışmalar ve savaşlar neredeyse hiç dinmedi. Konsey, bu olumsuzlukların son bulması veya azalması amacıyla kurulan önemli bir organdır. Afrika Birliği Yürütme Konseyi tarafından seçilen ve Afrika Birliği Meclisi tarafından da onaylanan 15 üyeli Barış ve Güvenlik Konseyi'nin çatışmaları önleme, çözme ve yönetme konusunda aldığı veya alacağı kararlar oldukça kayda değerdir. Alınan kararların işleyiş sürecinde Afrika Birliği Komisyon Başkanlığı ile yürütülüyor olması önem arz etmektedir; fakat yeterli bir işleyiş olmadığının da altı çizilmelidir. Dolayısıyla 21. yüzyıl Afrika'sında devam etmekte olan kriz ve çatışmalar bu yetersizliği göstermektedir. Bu kapsamda makale hem Afrika Birliği hem de Barış ve Güvenlik Konseyi üzerine kısa bir değerlendirme yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çatışma, Güvenlik, Afrika Birliği, Barış ve Güvenlik Konseyi.

Editör / Editor:

Ömer KURTBAĞ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Sinan BARAN,
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
Ahmet Göksele ULUER,
Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Cihan DABAN
cihandaban@selcuk.edu.tr

JEL:

F50, F51, F52, F53, F54

Geliş: 27 Temmuz 2022

Received: July 27, 2022

Kabul: 13 Aralık 2022

Accepted: December 13, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Daban C. (2022),
Afrika Birliği Barış ve Güvenlik Konseyi Üzerine
Kısa Bir Değerlendirme,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 31-37,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1167596

A BRIEF EVALUATION OF THE PEACE AND SECURITY COUNCIL OF THE AFRICAN UNION

ABSTRACT

The change that the Union, which has started to be called African Union with its renewed name in 2002, has undergone was not only a revision of the name. It also won the Union new units. The Peace and Security Council is one of these units. Since the start of the African independence movements in 1950s, intra-continental crises, conflicts and wars have almost never ceased. The Council is a crucial organ that was founded for the purpose of termination of reduction of these negative events. The decisions made or to be made by The Peace and Security Council, which is selected by the Executive Council of African Union and approved by the Assembly of African Union and which has 15 members, so as to prevent, solve and manage the conflicts are noteworthy. It is of great value that the decisions made are executed with the Presidency of African Union's Committee during the operation processes. Yet, it needs to be underlined that there is no adequate mechanism. Hence the crises and conflicts persisting in the 21st century Africa show this inadequacy. The article, in this scope, has assessed both African Union and The Peace and Security Council briefly.

Keywords: Conflict, Security, African Union, the Peace and Security Council

GİRİŞ

Afrika Birliği'nden önce Afrika Birliği Örgütü olarak anılan örgütün kuruluş serüveni altmış yıl öncesine dayanmaktadır (Altan, 2008, s. 15-17). Ancak söz konusu serüvenden önce, örgütün kuruluşuna yol açan süreçlerden bahsetmek gerekir. Bu süreçlerin başında sömürgecilik politikası gelmektedir. Sömürgeciliğin tarihine bakıldığında; Antik (İlk) Çağ dönemine kadar veya daha da öteye götürülebilmektedir. Bu dönemden itibaren sömürgecilik olgusu günümüze kadar farklı boyutlarıyla süregelmiştir. Bu politik süreçten Afrika coğrafyası da etkilenmiştir (Luraghi, 2000, s. 13-20). Esas itibarıyla Afrika kıtası sömürgecilik politikalarından milattan önce etkilenmiş olsa da 1400 yılında Coğrafi Keşifler çağına başlamasıyla birlikte kıyı kesimlerinden başlamak üzere iç kesimlere doğru giden bir politik süreçle yoğun bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir (Arnold, 1995, s. 61-65).

Kıyılardan iç kesimlere doğru yayılan sömürgecilik faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç kesimlerde de büyük oranda etkisini gösterdi. Bu gelişmelerden hareketle Afrika kıtasının sömürgecilikle tanışma evresinin üç dönemden oluştuğundan bahsedilebilir. İlk dönem milattan öncesine denk gelen ve Fenikeliler ile Yunanlılar tarafından sömürgeleştirilmeye başlayan dönem olarak kabul edilirken, ikinci dönem Coğrafi Keşifler sürecinde ve sonrasında Portekiz ile İspanyollar tarafından başlatılan sömürgecilik dönemidir. Üçüncü ve son dönem olarak da 19. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse tüm Avrupa güçleri tarafından başlatılmış olan sömürgecilik faaliyetlerini kapsayan dönemdir. Bu son dönemin iki süper gücü olarak da İngiltere ve Fransa ön plana çıkmaktadır. Kısacası neredeyse üç bin yıl öncesinde Fenikeliler tarafından başlatılan sömürgecilik politikası, bugün İngiltere ve Fransa doğrudan veya dolaylı bir şekilde devam etmektedir (Bıçakçı, 2018, s. 64-68).

Bilhassa ikinci dönem ve sonrasında sömürgecilik politikası incelendiğinde, Afrika'da sınır güvenliğinin olmadığı görülecektir (Nguendi, 2012, s. 1-4). Bu dönemde imparatorluklar, şehir devletleri ve krallıklar gibi siyasi mekanizmalar egemendi. Ancak 1648'de imzalanan Vestfalya (Westphalia) Antlaşması ile Avrupa'da Otuz Yıl ve Seksen Yıl Savaşları son bulmuş, dini meseleler de çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bunlara ek olarak devlet egemenliğine dayalı modern uluslararası ilişkiler süreci de başlamıştır. Bu süreçle birlikte her devlet kendi egemen sınırları içinde mutlak bir güce sahip olacak ve diğer devletler tarafından tanınacaktır, anlayışı da bu antlaşma ile egemen olmuştur. Bu anlayış büyük oranda Avrupa'da etkisini gösterdi. Avrupa dışında kalan bölgelerde sömürgeciler kendi realist politikalarına göre hareket ettiler. Afrika kıtasını işgal, ilhak ve sömürgeleştirirken kendi politikalarını ve milli değerlerini uyguladılar (Osiander, 2001, s. 260-266).

1884-1885 yıllarında düzenlenen Berlin Afrika Konferansı'nda alınan kararlar neticesinde tüm Afrika topraklarını topyekün işgal ederek ele geçirdikleri topraklarda mutlak egemenliklerine dayalı sınırlar çizdiler. Çizilen bu sınırlar sömüren güçlerce belirlendiği için aynı etnik veya dinden toplumların bölünmesi söz konusu oldu. Bu durum ise yapay sınırların ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Daha açık bir ifadeyle aynı topraklarda yaşaması gereken toplumlar farklı sınırlar içinde, farklı topraklarda yaşaması gereken toplumlar ise aynı sınırlarda yaşamaya başladılar. Bunun sonucu olarak da krizler, şiddetli çatışmalar ve savaşlar ortaya çıktı. Afrika halklarının bağımsızlıkları için harekete geçmesi II. Dünya Savaşı'na denk geldi. II. Dünya Savaşı başladığında aynı etnik ve dinden halkların farklı sınırlarda farklı sömürgeci güçlerin egemenliğinde olduğu bir ortamı yansıttı. Sömürgeciliğin etkisiyle başlayan süreç, yapay sınırların çizimi ve sosyokültürel yapının bölünmüşlüğü ile devam etti. Dolayısıyla güçlü bir siyasi mekanizmadan uzak, barış ve güvenliği tehdit eden bir ortamda Afrika halkları bağımsızlıklarını kazanmak veya elde etmek amacıyla harekete geçtiler (Craven, 2015, s. 31-36).

AFRİKA BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN KURULUŞUNA GİDEN TARİHSEL SÜREÇ

1850 yılına kadar Afrika topraklarında sömürgeci güçlerin etkisi söz konusu olsa da bu etki, genellikle, kıtanın kıyı kesimlerinde hissediliyordu. Fakat bu tarihten itibaren gelişigüzel bir politik uygulama ile kıtanın içlerine doğru hareket eden sömürgeci güçler kısa sürede

kıtaya ait doğal zenginliklerin farkına vardılar. Bunun yanı sıra dünya imparatorluklarının çoğunda yaşanan gerileme ve dağılma süreçleri de sömürgeciliğin sistemsel bir politikaya dönüşmesine sebebiyet verdi. Özellikle Afrika coğrafyasında etkili bir güç olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1850'lerden itibaren dağılma ve parçalanma sürecini hızla yaşamaya başlaması, sömürgeci Avrupa güçlerinin Afrika'ya dair politik uygulamalarını gün yüzüne çıkartmalarına neden oldu (Ocheni & Nwankwo, 2012, s. 47-53).

1877-78 (93) Harbi'nde büyük bir yenilgi alan Osmanlı, bu yenilgiyle sömürgeci güçlerin Afrika'nın iç kesimlerinde ve Afrika'nın paylaşılmasında etkili olmalarının yolunu da açmış oldu. Bunun üzerine 1884-85 Berlin Afrika Konferansı'nı düzenleyen ve Afrika kıtasını kendi çıkarları doğrultusunda paylaştıran sömürgeci Avrupa güçleri, kıtanın dört bir yanını işgal, ilhak ve gasp etmeye başladılar. I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle Afrika kıtası kısa sürede sömürgeci güçlerin egemenliği altına girdi. Yüzyıllarca sömürgecilik politikasını uygulamaya çalışan Avrupa güçleri, yaklaşık elli yılda Liberya ve Etiyopya dışında kalan tüm bölgelerde hâkimiyet kurabildiler (Minawi, 2018, s. 28-32).

1890 ile 1940 yıllarını kapsayan bu süre zarfında Afrika halkları da kendi topraklarını korumak, barışı tesis etmek ve güvenliği sağlamak adına sömürgeci güçlere karşı harekete geçtiler. Bu doğrultuda sivil toplum kuruluşlarını, siyasi parti oluşumlarını ve dernekler kurarak mücadele etmeye başladılar. Afrika'nın dört bir tarafına yayılan bu oluşumlar kısa sürede etkinliklerini arttırdılar. Özellikle Afrika halklarının bağımsız olmaları için harekete geçen liderler, bu oluşumların daha çok ses getirmesine, uyuyan halkların uyanmasına, milli birlik ve beraberlik için mücadele edilmesine ön ayak oldular. Bağımsızlık mücadelesinin ilk kıvılcımları Gana topraklarında Ganah lider Kwame Nkrumah önderliğinde başlayarak diğer tüm bölgelere yayıldı. Bu yayılışı etkileyen en önemli süreçlerden biri II. Dünya Savaşı devam ederken ABD ve İngiltere tarafından dekolonizasyon sürecinin ilanıdır (Nkrumah, 1966, s. 75-78).

ABD Başkanı Roosevelt ile İngiltere Başbakanı Churchill tarafından imzalanan Atlantik Bildirisi, Afrika halklarının bağımsızlığı açısından önemli bir adımdır. 14 Ağustos 1941 tarihinde imzalanan Bildiri, savaş sonrasına ilişkin uluslararası barış ve güvenlik ile ilgili görüşleri içermektedir. Bu sebeple Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulmasına giden yolu açmıştır. Bildiride ele alınan en önemli konulardan biri, sömürge düzenine son vermek ve ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirleme hakkını (self determinasyon) başlatmak olmuştur (Hatcho, 2003, s. 123-125).

Churchill, The Second World War: War Comes to America başlıklı eserinde, Roosevelt ile birlikte savaş sonrasında kurmaya çalıştıkları dünya düzenine ilişkin projeksiyonlarından bahseder. Bu doğrultuda ABD ve İngiltere toprak elde etmeyi öngörmezken egemen haklarından ve öz-yönetim hakkından zorla yoksun bırakılmış ulusların bu hakları kendilerine iade edilmesine yönelik karar almışlardır. Bu bağlamda sömürge uluslarının bağımsızlık mücadelelerinin önu açılırken kuvvete başvurmama ilkesi teminat altına alınmaya çalışılmıştır (Churchill, 1969, s. 57-61).

ABD ve İngiltere sömürgelerin bağımsızlıklarını elde etmesinin önünü açarken diğer sömürgeci güçlerin bu sürece karşı direnmesi ve sömürgelerinden feragat etmek istememeleri de söz konusu olmuş ve şiddetli çatışmalara sebebiyet verdiği gözlemlenmiştir. Özellikle Fransa'nın sömürgelerini terk etmek istememesi büyük sorunlara yol açmıştır. Bu durum Afrika uluslarının sömürgeci güçlere karşı direniş göstermelerine ve bağımsızlık için mücadele etmelerine yol açtı (Sylvester & Anthony, 2014, s. 18-21).

Kwame Nkrumah Emperyalizmin Son Aşaması: Yeni Sömürgecilik adlı eserinde, İkinci Dünya Savaşı'nda ve özellikle 1945 yılından sonra bütün Afrika uluslarında anti-emperyalist bir mücadeleden söz etmektedir. Bu mücadele, Afrika'da milli bilincin uyanmasına ve Afrika'nın her bölgesinde siyasi partilerin, sendikaların veya dini gruplaşmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Nkrumah, Afrika'nın birçok ülkesinde siyasi partilerin temelini sınıf gerçeğinin değil, milli birlik ve beraberlik ruhunun teşkil ettiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda 1960 yılına kadar Afrika'nın milli kurtuluş hareketlerinde etkili olan bu siyasi oluşumlar bağımsızlık hareketlerini hızlandırmış ve ulusları cesaretlendirmiştir. Bu kapsamda bağımsızlık mücadelesinin

genişlemesine de yol açmıştır. Özellikle 1951 yılında Libya'nın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Afrika uluslarının bağımsızlık yolundaki mücadeleleri daha da artmıştır. Bu mücadeleyle 1956 yılında Sudan, Tunus ve Fas, 1957'de Gana, 1958'de Gine bağımsızlıklarını kazanmayı başarmışlardır. 1960 yılında ise 17 Afrika ülkesi bağımsızlığına kavuşmuştur. 1960 yılında dünyanın çeşitli bölgelerinde ve özellikle Afrika kıtasında çok sayıda ulus, sömürgeci güçlerin yönetimi altındaydı. Birleşmiş Milletler Teşkilatı bu sömürge düzenine son vermek amacıyla harekete geçti. Bu hareket pratikte Atlantik Bildirisi ile çoktan başlamış olan dekolonizasyon sürecinin resmîyet kazanmasını sağladı. Böylece dekolonizasyon süreci, BM Genel Kurulu'nun 14 Aralık 1960 tarihinde kabul ettiği 1514 sayılı "Sömürge Ülkelerine ve Halklarına Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildirge" başlığını taşıyan Karar Tasarısı ile hayata geçmiş oldu (United Nations, 1960).

Bu Karar Tasarısı ile BM, self determinasyon sürecini başlatmaya çalışmıştır. Bu bağlamda ulusların sömürgeci devletlere bağlı kılınması, onların egemenliğine bırakılması, temel insan haklarının reddi anlamına geldiği gibi BM Teşkilatı'nın kurucu yasasına da aykırı olduğu vurgulanmıştır. Bu anlamda BM Antlaşması'nın Birinci Bölümü'nün birinci maddesinin ikinci bendinde yer alan "Uluslararasıda, halkların hak eşitliği ve kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek ve dünya barışını güçlendirmek için diğer uygun önlemleri almak" ifadesiyle self determinasyon hakkı güvence altına alınmıştır (BM Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı, t.y.).

Self determinasyon ile ilgili BM Genel Kurulu'nun kabul ettiği bir diğer önemli karar da 14 Aralık 1962 tarihli "Doğal Kaynaklar Üzerinde Sürekli Egemenlik" başlıklı 1803 sayılı Karar Tasarısıdır (United Nations, 1962). Bu Karar Tasarısı, doğal kaynaklar ve zenginlikler üzerindeki egemenlik hakkının ulusların kendi kaderlerini belirleme hakkının önemli bir ögesi olduğuna vurgu yapmaktadır. 1514 ve 1803 sayılı Karar Tasarıları, uluslararası alanda Afrika uluslarının bağımsızlık mücadelelerinin en önemli meşruiyet kaynağıdır. Bu mücadele karşısında geri adım atmaya başlayan sömürgeci güçler, dekolonizasyon süreci çerçevesinde sömürgelerine bağımsızlık vermeye başlamışlardır. Ayrıca sömürge düzeninin rızaya dayalı olmadan sadece kuvvet kullanımı ile sürdürülemeyeceğini de kavramışlardır. Bağımsızlığını elde eden veya kazanan Afrika liderleri, bir araya gelerek Afrika Birliği Örgütü'nü kurdular. Kurulan bu Örgüt sayesinde birlikte hareket edebilecek ve birbirlerinin egemenliklerine saygılı olabilmek adına Örgüt'ün kararlarına bağlı olacaklarını da ilan ettiler (Hazar, 2018, s. 187-190).

AFRİKA BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ'NÜN KURULUŞU VE DÖNÜŞÜMÜ

Bağımsızlıklarını kazanan ülkeler toprak bütünlüklerini, egemenliklerini ve sınırlarını korumak amacıyla 25 Mayıs 1963 tarihinde Afrika Birliği Örgütü'nü kurdular. Sömürgecilere karşı direniş göstermiş, işgal dışında hiçbir zaman sömürgeci güçlerin egemenliğine girmeyen Etiyopya, örgütün merkezi olarak belirlendi. Bu tarihte bağımsızlığını kazanmış veya bağımsızlığı verilmiş 31 ülke vardı. Bu ülkelerin liderleri başkent Addis Ababa'da toplanarak Örgütü kurdular. 25 Mayıs'ta üye sayısı 31 olan Örgütün, 13 Aralık'ta Kenya'nın da Örgüte katılmasıyla üye sayısı 32'yi buldu. Kuruluşunu takiben Örgütün öncelikli ilkeleri arasında sömürgeciliğe son vermek, bağımsızlığını kazanan ülkeleri tanımak, sınırları korumak, yerli ve millî değerlere sahip çıkmak yer aldı (African Union Handbook, 2019, s. 14-15).

Afrika Birliği Şartı'nın Afrika Devletleri Arasında Sınır Anlaşmazlıkları başlığının alt kategorisinde bulunan "bağımsızlığını kazanan ülkelerin sınırlarına saygı gösterilecek ve önceden çizilmiş suni sınırlar kabul edilecektir" (Border Disputes Among, t.y.) ifadesi bazı kalıcı anlaşmazlıkların temel kaynağı oldu. Buradan hareketle bağımsızlığını kazanan Afrika ülkelerinin sömürgeci devletler tarafından çizilen suni sınırları kabul etmeleri yeni çatışma alanlarına zemin hazırladı; çünkü bu sınırlar aynı topraklar üzerinde birlikte yaşamaya gereken ulusların bölünmesine, ayrı yaşamaya gereken ulusların da bir arada yaşamaya zorlanmasına neden oldu. Bu durum ise Afrika'da en önemli sorunlardan biri haline geldi; çünkü şiddetli

krizlere, çatışma ve savaşlara yol açtı. Dahası bu durumdan hareketle sömürgeci güçlerin Afrika'dan tamamen çıkmadığı, bazı yerli liderlerle işbirliği içerisinde olduğu da gözlemlendi. Bunun yanı sıra güvenlik sorunu da devam etti (Ataöv, 1977, s. 562-569).

Afrika Birliği Örgütü'nün kabul ettiği ve uti possidetis olarak bilinen 'neye sahipsen ona sahip çık' anlayışı, bağımsızlık sürecinden bugüne kadar gerçekleşen şiddetli çatışmaların en önemli kaynaklarından biri olmuştur (Mirzayev, 2017, s. 33-34). Çünkü bağımsızlığını kazanan devletler, sömürgecilerin "böl ve yönet" stratejisi ile çizdiği suni sınırlara tabi oldukları ve bu sınırları korumaya çalıştılar. Daha net bir ifadeyle neye sahipsen ona sahip çık anlayışı; hangi topraklara sahipsen o topraklar için mücadele et ve savaş politikasına dönüşmüştür. Bu durum ise çok etnikli/etnisiteli ve dinli Afrika coğrafyasında barış ve güvenlik problemlerini daha da derinleştirdi. Dekolonizasyon sürecinde birçok etnik kimliği bir arada tutan bağımsızlık halatı, bağımsızlığın hemen sonrasında yeni kurulan ulus devletlerin başarısız politikaları sonucunda hem çözülmeye başladı hem de yeni çatışma alanlarına sebebiyet verdi. 2000 yılına kadar Afrika Birliği Örgütü'ne üye olan devlet sayısı 54'ü bulmuştur. 1984 yılında Sahra Arap Demokratik Cumhuriyeti'nin Afrika Birliği Örgütü'ne üye olmasıyla birlikte Fas üyelikten çekilme kararı aldı. Bu bağlamda 2000 yılında Afrika Birliği Örgütü'nde üye devlet sayısı 53 olarak kaydedildi (Louw-Vaudran, 2018, s. 7).

Balingene Kahombo'ya göre; 1963-2000 yılları arası dönem incelendiğinde Afrika Birliği Örgütü'nün barış ve güvenlik konularındaki çabalarının uti possidetisten kaynaklı olarak işlemediği görülmüştür. Esas itibarıyla işletemeyen önemli bir politik uygulamadan dolayı Örgüt'ün feshedilmesi söz konusu olmalı iken, döneme yoğun bir sömürünün hâkim olması, ulus-devlet inşa süreçlerinin sömürgeci güçler tarafından manipüle edilmesi, ekonomik açıdan büyük sıkıntıların yaşanıyor olması, sömürgecilerle birlikte hareket eden Afrikalı liderlerin olması ve bunlar gibi birçok sorunun var olması nedeniyle bu iki konu daha ileriki dönemlere ötelenmiştir (Kahombo, 2018, s. 6-9).

Daha net bir ifadeyle bu dönemde her şeyden önce "bağımsızlık" için mücadele edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir; fakat bu bağımsızlık mücadelesinin de eşit şartlarda gerçekleştirilemediği gözlemlenmiştir. Özellikle Fransız ve İngiliz sömürgelerinde yaşanan siyasi rekabet ortamı anlaşmazlıkların ve çatışmaların farklı bir boyutunu ortaya çıkardı; çünkü çatışma ve savaşlar "yerli-yabancı" arasında devam ederken, kazanılan değil, verilen bağımsızlık politikası ile çatışmalar "yerli-yerli" arasında yaşanmaya başladı. Buradan anlaşılacağı üzere sömürgecilerce eğitilmiş ve bir ülkenin başına getirilmiş Afrikalı liderlerle, o ülkede yaşayan ve sömürgecilere karşı direniş gösteren yerli halklar arasında anlaşmazlıklar ve çatışmalar söz konusu olmaya başladı.

Bu politik uygulama kıtanın önemli sorunu oldu. Dolayısıyla kalıcılaşan bu sorun barış ve güvenlik için de önemli bir tehdit oluşturdu; çünkü "böl ve yönet" politikasının çok damarlı olan bu politikayla ilgili kıta halkları bağımsızlıktan bu yana şiddetli krizlere, çatışmalarla ve zaman zaman savaşlarla küresel alanda gündem oldu. Askeri darbe sayısının yüksek olması, siyasi istikrarsızlıklar, etnik/dini gruplaşmalar, yolsuzluklar, derinleşen ekonomik sorunlar, anti-demokratik ve nepotist uygulamalar gibi pek çok sorun ortaya çıktı. Bu olumsuz gelişmelerin yanında, Afrika Birliği Örgütü'nün başarılı olduğu alanlar da vardı. Kuruluşunu takiben Örgüt'ün, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde yaşanan Irk Ayrımcılığı (Apartheid) konusunda gösterdiği çabalar son derece büyük başarı olarak değerlendirilebilir. Nitekim sömürgeciliğe son verilmesinde kısmen sağladığı başarıları karşılıklı, Örgüt'ün; üye ülkeler arasındaki anlaşmazlıkları, çekişmelere, değişen dünya koşullarının takip edilmesini sağlayacak Kurucu Antlaşması'nda bazı değişikliklerin yapılamaması gibi sebeplerden kaynaklı etkili ve saygın bir kuruluş olmayı başaramamıştır (Tuncer, 1997, s. 20-25).

Bu gelişmeler ışığında barış ve güvenliğin tam anlamıyla sağlanamaması da dikkatlerden kaçmamıştır. Bu dönemde Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla dünyada hızla meydana gelen eko-politik değişiklikler, Afrika'da hızla artan silahlı çatışmalar ve terör örgütleri ile giderek daha da çok derinleşen ekonomik sorunlar nedeniyle Örgüt'ün daha etkin bir kuruluş olması yönünde yaygınlaşan bir karara varıldı. Bu bağlamda Örgüt'ün yeniden revize edilmeye gidilmesine

ilişkin ilk somut teklif 9 Eylül 1999 tarihinde Libya'nın Sirte kentinde düzenlenen Afrika Birliği Örgütü Zirve toplantısında dönemin Libya Devlet Başkanı Muammer Kaddafi tarafından yapıldı. Çoğunluk tarafından uygun görülen bu teklif doğrultusunda yapılan çalışmalarla kısa sürede Afrika Birliği Örgütü'nde revize işlemleri başlatılmış olup yeni bir Kurucu Antlaşma metni hazırlanmış ve bu metnin 26 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe girmesi sağlanmıştır. Kurucu Antlaşma gereği; Afrika Birliği Örgütü'nün ismi Avrupa Birliği örnek alınarak Afrika Birliği'ne dönüştürülmüştür. Dolayısıyla 8 Temmuz 2002 tarihinde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Durban kentinde düzenlenen son Afrika Birliği Örgütü Zirve toplantısında bu Örgüt fiilen sona ermiştir. Böylece Afrika Birliği Örgütü'nün yerini 9 Temmuz 2002 tarihinden itibaren Afrika Birliği almıştır (Altan, 2008, s. 15-16).

AFRİKA BİRLİĞİ'NİN YAPISI ÜZERİNE KISA BİR BAKIŞ

Afrika Birliği'nin en yüksek politika ve karar organı "kurul/meclis" olarak bilinen, Afrika Birliği'ne üye olan tüm devlet ve hükümet başkanlarından oluşan birimdir. Bu birimin altında ise yürütme konseyi yer almaktadır. Konsey; üye devletlerin ortak ilgi alanlarındaki politikaları koordine etmekle ve kararlar almakla yetkilidir; ancak meclise karşı sorumludur. Bu meclis üye devletlerin hükümetleri tarafından atanan dışişleri bakanlarından, diğer bakanlardan veya yetkililerden oluşmaktadır. Yürütme Konseyi'ne karşı Uzmanlaşmış Teknik Komiteler ile Daimî Temsilciler Komitesi sorumludur. Uzmanlaşmış Teknik Komiteler, üye devletlerin bakanlarından veya üst düzey yetkililerinden oluşmakla birlikte bu komitede önemli projelere ve programlara ilişkin çalışmalar yürütülür. Daimî Temsilciler Komitesi ise Yürütme Konseyi'nin çalışmalarını hazırlamakla görevli olup hem Daimî Temsilciler hem de üye devletlerin diğer tam yetkili temsilcilerinden oluşmaktadır (African Union Handbook, 2021, s. 12-13).

Afrika Birliği'nin bir diğer alt yapısını oluşturan en önemli aşama Barış ve Güvenlik Konseyi'dir. Konsey çatışmaları önleme, yönetme ve çözme organı olarak işlev yürütmektedir. Nitekim beş bölgeden oluşan kıtanın her bölgesinden seçilmiş 15 üyesi bulunmaktadır. Bu üyeler var olan veya olası muhtemel çatışmaların bir an önce barışa dönüşmesi ve güvenliğin sağlanması için faaliyetler yürütmekle görevlidirler.

Barış ve Güvenlik Konseyi'nin dışında örgütün bir diğer organı da Afrika Birliği Komisyonu'dur. Bu komisyon, Afrika Birliği'nin sekreterlik işlerini yürütmekte olup bir başkan, başkan yardımcısı ve altı komisyon üyeden oluşmaktadır. Nitekim kıtanın karşı karşıya olduğu önemli sorunların görüşülüp karara bağlandığı bir parlamento da bulunmaktadır. Pan-Afrika Parlamentosu, Afrika ülkelerindeki sorunların ve kıtanın karşı karşıya olduğu konuların tartışılmasına konu edildiği ve karara bağlanmaya çalışıldığı bir organdır. Parlamento üyeleri üye devletlerin yasama organları tarafından belirlenmektedir (African Union: The Peace & Security Council, t.y.).

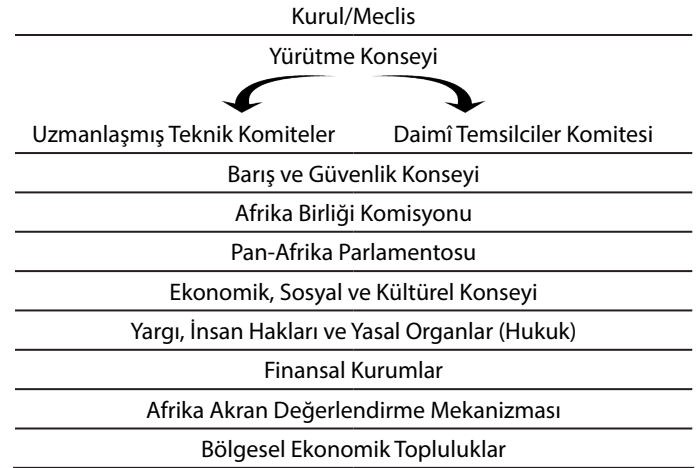
Afrika Birliği'nin alt kuruluşlarından biri de Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Konsey'dir. Afrika Birliği'nin ilkelerine, politikalarına ve programlarına katkı sağlamak adına Afrika Sivil Toplum kuruluşlarına imkân sağlanmaya çalışılmıştır. Bu fırsat doğrultusunda sivil toplum kuruluşları Afrika Birliği'nin yapısını dikkate alarak katkı sağlamaya çalışır. Bu katkı üye devletlerin sosyal ve profesyonel birimlerinden oluşan bir grupla yürütülür (African Union: Economic, Social & Cultural Council, t.y.).

Afrika Birliği'nin önemli kurumlarından biri de Yargı, İnsan Hakları ve Hukuk organlarıdır. Bu organların alt birimlerinde; Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu olmak üzere Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi, Afrika Birliği Uluslararası Hukuk Komisyonu, Afrika Birliği Yolsuzluk Danışma Kurulu ile Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Uzmanlar Komitesi yer almaktadır (African Union: Judicial, Human Rights & Legal Organs, t.y.).

Her örgütlenmede olduğu gibi Afrika Birliği'nin de finansal kurumlarından bahsedilebilir. Afrika Merkez Bankası, Afrika Yatırım Bankası ile Afrika Para Fonu bahsi geçen kurumlara örnek gösterilebilir. Dolayısıyla bu kurumların asli görevleri, adlarından da anlaşıldığı gibi Afrika ülkelerinin ve halklarının ekonomik refahını yükseltmektir. Nitekim bu işlevler istikrarlı bir siyasi süreçle sağlanabilir. Bu noktada

Afrika Akran Değerlendirme Mekanizması devreye girmektedir. Bu mekanizmada; siyasi istikrara, hızlandırılmış ekonomik entegrasyonu, ekonomik büyümeyi ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak siyasi ve ekonomik yönetim politikalarının, değerlerinin, standartlarının ve uygulamalarının benimsenmesi teşvik edilir. Son olarak Afrika Birliği'nin yapısında yer alan Bölgesel Ekonomik Topluluklar birimi de önemlidir. Esas itibarıyla sadece bir bölgede değil, geniş kapsamda Afrika Ekonomik Topluluğu aracılığıyla kıtada bölgesel bütünleşmeyi kolaylaştırıcı bölgesel gruplardan oluşan bir sistem olarak öne çıkmaktadır (Kahombo, 2018, s. 6-9). Tüm bu anlatılanlar doğrultusunda Afrika Birliği'nin şematik yapısı şekil 1'de olduğu gibi gösterilebilir.

ŞEKİL 1 | Afrika Birliği'nin Şematik Yapısı

Kaynak: __, *African Union Handbook 2021: Arts, Culture and Heritage: Levers for Building the Africa We Want (8. edition)*, Addis Ababa and New Zealand: African Union Comission Press, 2021, s. 12.

Afrika Birliği'nin şematik yapısına bakıldığında, birçok alt birimin mevcut olduğu görülmektedir. Ancak bu çalışma kapsamında bütün birimler ele alınmayacak olup Afrika Birliği'nin Barış ve Güvenlik Konseyi'ne odaklanmıştır. Yüzyıllarca sömürülen bu kıtanın birçok özelliği vardır; ancak en önemli özelliklerinden biri, şüphesiz, zengin yer altı ve yer üstü doğal kaynaklara sahip olmasıdır. Zengin kaynaklara sahip olmasına rağmen kıtanın yoksullukla, yoksullukla, geri kalmışlıkla ve daha birçok olumsuz yönleriyle anılıyor olması, gerçekte söylem ve eylemler arasındaki zıtlığı gözler önüne sermektedir.

AFRİKA BİRLİĞİ BARIŞ VE GÜVENLİK KONSEYİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

33 maddeden oluşan Afrika Birliği Kurucu Antlaşması'nın barış ve güvenlik ile ilgili kararları oldukça önem arz etmektedir. Esas itibarıyla Afrika liderleri bağımsızlık hareketlerinin başladığı 1950'lerden bu yana yaşanan krizlerin, çatışmaların ve zaman zaman savaşların barış ve güvenliği ne ölçüde tehlikeye attığının farkındadırlar. 2000'li yıllar öncesi çatışmalar yoğun seviyede idi. Her ne kadar 2000 öncesi olarak ifade edilse de 21. yüzyılda da çatışmaların yoğunluk seviyesinde düşük veya yüksek bazı olduğu gözlemlenmektedir; ancak 2000 öncesine göre daha düşük yoğunluklu olarak devam ettiği ifade edilebilir. Bu açıdan Afrika Birliği Örgütü'nün revize edilme kararının alınmış olması önem arz etmektedir. Bu kararlardan biri Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kurulmasına ilişkin protokol olmuştur (Constitutif Act of African Union, t.y., s. 19-20).

9 Temmuz 2002 tarihinde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Durban kentinde Afrika Birliği Örgütü'nden Afrika Birliği'ne geçişin kabul edilmesiyle birlikte Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kurulmasına karar verilse de esas itibarıyla Konsey'in kurulması 1990'lı yıllara dayanmaktadır. Bu yıllarda Afrika Birliği Örgütü tarafından çatışmaların önlenmesine yönelik reform arayışının sonucu olarak ortaya çıkan Barış ve Güvenlik Konseyi, Afrika Birliği'nin kurulmasıyla faaliyete geçmiştir. Durban kentinde verilen karardan bir buçuk yıl sonra Aralık 2003'te yürürlüğe giren Barış ve Güvenlik Konseyi, Ocak 2004'ten itibaren tam anlamıyla faaliyetlerine başladı (Levitt, 2003, s. 112-113).

Afrika Birliği Kurucu Antlaşması'nın Barış ve Güvenlik ile ilgili ilkelerinin öneminden bahsedilmiş, kıtadaki çatışmaların kıtanın sosyoekonomik kalkınmasının önünde büyük bir engel teşkil ettiğinin altı çizilmiştir. Buna ek olarak, tarihi nedenlerden kaynaklı ötekileştirme, dışlama ve asimilasyondan, coğrafi ve ekonomik nedenlerden kaynaklı gelir eşitsizliğine kadar yaşanan çatışmaların, barış ve güvenlikten yoksun olunmasından dolayı ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle Afrika Birliği Kurucu Antlaşması'nda barış ve güvenlik konularına da yer verilerek 3. 4. ve 9. maddelerde bu konular dile getirilmiştir. Bu maddeleri açıklamadan önce kısaca Barış ve Güvenlik Konseyi'nin işleyişinden bahsetmek faydalı olacaktır (Constitutif Act of African Union, t.y., s. 5-10).

Barış ve Güvenlik Konseyi; çatışmaları önleme, yönetme ve çözüme odaklı olarak kurulmuş bir organdır. Bu organ, Afrika Birliği Meclisi'nin Kurucu Antlaşması'nın Birliğin Organları başlığını taşıyan 5. maddesinin 2. fıkrasında yer alan Meclisin/Kurulun kurulmasına karar verebileceği diğer organlar hükmü gözetilerek kurulmuştur (Constitutif Act of African Union, t.y., s. 8). Afrika Birliği'ne üye devletlerce kıtanın beş bölgesinden seçilmiş 15 kişiden oluşmaktadır. Her üye eşit oy yetkisine sahip olmakla birlikte tüm üyeler Afrika Birliği Yürütme Konseyi tarafından seçilmekte olup Afrika Birliği Meclisi tarafından onaylanmaktadır. 10 üye 2 yıllığına, 5 üye ise 3 yıllığına seçilmekte olup daimî üye bulunmamaktadır. 15 üye 15 koltukla temsil edilir; bu temsil aşaması kıtanın beş bölgesine göre dağılım göstermiştir. Doğu Afrika Bölgesine 3 koltuk düşerken Batı Afrika Bölgesine 4 koltuk düşmüştür. Kuzey Afrika Bölgesi 2 koltukla temsil edilirken Orta ve Güney Afrika Bölgeleri ise 3 koltukla temsil edilmektedir (African Union: The Peace & Security, t.y.).

Temsilcilerin seçilmesinde bazı temel prensipler gözetilmiştir. Bu prensipler Barış ve Güvenlik Konseyi'nin protokolü uyarınca; barış ve güvenliğin teşviki ve korunmasına katkı sağlama, bölgesel ve kıtasal çatışmaları çözüme veya önleme, barışı sağlama ve barış sürecine katılma ile tüm bu olaylarda sorumluluk alma isteğine ve yeteneğine sahip olma gibi birçok prensip ileri sürülmüştür. Dolayısıyla insan haklarına saygı, hukukun üstünlüğüne riayet etme ve anayasal yönetime tabi olma gibi ilkeler de yer almıştır.

Barış ve Güvenlik Konseyi, çatışmaları önleme ve çözüme görevi nedeniyle bazı kurum ve kuruluşlarla karşılıklı iş birliği içerisinde. Bölgesel Ekonomik Topluluklar, Yönetim ve Çözüm için Bölgesel Mekanizmalar, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi gibi örgütlerle karşılıklı fikir alışverişi içerisinde. Bunların yanı sıra başta sivil toplum kuruluşları olmak üzere Pan-Afrika Parlamentosu ile Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu gibi birçok organla da iş birliği yürütmektedir. Barış ve Güvenlik Konseyi'nin yan kuruluşları da önem arz etmektedir. Askeri Personel Komitesi ile Uzmanlar Komitesi bu hususta önemli iki organdır (Aning, 2008, s. 2-7).

15 üst düzey askeri temsilcilerden oluşan Askeri Personel Komitesi; barış ve güvenliğin teşviki ve sürdürülmesi için askeri gereksinimleriyle ilgili tüm eksikliklerde Barış ve Güvenlik Konseyi'ne yardım etmekle yükümlü bir organdır. Bu nedenle Askeri Personel Komitesi Afrika Birliği açısından önemli bir organ olarak görülmektedir. Uzmanlar Komitesi de Barış ve Güvenlik Konseyi'nde alınan kararlara yönelik belgelerin hazırlanmasında ve Konsey'e yardım edilmesinde aktif faaliyette bulunan, 15 atanmış uzman ile 2 Barış ve Güvenlik Sekreterliği görevlisinden oluşan bir organdır (Sarkin, 2009, s. 20-23).

Esas itibarıyla Barış ve Güvenlik Konseyi ile ilgili birçok bilgi verilebilir. Bu bilgilerin tamamının burada verilmesi makalenin sınırlarını aşacak kadar yoğun bir çaba gerektirmektedir. Bu nedenle temel bazı bilgiler ışığında irdelenen Barış ve Güvenlik Konseyi'nin en önemli karar ve yetki aşamalarından biri de Afrika Birliği Komisyon Başkanı ile sahip olduğu yetkilidir. Karar, yetki ve görev tanımına ilişkin uygulama şekil 2'de belirtildiği gibidir.

Şekil 2'de yer alan maddeler incelendiğinde Barış ve Güvenlik Konseyi'nin Afrika Birliği açısından önemli bir organ olduğunu göstermektedir. Dahası bu Konsey'in birçok alt birimi de bulunmaktadır. Bağlantılı olarak çalıştığı alt birimlerden Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi, Konsey'in temel yapı taşlarından biri olarak görülmektedir. Mimariye bağlı olarak da barış ve güvenliği sağlamak için diploması trafiğinin ve arabuluculuğun sürdürüldüğü Bilge Paneli de yer almaktadır. Çatışma Önleme ve Barış Arabuluculuğu'nda Afrika Kadın

ŞEKİL 2 | Barış ve Güvenlik Konseyi'nin Temel Bazı Yetkileri

Çatışmaların meydana geldiği yerlerde barış inşa etme görevini üstlenmek

Barış destekleme misyonlarının kurulmasına ve yönetilmesine izin vermek ve görev sürelerini genel yönerge ile belirlemek

Kıtada barış, güvenlik ve istikrarın teşviki için bölgesel mekanizmalar ile Afrika Birliği arasındaki koordinasyonu sağlamak

Silahlı çatışmalarda veya büyük doğal afet anlarında insani eylem politikalarını desteklemek ve kolaylaştırmak

Silahların kontrolü ve silahsızlanma ile ilgili sözleşme ve antlaşmaların sağlanmasını teşvik etmek

Soykırımı ve insanlığa karşı suçlara yol açabilecek politikaların uygulanmasını önlemeye çalışmak

Demokratik uygulamaların, hukukun üstünlüğünün, temel hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik takibatın yapılmasını sağlamak

Kaynak: African Union: The Peace & Security Council, <https://au.int/en/psc>
Erişim Tarihi: 04.08.2022.

Ağı, Kıtasal Erken Uyarı Sistemi, Barış Fonu, Afrika Bekleme Gücü ile Barışı Destekleme Operasyonları da Barış ve Güvenlik Konseyi'nin alt birimleridir. Tüm bu birimlerden hareketle Konsey, Afrika'daki çatışmaları, savaşları, soykırımları ve ansızın ortaya çıkan şiddetli krizleri önleme, çözüme ve yönetme süreçlerini kontrol etmeye çalışır. Ancak Barış ve Güvenlik Konseyi'nin tüm bu politik uygulamalarına yönelik bir değerlendirme yapılacak olursa; Konsey ile ilgili çok olumlu bir değerlendirmenin yapılamayacağı ortadadır (African Union: Instrument Relating to the African Union Peace Fund).

21. yüzyıl Afrika'sında yaşanan çatışmalar oldukça fazladır. Sadece 2021 yılında Sahra-altı Afrika'da şiddet içeren ve içermeyen çatışmalar başta olmak üzere yaşanan çatışmaların sayısı 355 olarak kaydedilmiştir (HIİK, 2022, s. 15). Nitekim çeşitli nedenlerle (etnik, dini, siyasi, ekonomik vs.) ortaya çıkan bu çatışmaların seyirinde devamlılığın gözlemleniyor olması barış ve güvenlik açısından bazı politik uygulamaların yetersiz kaldığının göstergesidir. Bu doğrultuda Barış ve Güvenlik Konseyi'nin belirtilen yetkileri çerçevesinde çatışmaları önleme, çözüme ve yönetme aşamalarında yetersiz kalması, esas itibarıyla Konsey'in yetkilerine üye devletlerin uymadığını da göstermektedir. Bu durum 15 üye devletin üst düzey yetkilerinin Konsey'de yer almasının yetersizliğini de ortaya çıkartmaktadır. Fakat çatışmaların temel nedenlerinden birini uti possidetis sorununun oluşturuyor olması ve bu sorunun bağımsızlığın ilk yıllarına kadar götürülebilir olması 2000 öncesi ile sonrası çatışmaların karşılaştırılmasını elzem kılmıştır. Dahası eski sömürgeci güçlerle iş birliği içerisinde olan Afrikalı liderlerin olması da Barış ve Güvenlik Konseyi'nin başarılı olunmasındaki engellerden biri olarak kaydedilmektedir (Levitt, 2003, s. 112-113).

Bu karşılaştırma doğrultusunda 21. yüzyılda yaşanan çatışmaların 20. yüzyıla göre daha düşük yoğunluklu seyrettiği ileri sürülebilir. Buradan hareketle 21. yüzyılda Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kısmen de olsa başarılı sonuçlar elde ettiğinin altı çizilebilmektedir. Nitekim bu Konsey'in ortaya çıkmasını öngören reform süreci 1990'lı yıllarda başlamıştı. Afrika Birliği ile hayata geçen bu Konsey, barış ve güvenlik açısından çatışmaları önlemede, çözüme ve yönetmede de kısmen etkin çalışmalar yürüttüğünden bahsedilebilir.

Afrika'daki çatışmaların birçok nedeni olmakla birlikte sadece 15 üyenin alacağı veya alacağı kararlarla çözülemeyeceği aşikârdır. Bilhassa siyasetin konjonktürel değişimleri Konsey'in faaliyetlerine katılan ülke temsilcilerinin tutumlarını etkileyebilmekte ve Konsey'in "verimli" hareket edebilmesini engelleyebilmektedir. Daha açık bir ifadeyle çok iyi dost olduklarını beyan eden iki devlet, çıkarların zedelenmesi sonucu ansızın düşmanca politik uygulamalarda bulunabiliyorlar. Nitekim 15 üyenin Konseyi temsil etmesinde de bu uygulama geçerliliğini koruyabilmektedir. Her ne kadar Konsey'e yetki genişlemesi verilmiş olsa da bu Konsey'in alacağı kararların uygulanması önemlidir. Uygulanmayan kararların hiçbir hükmü söz konusu değildir. Bundan dolayı Afrika'daki çatışmaların önlenmesinde, çözümünde ve yönetiminde sadece Konsey'in alıp uygulayacağı bir karar olmamakla birlikte en önemli mercilerin Afrika Birliği'nin öngördüğü 55 ükeli Afrika kıtasındaki 55 liderin kararlarıdır. Liderlerin alacağı kararların

çıkartılması sebebiyet veriyor olması ise doğal olarak krizlerin, şiddetlerin, çatışmaların ve zaman zaman iç savaşların devam etmesine neden olmaktadır. Yine de Barış ve Güvenlik Konseyi'nin çatışmaları önlemeye çalışmadaki faaliyetleri yadsınamaz bir gerçektir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küresel basında Afrika kıtasının genel görünümü yoksulluk, fakirlik, yolsuzluk, istikrarsızlık, güvensizlik ve bunlara bağlı olarak krizler, çatışmalar ve askeri darbeler ile anılmaktadır. Esas itibariyle sömürgecilikten kaynaklı bir görünüm olsa da bu görünümü tamamen sömürgecilik faaliyetlerine bağlamak olmaz; çünkü sömürgeci güçler kadar Afrika'nın bazı yerli liderleri de bu görünüme ortak olmuş durumdur. Afrika'nın bağımsızlık hareketlerinin kıvılcım verdiği 1950'lerden beri kıtada ciddi anlamda düzen sağlanmış değildir. Düzenin sağlanması adına harekete geçen bazı liderler oldu. Bu liderler sayesinde 25 Mayıs 1963 tarihinde Afrika Birliği Örgütü kuruldu. Örgüt'ün nihai amaçları arasında bağımsızlığını kazanan ülkelerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermenin yanında birbirlerini korumak adına da birlikte hareket etme kararları alındı. Bu kararlar sömürgeci güçlere karşı alınmış olsa da yerli liderler arasında da zamanla bir anlaşmazlık sorunu oluştu. Bu bağlamda en önemli sorunlardan biri yapay sınırlar sorunu oldu. Yapay sınırların aynen kabul edilmiş olması toplumlara birbirinden ayırdı. Bu da doğal olarak çatışmalara ve iç savaşlara sebebiyet verdi. Bu şiddetli çatışmalar 2000 yılına kadar devam etti; ancak bu yıldan sonra da neredeyse hiç bitmedi. Bunun üzerine Afrika Birliği Örgütü'nün revize edilmesinin gerekliliği ortaya çıktı. Dolayısıyla 2002 yılında revize edilmiş haliyle faaliyetlerine başlayan Afrika Birliği, çatışmalara çözüm amaçlı Barış ve Güvenlik Konseyi'ni oluşturdu. Bu oluşum oldukça yerinde bir adım olarak görülmelidir; fakat yetersiz olduğu da apaçık ortadadır. Bunun da temel sebeplerinden biri on yıllarca başkanlık koltuğunda oturan, eski sömürgeci güçlerle birlikte hareket eden Afrikalı liderlerin olmasındandır.

Son yıllarda incelenen ve gözlemlenen faaliyetlere bakılırsa; Afrika'da artan askeri darbeler, şiddetli çatışmalar, ekonomik yolsuzluklar ve farklı ideolojik temellere dayalı ortaya çıkan terör gruplarından hareketle Barış ve Güvenlik Konseyi'nin tam anlamıyla işleyemediğini ifade etmek mümkündür. Bu olumsuz durumların müsebbibi olarak da 15 üyeli Barış ve Güvenlik Konseyi'ni göstermek elbette ki yanlıştır. Asıl sorun Afrika Birliği'nde alınan kararların üye devletlerin liderleri tarafından kendi ülkelerinde uygulanmamasıdır. 21. yüzyılda yaşanmaya devam eden bu sorunlara yönelik çözümlerin üretilmemesi de ayrı bir sorunu ortaya çıkartmıştır. Küresel dünyanın teknolojik çağında birbirleriyle etkileşim halinde olmayan toplum neredeyse yok denilecek kadar azınlıktadır. Daha açık bir ifadeyle asıl sorun; farklı etnik ve dinlerden oluşan toplumların bir arada yaşama sorunu değil, hükümetlerin uygulamak istemediği eşitlik ilkesine dayalı düşüncedir. Bu sorunlar çoğaltılabilir. Nepotizme dayalı politik uygulamalar sorunu, ekonomik yolsuzluklar sorunu, siyaseti istikrarsızlaştırma sorunu ve gelir dağılımında kendinden olanların refahını artırma sorunları olarak ifade edilebilir. Bu gibi kararların uygulanmasına paralel olarak anlaşmazlıklar, krizler, çatışmalar ve savaşlar ortaya çıkmaktadır.

Tüm bunlar ise barış ortamından uzak, güvensizlikle anılan bir ortama sebebiyet vermektedir. Görünen o ki, Afrika Birliği bu gibi olumsuzlukları azaltmak veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kurulmasını ve önemli yetkilerin verilmesini öngördü. Konsey'e verilen yetkiler değerlendirildiğinde; çatışmaların önlenmesinde, çözümünde ve yönetilmesinde önemli bir karar organı olarak görülen Barış ve Güvenlik Konseyi, esas itibariyle on yıllarca başkanlık koltuğunda oturan ve halen eski sömürgeci güçlerle iş birliği içerisinde olan bazı Afrikalı liderlerin var olmasından dolayı çatışmaları önlemede, çözmede ve yönetmede yetersiz kalmaktadır. Yine de kurulmadan önceki çatışma ortamına göre önemli oranda çatışmaları önlediği ve çözüme kavuşturduğu söylenebilir; ancak yetersiz kaldığı apaçık ortadadır. Afrika Birliği'nin 50. yıl dönümünde yani Mayıs 2013 tarihinde Afrika Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Mecliste önemli bir karara imza attılar. Karara göre Afrika'daki çatışmaların yükünü gelecek nesillere bırakmadan ortadan kaldıracaklarına dair bir toplantıydı. Buna göre 2020'ye kadar

silahları susturma ve sorunları çözme odaklı bir faaliyet yürütülecek ve kıta huzura erecekti. Bunun gerçekleşmesi için Barış ve Güvenlik Konseyi'nin işlerliğine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine Afrika Birliği Barış ve Güvenlik Konseyi'nin 16 Ocak 2017 tarihinde gerçekleştirilen 648. toplantısında, 2020 yılına kadar Afrika'da Silahları Susturmak için Pratik Adımlara İlişkin Afrika Birliği Ana Yol Haritası Taslağı'nı değerlendirdi. Bu değerlendirme ile birlikte harekete geçen Barış ve Güvenlik Konseyi 2020'ye kadar çatışmaları önleyecek ve çatışmasız bir ortam oluşturacak faaliyetlerde bulunacaktır; ancak görünüm o ki çatışmasız bir ortam oluşturulmadığı gibi her geçen gün kıtanın çatışmalarını farklı boyutlarıyla karşılaşıyor olması konseyin yetersiz kaldığının somut göstergelerinden biri olarak kaydedilmektedir.

Küresel anlamda ele alındığında Afrika'nın güvenliği üzerine BM Uyuşturucu ve Suç Ofisi, ham madde kaynaklarının yanı sıra sınır uyumsuzluklarından kaynaklı ortaya çıkan terör gruplarının saldırıları sonucunda Afrika'da ciddi bir güvenlik sorununun oluştuğunu ve bunun önlenmesinde Barış ve Güvenlik Konseyi'nin yetersiz kaldığından bahsetmektedir. Bu doğrultuda 2019-2021 yıllarında Gabon, Kamerun, Kongo, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nin sınır bölgelerinde yaşanan yasadışı maden kaçakçılığı başta olmak üzere terör faaliyetlerine karşı çalışmaların yürütüldüğünü; yine de yetersiz kaldığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu yetersizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik Barış ve Güvenlik Konseyi ile birlikte hareket ettiğini, BM Bölgelerarası Suç ve Adalet Araştırma Enstitüsü ile Sahel bölgesinde eğitim atölyeleri düzenlediklerini belirtmiştir.

Ekim 2022'de düzenlenen Barış ve Güvenlik Konseyi toplantısında Afrika Birliği Siyasi İşler, Barış ve Güvenlik Komiseri Bankole Adeoye'ye göre; sınır ötesi organize suç ağlarının, terör gruplarının ve bu gruplara destek verenlerin, ham madde kaynaklarıyla ilgili suçları destekleyen yasa dışı silah ve mühimmat kaçakçılığında etkili olduklarının altını çizerek sorunun kaynağına dikkat çekmiştir. Daha açık bir ifadeyle sorunun sadece Afrika ülkelerinden değil, kıta dışı bazı güçlerin müdahalesiyle de önlenemediğinden bahsetmiştir. Yine Çin temsilcisinin açıklamaları da önem arz etmiştir. Temsilciye göre, Afrika'da yaşanan güvenlik sorunlarının temel sebeplerinden biri ham madde kaynaklarının varlığından kaynaklanmaktadır. Esas itibariyle bu zengin kaynakların korunması ve kıta dışı güçlerin yardımcı olmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Fakat Çin'in Afrika'daki faaliyetleri incelendiğinde, temsilcinin sarf ettiği bu cümlelerinin pek de kayda değer olmadığı anlaşılacaktır. Fransa temsilcisinin iddia ettiği önemli bir husus da toplantıya damgasını vurmuştur. Fransa temsilcisi, Eş-Şebab örgütü için önemli bir gelir kaynağı olan kömür ihracatına ambargo kararının Somalili yetkililerce verilmesi üzerine, bu ambargoyu ihlal ederek Somalili yetkililerle iş birliği içinde yürüttükleri çabanın olumlu sonuçlanmasıyla barış ve güvenliğin ne ölçüde sarsıldığının altını çizmiştir. Daha açık bir ifadeyle yetkililerle örgüt üyelerinin birlikte hareket etmelerinden dolayı barış ve güvenliğin sağlanamamasından bahsetmiştir. Toplantıda yer alan Rusya temsilcisi de, Afrika ülkelerinin kendilerini 'tek bir dev taş ocağına' çeviren eski sömürgeci güçlerin varlıklarını devam etmelerinden bahsederek bu güçlerin Afrika'ya verdiği zararı Afrika halklarının henüz atlatamadığını, her ne kadar barış ve güvenlikten bahsedilse de eski sömürgeci güçlerin müdahale edebildiklerinden bahsetmiştir. Tüm bu açıklamalar ışığında Barış ve Güvenlik Konseyi'nin niçin tam anlamıyla başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Bu hususta ne Afrikalı yetkililer ne de kıta dışı güçler barışın ve güvenliğin sağlanmasını tam anlamıyla istememekte, çıkarlar doğrultusunda hareket etmektedirler (United Nations Security Council, 6 October 2022).

Bu yetersizliğin oluşmasında ise Birliğe üye devlet liderlerinin Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kararlarını göz ardı etmelerinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle eski sömürgeci güçlerle ve terör gruplarıyla iş birliği yapan yerli liderler olduğu sürece kıtadaki çatışmaları ne Afrika Birliği ne de Barış ve Güvenlik Konseyi tamamen azaltılabilecek ya da ortadan kaldıracabilecektir.

KAYNAKÇA

1. ____, *African Union: Economic, Social & Cultural Council*, <https://au.int/en/about/ecosoc> Erişim Tarihi: 26.07.2022.
2. ____, *African Union Handbook 2019, Sixth Edition*, Addis Ababa: African Union Commission Press 2019.

3. __, *African Union Handbook 2021: Arts, Culture and Heritage: Levers for Building the Africa We Want* (8. edition), Addis Ababa and New Zealand: African Union Comission Press, 2021.
4. __, *African Union: Instrument Relating to the African Union Peace Fund*, https://au.int/sites/default/files/documents/35298-doc-aupeacefund_instruments.pdf Erişim Tarihi: 05.08.2022.
5. __, *African Union: Judicial, Human Rights & Legal Organs*, <https://au.int/en/legal-organs> Erişim Tarihi: 26.07.2022.
6. __, *African Union: The Peace & Security Council*, <https://au.int/en/psc> Erişim Tarihi: 25.07.2022.
7. Altan, C. (2008). "Afrika Birliği", (editör: Fatma Günce Kanlı), *Türkiye-Afrika Birliği*, İstanbul: TASAM Yayınları.
8. Aning, K. (2008). "The African Union's Peace and Security Architecture: Defining an emerging response mechanism", *Lecture Series on African Security*.
9. Arnold, D. (1995). *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çeviren: Osman Bahadır), İstanbul: Alan Yayıncılık.
10. Ataöv, T. (1977). *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
11. Bıçakçı, H. (2018). "Sömürge Öncesi Dönemden Günümüze Afrika'da Kentler ve Kentleşme Hareketleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 32.
12. __, "BM Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı Statüsü", <https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/6535501-Birlesmis-Milletler-Antlasmasi.pdf> Erişim Tarihi: 19.02.2022.
13. __, "Border Disputes Among African States, AHG/Res.16(I)", <http://www.peaceau.org/uploads/ahg-res-16-i-en.pdf> Erişim Tarihi: 21.02.2022.
14. Churchill, W. S. (1969). *The Second World War: War Comes to America*, (6. Baskı), London: Cassell Publisher.
15. Constitutive Act of African Union, https://au.int/sites/default/files/pages/34873-file-constitutiveact_en.pdf Erişim Tarihi: 01.08.2022.
16. Craven, M. (2015). "Between law and history: the Berlin Conference of 1884-1885 and the logic of free trade", *London Review of International Law*, Volume 3, Issue 1.
17. Hacho, Y. (2003). "The Atlantic Charter of 1941: A Political Tool of Non-belligerent America", *The Japanese Journal of American Studies*, No. 14.
18. Hazar, N. (2018). *Sovyet Tehdidinin Gölgesinde Türk Dış Politikası: Kuzey Afrika Örneği*, Ankara: Dış Politika Enstitüsü Yayınları.
19. Heidelberg Institute for International Conflict Research/HIIC. (March 2022). *Conflict Barometer 2021*, Germany: HIIC Press,
20. Kahombo, B. (December 2018). "The Peace and Security Council of the African Union: Rise or Decline of Collective Security in Africa?", *KFG Working Paper*, No. 23.
21. Levitt, J. I. (2003). "The Peace and Security Council of the African Union: The Known Unknowns", *Journal of Transnational Law & Contemporary Problems*, Vol. 13, No. 109.
22. Louw-Vaudran, L. (January 2018). "The meaning of Morocco's return to the African Union", *Institute for Security Studies*.
23. Luraghi, R. (2000). *Sömürgecilik Tarihi*, (çeviren: Halim İnal), İstanbul: E Yayınları.
24. Minawi, M. (2018). *Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, (çeviren: Aşen Gür), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
25. Mirzayev, F. (2017). "General Principles of International Law: Principle of Uti Possidetis Juris", *Moscow Journal of International Law*, No. 3.
26. Nguendi, F. (2012). "Africa's International Borders as Potential Sources of Conflict and Future Threats to Peace and Security", *Institute for Security Studies*, No. 233.
27. Nkrumah, K. (1966). *Emperyalizmin Son Aşaması: Yeni Sömürgecilik*, (çeviren: A. Sarıca), İstanbul: Gerçek Yayınevi.
28. Ocheni, S. & Nwankwo B. C. (2012). "Analysis of Colonialism and Its Impact in Africa", *Cross-Cultural Communication*, Vol. 8, No. 3.
29. Osiander, A. (2001). "Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth", *International Organization*, Vol. 55, No. 2.
30. Sarkin, J. (2009). "The Role of the United Nations, the African Union and Africa's Sub-Regional Organizations in Dealing with Africa's Human Rights Problems: Connecting Humanitarian Intervention and the Responsibility to Protect", *Journal of African Law*, Vol. 53, No. 1.
31. Sylvester, O. A. & Anthony O. I. (2014). "Decolonization in Africa and Pan-Africanism", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 23.
32. Tuncer, H. (1997). *İrkçılıktan Özgürlüğe: Güney Afrika*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
33. United Nations, "Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples: General Assembly Resolution 1514 (XV) of 14 December 1960", <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Independence.aspx> Erişim Tarihi: 18.02.2022.
34. United Nations, "General Assembly resolution 1803 (XVII) of 14 December 1962, "Permanent sovereignty over natural resources", <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/resources.pdf> Erişim Tarihi: 19.02.2022.
35. United Nations/Security Council, "Peace and Security in Africa-Security Council, 9147th meeting", 6 October 2022, <https://media.un.org/en/asset/k1y/k1y6n5o7vm> Erişim Tarihi: 26.11.2022.

TÜRKİYE'DE İLLERİN KAMU HARCAMALARI VE KAMU GELİRLERİ AÇISINDAN KÜMELEME ANALİZİ İLE SINIFLANDIRILMASI

ŞABAN ERTEKİN^{1*} & ELVAN HAYAT²

¹ Doç Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, saban.ertekin@adu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-3438-3196>, ² Doç Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü, elvan.hayat@adu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-8200-8046>

ÖZ

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de doğal ve toplumsal kaynakların dengeli ve eşit dağılmadığı bir gerçektir. Bu gerçeklik bir ülkedeki iller ve bölgeler ve hatta ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının en önemli sebeplerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bölgesel gelişmişlik farklılıkların azaltılmasında kamu kesimi tarafından kullanılan mali araçların başında ise kamu harcamaları ve kamu gelirleri gelmektedir. Bu çalışmada Türkiye'de fonksiyonel kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin iller arasındaki dağılımı analiz edilmiş ve kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin dağılımına göre illerin nasıl kümelendikleri incelenmiştir. Çalışmada Kümeleme Analizi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda kamu harcamalarının büyük oranda nüfusun, iktisadi ve ticari hayatın kısmen daha yoğun olan Kocaeli, İstanbul, İzmir gibi iller tarafından ödenen vergilerle finanse edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Harcamaların ise daha çok Tunceli, Iğdır ve Artvin gibi illerde yoğunlaştığı kısaca sosyal hukuk devleti olmanın gereği olarak kamu bütçesi yoluyla yerel ihtiyaçlara uygun olarak transfer edildiği gözlemlenmiştir.

Editör / Editor:

Ahmet AYSU,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Ahmet ÖZEN,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Selim ŞANLISOY,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Şaban ERTEKİN
saban.ertekin@adu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Kamu Harcamaları, Kamu Gelirleri, Kümeleme Analizi.

CLASSIFICATION OF PROVINCES IN TERMS OF PUBLIC EXPENDITURES AND REVENUES BY USING THE CLUSTER ANALYSIS IN TURKEY

ABSTRACT

As in the rest of the world, it is a fact that natural and social resources are also not distributed balanced and equally in Turkey. This reality is accepted as one of the most important reasons for the differences in the level of development between provinces and regions in a country and even between countries. Public expenditures and revenues are the leading financial instruments used by the public sector to reduce regional development inequalities. It is analyzed in this paper the distribution of functional public expenditures and revenues among the provinces in Turkey and also examined how the provinces are clustered according to the distribution of public expenditures and revenues by using the Cluster Analysis. According to the results of the analysis, it was concluded that the public expenditures were financed by the taxes to which the provinces such as Kocaeli, İstanbul, and İzmir contribute, where the population, economy, and business life are more intensive. As a result of this conclusion, it can be said that these provinces form a separate cluster. It has been observed that the expenditures are mostly concentrated in smaller provinces such as Tunceli, Iğdır, and Artvin, and as a requirement of a social state of law, the public expenditures are transferred by the way of the public budget by local needs.

Keywords: Public Expenditures, Public Revenues, Cluster Analysis.

Geliş: 7 Kasım 2022

Received: November 7, 2022

Kabul: 3 Aralık 2022

Accepted: December 3, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Ertekin, Ş. & Hayat E. (2022),
Türkiye'de İllerin Kamu Harcamaları ve Kamu
Gelirleri Açısından Kümeleme Analizi ile
Sınıflandırılması,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 39-47,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1200844

GİRİŞ

Temelleri sanayi devrimine dayanan ve günümüzde önemli bölgesel ayrımlara da yol açan iller veya bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıkları, farklı yoğunlukta olsa da her ülkede yaşanan sosyal ve iktisadi bir gerçekliktir. Söz konusu sorunla mücadelede kamu kesimi tarafından uygulanan yerel ve bölgesel politikaların önemi büyüktür. Ancak hangi politikaların hangi önceliklerle uygulanacağı konusunda bölge ve illerin sınıflandırılmasında fayda görülmektedir. Bu kapsamda 28 Eylül 2002 tarih ve 4720 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) uyum süreci kapsamında bölgesel tabanlı istatistiklerin oluşturulması ve geliştirilmesi, bölgelerin sosyoekonomik analizlerinin yapılarak bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve AB Bölgesel İstatistik Sistemine uygun karşılaştırılabilir veri tabanı oluşturulması amacıyla illerin farklı düzeylerde sınıflandırılması yapılmıştır. Türkiye'nin İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırılmasına ilişkin kararda her bir il, yani 81 il ayrı ayrı Düzey 3'de yer almıştır. Aynı kararda sosyoekonomik ve coğrafik açıdan benzerlik gösteren komşu illerin ise bölgesel kalkınma planları ve nüfus büyüklüğü göz önünde bulundurularak Düzey 1 ve Düzey 2 olarak sınıflandırılması kararlaştırılmıştır.

Her ülkenin siyasi ve idari yapısına göre iller ve bölgeler farklı şekillerde sınıflandırılrsa da, aralarında coğrafik, sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerden kaynaklı gelişmişlik farklılıkları bulunmaktadır. Son yarım yüzyılda ise iller ve bölgeler arasında hatta ülkeler arasındaki bu eşitsizliğin giderek arttığı ve artan eşitsizliklerin ise çarpık kentleşme, göç, yoksulluk gibi bir dizi sosyal ve ekonomik sorunlara yol açtığı söylenebilir. Ancak bu sorunların sadece az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere özgü bir sorun olmadığı, aynı zamanda gelişmiş ülkeler için de karşılaşılabilecek muhtemel sosyoekonomik sorunlardan birisi olduğu belirtilmelidir. İller arasındaki gelişmişlik farklılıkları bir ülkenin bütünsel ya da ulusal ölçekte kalkınmasının önündeki önemli sorunlardan birisidir. Bu sebeple iller arasındaki gelişmişlik farklılıkları ve gelir eşitsizliğinin giderilmesi ve illerin yakınsamasına dönük stratejilerin izlenmesinin, ulusal kalkınmanın itici bir gücü olduğu söylenebilir.

Bir ülkede gelişmişlik farklılıklarının minimize edilerek yerel gelişmenin sağlanmasında kamu gelirleri ve kamu harcamaları gibi iki önemli maliye politikası aracı bulunmaktadır. Özellikle Türkiye'de merkezi yönetim tarafından kamu gelirleri ve harcamalarını içeren mali politikalarla bölgesel dengesizlikler giderilmeye çalışılmaktadır. Hatta kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin ülke içerisinde iller arasındaki dağılımı, bölgesel politikaların bir yansıması olarak ele alınabilmektedir (Dökmen ve Tekbaş, 2011: 99). Gerek kamu harcamaları gerekse kamu gelirleri sosyal ve ekonomik değişkenler üzerinde çok önemli etkiye sahiptirler. Bu etkinin şiddeti veya yönünün tespitinde kamu gelir ve harcamalarının büyüklüğü kadar, birtakım sınıflandırmalara tabi tutularak iller veya bölgeler arasındaki dağılımının bilinmesi de aynı derecede önem arz etmektedir. Kısaca, mükelleflerin kamu giderlerini karşılamak üzere mali gücü nispetinde vergi ödemekle yükümlü olduğundan hareketle, her bir mükellefin ne kadar vergi ödediği ve karşılığında kamusal mal ve hizmetlerden hangi ölçekte yararlandığının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Sunulan kamusal mal ve hizmetlerin finansmanına kimin hangi oranda katılım sağladığının bilinmesi, vergi barışı ve gönüllü uyum ile birlikte kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanımına, ayrıca gelir ve harcamaların demokratik denetimine önemli katkılar sağlayabilmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'deki her bir ilin kamu kesimi ile olan ilişkilerinde fayda/maliyet analizlerinin yapılması, hangi illerin daha çok vergi ödediği ve hangi illerin daha çok kamusal mal ve hizmetlerden yararlandığının tespiti önemlidir (Kaya, 2009: 40). Bu amaç doğrultusunda Türkiye'deki 81 ile ait kişi başına düşen fonksiyonel kamu harcamaları ile kişi başına düşen kamu gelirleri kümeleme analizi ile incelenerek sonuçların anlamlılığı tartışılmıştır.

Bu çalışmada illerin kamu harcamaları ve kamu gelirleri açısından sıralanmasının ötesinde, harcama ve gelir bakımından homojen veya benzerlik gösteren illerin aynı kümede, farklılık ya da heterojenlik özelliği gösteren illerin ise farklı bir kümede nasıl kümelendiklerinin ortaya konulması ve sonuçlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Böylece, Türkiye'deki kamu harcamaları ve kamu gelirleri bakımından hangi illerin birbirlerine ne ölçekte benzedikleri ve hangi

illerin birbirlerinden ne kadar farklı olduklarının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu tespitlerin kamu kesiminin harcama ve gelir politikalarında etkinliğin sağlanmasına ve alınacak önlemlere ve verilecek kararlara önemli katkılar sağlanacağı düşünülmektedir.

İLLERİN HARCAMA VE GELİR DÜZEYLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Dünyada doğal ve toplumsal kaynakların bölgesel dağılımı, mutlak anlamda eşitlik arz etmediğinden, gelişme de mutlak anlamda dengeli bir süreçten geçmemektedir. Yani ekonomik ve sosyal gelişme yeryüzünde zaman ve mekân bakımından farklılık gösterebilmektedir (Dökmen ve Tekbaş, 2011: 98). Türkiye'de de iller ve bölgeler arasında örneğin Ege ve Marmara ile Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında iklim, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, ulaşım, terör, göç gibi nedenlere bağlı önemli gelişmişlik farklılıkları bulunmaktadır. Söz konusu farklılıkların giderilmesinde kamu harcamaları ve kamu gelirleri, maliye politikasının temel bileşenleri olarak önemli bir fonksiyona sahiptir.

Türkiye'de her bir ilin kendine özgü coğrafik, siyasi veya kültürel farklı gelişme dinamikleri bulunmaktadır. Bu farklılıklar, illere tahsis edilen kamu kaynaklarının etkin kullanılıp kullanılmadığı ve il bazında genel olarak hangi hizmet tipine ihtiyaç duyulduğunun tespit ve analizini zorunlu kılmaktadır (Atılğan, 2020:277). Çünkü merkezi yönetim tarafından iller arasındaki gelişmişlik farklılıklarının sebepleri ve her bir ilin hangi kamusal hizmetlere öncelikli ihtiyacının olduğunun tespit edilmesi ve yine her il için uygun planlı ve öncelikli mali politikaların geliştirilmesi iller adına önemli sosyal ve iktisadi sonuçlar doğuracaktır. Literatürde kamu harcamaları ve vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkileri olduğuna dönük çalışmalar olsa da, özellikle kamu kesimi tarafından yapılan altyapı yatırımları, ulaşım, enerji, eğitim ve sağlık düzeyinin geliştirilmesine dönük verimli harcamaların bölgesel ve ulusal düzeyde kalkınmaya pozitif katkı sağladığı bilinmektedir (Değer ve Kesmen, 2004: 98). Ancak personel ve transfer gibi cari harcamaların ise gelişmeyi olumsuz etkilediği unutulmamalıdır. Bu sebeple her bir il veya bölgenin ihtiyaçlarının tespitinde populist politikalar yerine ekonomik ve bilimsel ölçütler referans alınmalıdır.

Bir ekonomide hangi kesimlerin bütçeye ne kadar katkı sağladığı ve karşılığında ne kadar kamusal hizmetlerden yararlandığı vergi ve harcama yapısına bağlıdır (Pınar, 2004: 63). Türkiye'de illerin vergi ve harcamalarına ilişkin yapılan karşılaştırmalarda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Tablo 1'de görüldüğü gibi 2021 yılı verilerine göre Türkiye'de sadece 15 il kendisine sunulan kamusal mal ve hizmet miktarından daha yüksek miktarlarda vergi ödemektedir. Bu illerin başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere genel olarak büyükşehirler olduğu ve yüksek nüfus yoğunluğuna sahip, sanayi ve ticarete gelişmiş iller olması dikkat çekmektedir. Aynı şekilde 2021 yılı içerisinde bütçeye gelir sağlayan illerin coğrafik olarak batı bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2021 yılı verilerine göre Türkiye'de 66 ilde ise harcamaların, o ilde tahsil edilen vergi gelirlerinden daha yüksek miktarda olduğu görülmektedir. Bütçeden en fazla pay alan iller kategorisindeki bu illerin yaygın olarak düşük nüfus yoğunluğuna sahip, orta, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde olması dikkat çekmektedir. Bu durum, sosyal hukuk devleti olmanın bir gereği olarak, bütçe yoluyla iller arasında bir gelir transferi şeklinde yorumlanabilir.

Türkiye'de illerin kişi başına düşen kamu harcaması ve vergi ödemelerine dair kıyaslamalarında da benzer sonuçlar görülmektedir. Tablo 2'de kişi başına düşen kamu harcamasının en yüksek olduğu ilin 33.649 TL ile Tunceli olduğu ve bunu Artvin, Hakkari, Ankara ve Şırnak'ın izlediği görülmektedir. Ankara dışındaki illerin genel olarak gelişmişlik seviyesi ve nüfus yoğunluğunun düşük olması dikkat çekmektedir. Aynı tabloda, başta Şırnak olmak üzere, Mardin, Muş ve Iğdır illerinin kişi başına en düşük vergi ödeyen iller olduğu görülmektedir.

Kişi başına en düşük harcamalara sahip olan iller İstanbul, Tekirdağ, Gaziantep ve Bursa gibi nüfus yoğunluğu yüksek ve gelişmiş kabul edilebilecek illerdir. Kişi başına en yüksek kamu gelirlerine ise Kocaeli, İstanbul, İzmir ve Ankara gibi gelişmiş illerin sahip olduğu göze

TABLO 1 | Bazı İllerin 2021 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gelir ve Giderleri Karşılaştırılması (bin TL)

İller	Tahakkuk TL(1)	Tahsilat TL(2)	Top.Tah. İç.Payı (%)	Giderler TL (3)	Top.Gid. İç.Payı(%)	[2/3]%	[2/1]%
Ankara	263.383.485	160.679.738	11,42	105.076.710	6,57	152,92	61,01
Antalya	33.257.528	16.968.225	1,21	13.381.514	0,84	126,80	51,02
Bursa	58.984.215	33.073.586	2,35	15.237.345	0,95	217,06	56,07
Hatay	35.989.535	25.170.817	1,79	9.598.912	0,60	262,23	69,94
Mersin	43.858.409	28.739.144	2,04	12.381.250	0,77	232,12	65,53
İstanbul	878.491.836	554.414.815	39,39	66.758.792	4,17	830,47	63,11
İzmir	199.031.594	137.230.942	9,75	28.419.694	1,78	482,87	68,95
Kocaeli	139.717.329.	113.605.101	8,07	11.780.513	0,74	964,35	81,35
Manisa	13.461.468	8.348.153	0,59	7.215.411	0,45	115,75	62,02
Muğla	13.471.311	7.175.054	0,51	6.075.675	0,38	118,07	53,26
Tekirdağ	23.258.546	14.938.496	1,06	5.167.007	0,32	289,11	64,23
Zonguldak	11.674.157	9.180.758	0,65	3.140.871	0,20	292,30	78,64
Aksaray	3.904.139	2.378.487	0,17	2.109.329	0,13	112,76	60,92
Yalova	4.561.662	3.058.346	0,22	1.704.039	0,11	179,48	67,04
Karabük	3.368.899	1.990.084	0,14	1.860.218	0,12	106,98	59,07
Toplam	2.213.208.234	1.407.398.713	100,00	1.599.642.395	100,00	87,98	63,59

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-mali-istatistikleri> (ET: 12.05.2022)

TABLO 2 | 2021 Yılı En Az/ En Çok Harcama Yapılan ve Kamu Geliri Elde Edilen Bazı İller

İller	Kişi Başı En Yüksek Harcama (TL)	İller	Kişi Başı En Düşük Harcama (TL)
Tunceli	33.649,46	İstanbul	4.214,33
Artvin	25.847,14	Tekirdağ	4.640,75
Hakkari	21.807,88	Gaziantep	4.782,30
Ankara	18.282,72	Bursa	4.840,61
Şırnak	13.600,60	Aksaray	4.916,06
Düzce	5039,58	Manisa	4.953,51
	Kişi Başı En Yüksek Kamu Gelirleri (TL)		Kişi Başı En Düşük Kamu Gelirleri (TL)
Kocaeli	55.868,40	Şırnak	796,16
İstanbul	34.998,95	Mardin	916,44
İzmir	31.007,11	Muş	1097,91
Ankara	27.957,31	İğdır	1426,9
Zonguldak	15.568,95	Siirt	1476,67

Kaynak: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-mali-istatistikleri> verilerinden tarafımızca düzenlenmiştir (ET:12.05.2022).

çarpmaktadır.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Ülke, bölge, il veya ilçelerin farklı ve benzer özelliklerine göre yapılan sınıflandırmalarda çok değişkenli analiz yöntemlerinden birisi olarak kabul edilen kümeleme analizinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu analizlerdeki temel amaç, araştırmaya konu olan değişkenlerin benzerliklerine ve farklılıklarına göre bölge veya illeri kümeleyerek, araştırmacıların ve diğer ilgililerin daha özet bilgilere ulaşmalarını temin etmektir. Bu sayede karmaşık yapıdaki verilerin kategorize edilerek daha rahat incelenen ve politika geliştirilmesine imkan sağlanmaktadır. Verilerin karakteristik özelliklerinden yola çıkılarak yapılan kümeleme sayesinde daha rasyonel stratejilerin geliştirilmesi mümkün olabilmektedir.

Kümeleme analizi biyoloji, psikoloji ve ekonomi gibi çok değişkenli verilerin kullanıldığı alanlarda verilerin gruplandırılmasında yaygın bir uygulama alanı bulmuştur (Kodinariya ve Makwana, 2013: 90).

Literatürde iktisadi alanda ülkelerin sağlık göstergeleri, kamu maliyesi ve sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerine göre kümeleneşinin konu edildiği birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Çetintürk ve Gençtürk (2020) tarafından 2003-2017 yılları arasında OECD ülkelerinin sağlık göstergeleri kullanılarak yapılan kümeleme analizinde Türkiye'nin de yeri tespit edilmiştir. 14 farklı değişkenin kullanıldığı araştırmada, Türkiye'nin sağlık harcamaları bakımından gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı ve Estonya, Letonya, Meksika, Çek Cumhuriyeti gibi nispeten düşük sağlık harcamalarına sahip ülkeler arasında yer aldığı sonucu elde edilmiştir. Benzer şekilde Çağdaş (2020) ise covid-19 salgının dünyanın en büyük yirmi ekonomisinin kamu maliyesi ve ekonomik yapıları üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Yapılan kümeleme analizinde Türkiye'nin makroekonomik göstergeler, Japonya'nın ise kamu maliyesi açısından tek başına bir küme oluşturduğu; yine covid-19 salgınında tüm ülkelerin kamu maliyesi sınırlı düzeyde etkilenirken, makroekonomik göstergelerinin daha yüksek düzeyde etkilendiği belirlenmiştir.

Bir ülkedeki ya da bir bölgedeki yatırım kararlarını etkileyen önemli unsurlardan birisi de, sermaye üzerindeki vergi yükü ve kamu kesimi tarafından yapılan harcamalarıdır. Literatürde vergi ve kamu harcamaları bakımından da ülkelerin sınıflandırıldığı birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Morgenroth (2010) İrlanda'daki vergi ve kamu harcamalarının bölgesel boyutuna dönük analizinde, Türkiye'deki sonuçlara benzer olarak, daha yoksul bölgelerdeki kamu harcamalarının vergi gelirlerinden daha yüksek olduğunu ve bu bölgelerde verginin üzerinde bir harcamanın olağanüstü bir şey olmadığını ortaya koymuştur. Nikola (2015) tarafından AB üyesi 27 ülke için yapılan hiyerarşik kümeleme analizinde ise birliğe yeni katılan ülkelerin düşük vergi oranları ile yatırımları teşvik etmeye çalışan, düşük vergi yüküne sahip ülkeler olduğuna işaret edilmiştir. 1995-2012 dönemini kapsayan ve benzer vergi yüküne sahip ülke kümelerinin belirlenmesine yönelik analizde, İskandinav Ülkelerinin en yüksek vergi yüküne sahip grupta, Romanya, Letonya ve Litvanya'nın ise en düşük vergi yüküne sahip grupta yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Mihokova vd (2016) ise, AB genelinde kurumların vergilendirilmesinde mevcut durumun belirlenmesi, analizi ve değerlendirilmesine odaklanılmıştır. Bu çalışmada kurumların vergilendirilmesi, vergi rekabeti ve vergi politikaları bakımından bir yakınsama olup olmadığı konularının kümeleme analizi ile analiz edilmesi amaçlanmıştır. 2013 ve 2015 yıllarını kapsayan analizde İtalya, Belçika ve Fransa'nın birinci kümede yer aldığı, bu kümede yer alan ülkelere benzer makroekonomik sorunlar, kamu maliyesinde istikrarsızlıklar ve aynı zamanda mali disiplinden uzaklaştığı hususları

tespit edilmiştir. Kurumlar vergisi alanında ortak özellikler gösteren homojen AB ülkeleri gruplarının analizine dönük diğer bir çalışma ise Alena vd. (2017) tarafından yapılmıştır. Çalışmada Avrupa ülkelerinin kurumların vergilendirmesindeki benzerliklere göre ekonomik açıdan anlamlı kümeler ayrılması ve kurumların vergilendirmesindeki yakınsamasının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Benzer şekilde Paszto, vd. (2020) tarafından AB ülkelerinde çevre vergilerinin mali etkilerindeki olası mekânsal kalıpların gözlemlenmesine dönük yapılan kümeleme analiz sonuçlarında, 2008 yılında AB ülkelerinin bazı istisnalar dışında batı ve doğu olarak ikiye ayrıldığı, batı ülkeleri yüksek çevre vergisi gelirleriyle, doğu ülkeleri ise düşük gelirlerle karakterize edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Aynı çalışmada 2017 yılı verilerine göre ise daha fazla çeşitlilik olduğu ve sınırların bu kadar net olmadığı ifade edilmiştir. Hoang vd (2021) ise vergi yükünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, ülkeleri kişi başına düşen milli gelire göre sınıflandırarak incelemiştir. 2013-2017 döneminde 63 ülkenin incelendiği çalışmada, yoksul ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde çoğu verginin olumlu etki yarattığı sonucu elde edilmiştir. Ancak kişisel gelir vergisindeki % 1'lik bir artışın bu ülkelerde kişi başına düşen GSYİH büyüme oranını % 0,596 oranında azalttığı yani kişisel gelir vergisinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucu elde edilmiştir. Mal ve hizmet üzerinden alınan vergilerin ise zengin ülkelerde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. Ayrıca emlak vergisinin zengin ülkelerde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilerden, yoksul ülkelerde olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Ercolano ve Romano, (2018) ise çalışmalarında Avrupa ülkelerinin çevresel kamu harcamalarının bileşiminde ülkelere göre farklılaşımın farklılaşmadığını kümeleme analizi ile analiz etmişler ve çevre korumayla ilgili harcama davranışlarında benzerlikler gösteren ülkeleri belirlemiştir. Analiz sonuçlarında ülkelerin çevresel harcamalarının bileşiminde değişiklik gözlenmemiş, Malta, Çek Cumhuriyeti ve Slovenya gibi ülkelerin biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunması ile araştırma ve geliştirme harcamalarını artırdığı tespit edilmiştir. Malyniak vd. (2019) ise 166 ülkeyi kümeleme analizi ile farklı demokrasi düzeylerine göre sınıflandırarak, sınıflar arasında yolsuzluğun kamu harcamalarının etkinliği üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada K-ortalama yöntemini örneklemdeki ülkeler demokratik gelişme düzeylerine göre 4 kümeye ayrılmış ve çoğu demokratik ülkelerde yolsuzluğun kamu harcamalarının verimliliği üzerindeki etkisi ampirik olarak kanıtlanmıştır. Cheng vd (2021) tarafından yapılan kümeleme analizi ve Divisia index decomposition method ise Çin'deki 279 şehirde yerel kamu harcamalarının CO2 emisyonları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Analiz sonuçlarında benzer sosyoekonomik koşullara sahip şehirlerin emisyon hacimlerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Korzeniowska (2021) ise hiyerarşik kümeleme analizi ile AB ülkelerinin bütçelerinde çok önemli bir yer tutan kamu sosyal harcamaları incelenmiştir. İnceleme sonuçlarında benzer gelişmişlik düzeylerine sahip olan AB ülkelerinin kamu sosyal harcamalarında bariz farklılıklar olduğu ve bu farklılıklar üzerinde kültürel ve dil faktörü ile kurumsal faktörlerin etkili olduğu ifade edilmiştir.

Literatürde bölgesel gelişmişlik farklılıkları Türkiye'nin yaşadığı temel sosyoekonomik sorunlardan birisi olarak kabul edilmektedir (Gökbunar ve Duramaz, 2015: 295). Söz konusu farklılıkların minimize edilmesi kamu ekonomisinin asli görevlerinden birisi olup, bu konuda harcama ve vergi politikaları kullanılan en önemli araçlardır. Uluslararası literatürde olduğu gibi Türkiye'de de illerin kümeleme analizi ile iktisadi ve mali göstergeler kullanılarak sınıflandırıldığı farklı çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Karabulut vd. (2004)'deki çalışmalarında Türkiye'deki illere ait 54 sosyoekonomik değişken yardımı ile aynı özelliklere sahip homojen il gruplarının belirlenmesine odaklanılmışlardır. Analiz sonuçlarında Kareli Öklid ve Pearson Yakınlık Matrisi kriterlerine göre birbirine en çok benzeyen illerin Bitlis ve Mardin, en az benzeyen illerin ise İstanbul ve Kars olduğu görülmüştür. Yılancı (2010) ise Türkiye'deki 81 ilin nüfus yoğunluğundan kişi başına düşen GSYİH'na kadar toplam 11 farklı sosyoekonomik değişken kullanarak bulanık kümeleme yöntemi ile analiz gerçekleştirmiştir. Benzer şekilde Kılıç vd. (2011)'de çeşitli sosyoekonomik göstergeler kullanarak Türkiye'deki 81 ilin bölgesel bazda benzerliklerini, çok değişkenli analizlerden kümeleme ve çok boyutlu ölçekleme analizi ile incelemiştir. İnceleme sonucunda bölgesel eşitsizliklerin minimize

edilmesine yönelik yasal düzenleme yapılması ve pratikte daha fazla çalışılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Cengiz ve Öztürk (2012) ise Türkiye'de illerin eğitim düzeylerine göre sınıflandırılması kümeleme analizi ile analiz edilmiş ve sonuçta Güney Doğu Anadolu bölgesindeki illerin eğitim düzeyleri itibarıyla birbirlerine benzerlik gösterdiği, bölgenin az gelişmiş olmasının eğitim düzeyiyle paralellik gösterdiği ifade edilmiştir. Özari ve Eren (2018) tarafından yapılan kümeleme analizinde Türkiye'de illerin yaşam endeksi göstergelerine göre en iyiden kötüye sıralamak yerine, kendi aralarında nasıl kümelendikleri incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda İstanbul'un diğer illerden farklı şekillerde konumlandığını, yaşam endeksi ilk sırasında Isparta'nın yer aldığı ve Isparta ile benzer illerin Afyon, Aydın, Bolu, Çanakkale, Edirne, Erzincan, Eskişehir, Isparta, Kayseri, Kocaeli, Konya, Manisa, Rize, Samsun, Sivas, Trabzon, Yozgat olduğu gözlemlenmiştir. Gençoğlu (2018) ise çalışmasında Türkiye'de illerin gelişmişlik düzeyleriyle sağlık hizmet düzeylerinden yola çıkılarak illerin kendi aralarındaki farklılıklar analiz edilmiştir. Yapılan kümeleme analizi sonucunda illerin sosyal ve gelişmişlik düzeyleri ile sağlık hizmet düzeyleri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Yaşa ve Künc (2020) Türkiye'de sosyoekonomik gelişmişlik göstergelerine göre öne çıkan iller ile kamu hizmetlerinden yararlanan illerin benzerlik ve farklılıkları analiz etmiştir. Çok boyutlu ölçekleme analizi ve kümeleme analizinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda illerin sosyoekonomik gruplanmalarıyla kamu harcamalarına ait gruplanmaların birebir olmasa da paralel sonuçlar verdiği gözlemlenmiştir. Allahverdi, vd. (2021) ise çalışmalarında Türkiye'de, 2009 ve 2019 yıllarına ait fonksiyonel kamu harcamalarının illere göre dağılım, benzerlik ve farklılıklarını incelemiştir. Çok boyutlu analiz sonuçlarına göre kamu harcamalarının fonksiyonel dağılımının 2019 yılında 2009 yılına göre daha homojen olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre 2009 yılında illerin en çok benzeştiği harcama türü iskan ve toplum refahı hizmetleri ile sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri harcamaları iken, eğitim harcamaları illerin benzeşmesine etkisi en az olan harcama türüdür. Allahverdi ve Alagöz (2019) ise çalışmalarında Türkiye'deki 81 ilin vergi göstergelerinden yararlanarak kümeleme analizi ile illerin gruplandırılması ve vergi gelirleri bakımından benzerlik ve farklılıklarının ortaya konulmasını amaçlamışlardır. Toplam vergi gelirlerinin yaklaşık %85'lik kısmının Türkiye'nin en kalabalık 10 ilinden, %15'lik kısmının ise geri kalan 71 ilinden tahsil edildiği hususları çalışmanın önemli bulgularındandır. Yine en çok vergi gelirlerinin Marmara, en düşük gelirlerin ise Doğu ve Güneydoğu illerinden tahsil edildiği, iller arasındaki ortalama vergi tahsilat oranı farkının ise yaklaşık %6 olduğu çalışmanın diğer sonuçlarındandır.

Dökmen ve Tekbaş'ın (2011) çalışmasında ise bölgesel farklılıkların olduğu Türkiye'de, kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin bölgesel analizi için, Türkiye'deki 12 Düzey-1 istatistikî bölge biriminin kamu harcama ve kamu gelirleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Kamu bütçesinin bölgesel dağılımının konu edildiği çalışmada kamu gelirlerinin İstanbul ile Batı ve Doğu Marmara bölgelerinde yoğunlaşırken, harcamaların ülke geneline dağıldığı gözlemlenmiştir. Bu sonucun kişi başına kamu gelirlerinin yüksek olduğu illerden düşük illere doğru bir kaynak transferi şeklinde yorumlanması şeklinde ifade edilmiştir. Öz ve Kutbay (2015) ise 2013-2014 yılında Türkiye'de farklı gelişmişlik düzeyine sahip 81 ilin kamu hizmetleri, kamu harcamaları ve kamu gelirleri karşılıklı olarak incelenerek bölgesel farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada 2013'de 12 ilde ve 2014 yılında ise sadece 11 ilde kamu gelirleri kamu harcamalarını karşılayabilmektedir. Yine söz konusu dönemlerde kamu gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki farkın en büyük olduğu iller İstanbul ve Kocaeli iken, en düşük olduğu ilin Muğla olması çalışmanın önemli sonuçlarındandır. Kaya (2009) ise Türkiye'de kamu harcamaları ile vergilerin bölgesel analizini yapmış, hangi illerin daha çok vergi ödediği ve hangi illerin kamu harcamalarından daha az yararlandığını karşılaştırılarak incelemiştir. İnceleme sonuçlarında 81 ilin büyük çoğunluğunun gelirlerinin harcamalarını karşılamaktan uzak olduğu, harcamalarını karşılayacak gelire sahip illerin ise Marmara ve Ege bölgeleri içerisinde yer aldığı ortaya konulmuştur. Yani illerin çoğunun merkeze katkıları, merkezden aldıkları katkılardan oldukça uzaktır. Sağbaş ve Kaya (2009) ise Türkiye'de kamu harcamalarının illere göre dağılımına dönük ampirik çalışmalarında, illerin nüfusu ve

zenginliği arttıkça kişi başına kamu harcamasının azaldığı, nüfusu az ve düşük gelirli illerde ise daha fazla kişi başına kamu harcamasının yapıldığı sonucunu elde etmiş ve adalet ilkesi bakımından olumlu kabul olarak etmişlerdir.

İLLERİN KAMU HARCAMALARI VE GELİRLERİNİN KÜMELEME ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

ARAŞTIRMANIN AMACI

İllerin kamusal mal ve hizmetler için yüklenmiş olduğu mali yükümlülükler ve karşılığında sağlanan kamusal hizmetlerin karşılaştırılması etkinlik ve vergiye gönüllü uyum açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmada 2021 yılı Merkezi Yönetim Bütçesindeki kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin her bir il düzeyindeki gerçekleştirmeleri araştırılmıştır. Ancak çalışmada en çok vergi ödeyen veya en çok kamusal mal ve hizmetlerden yararlanan illerin sıralanmasının ötesinde, çalışmaya konu değişkenlerden hareketle Türkiye’deki illerin nasıl kümelendiklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu sayede gerek araştırmacıların gerekse bu alanda çalışan politika yapımcıların daha özet bilgilere ulaşmalarına olanak sağlayacağı düşünülmektedir. Kısaca karmaşık mali verilere sahip illerin benzerlik ve farklılıklarına göre kategorize edilerek, illere veya bölgelere göre daha rasyonel mali politikaların ve stratejilerin geliştirilmesine yardımcı olunabileceği düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

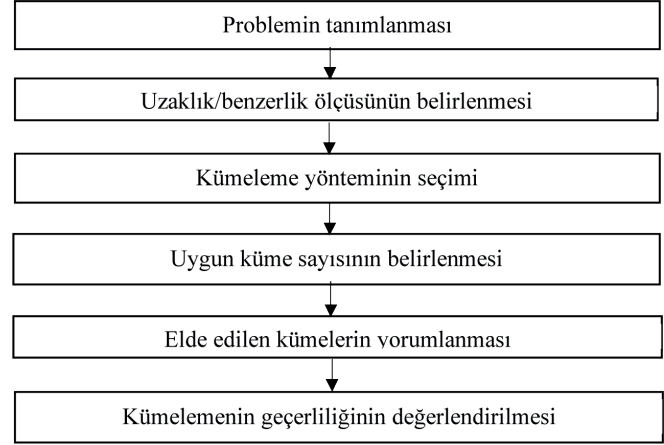
Kamu harcamaları ve kamu gelirleri bakımından Türkiye’de illerin nasıl kümelendiklerinin tespitine dönük bu çalışmada, Kümeleme Analizinin kullanılması uygun görülmüştür. Günümüzde, veri sayısındaki olağanüstü artış ve veri işleme teknolojilerindeki gelişmeler veri madenciliği yöntemlerini çeşitlendirmiş ve kullanımını yaygın hale getirmiştir. Veri madenciliği algoritmaları ile genelde sınıflandırma, kümeleme ve tahmin gibi amaçlar için veri tabanlarında bulunan büyük miktarda veriden yeni bilgilerin ortaya çıkarılması mümkün olmaktadır. Veri madenciliği teknikleri tahmin edici (predictive) modeller ve tanımlayıcı (descriptive) modeller olarak ele alınabilir. Kümeleme analizi de (KA, Cluster Analysis), tanımlayıcı modellerde kullanılan veri madenciliği tekniklerinden birisidir. Veri madenciliğinde son yıllarda çok sayıda kümeleme algoritması geliştirilmiştir (Sarıman, G., 2011; Karaatlı, M. ve Altıntaş, E., 2018).

Veri yapılarını tanımlamada ve veri yığınlarını homojen gruplar halinde düzenlemede yararlı bir analiz olan Kümeleme Analizi, 1960’lı yıllardan beri kullanılan çok değişkenli bir istatistiksel analiz tekniğidir (Kettenring, 2006; Blashfield ve Aldenderfer, 1978). Kümeleme Analizi, bağımlı ve bağımsız değişken ayrımı gözetmeksizin tüm değişkenler arasındaki ilişkileri incelemektedir. Sınıflandırma analizi (classification analysis) veya sayısal taksonomi (numerical taxonomy) olarak da adlandırılan KA, nesnelere (birimleri) “küme (cluster)” adı verilen nispeten homojen gruplara sınıflandırmak için kullanılır. Her kümedeki nesnelere birbirine benzer olma ve diğer kümelerdeki nesnelere benzememe eğilimindedir. Araştırmacıların büyük veri grupları hakkında özet bilgiler elde etmesine olanak sağlayan kümeleme analizi, temelde birimleri sahip oldukları karakteristik özellikleri bakımından gruplamak amacı ile kullanılmaktadır. Analiz sonucunda elde edilen kümelere, birimler ya da değişkenler kendi içlerinde homojen (türdeş), kümeler arasında heterojen bir yapı oluşturacak biçimde gruplara ayrılmaktadır. Bir grup içindeki benzerlik (veya homojenlik) ne kadar büyükse ve gruplar arasındaki fark ne kadar büyükse, kümeleme o kadar iyi veya daha belirgindir (Özdamar, 2004; Tan et al., 2019).

Türkiye’de illerin kamu harcamaları ve kamu gelirleri bakımından kümelendirilmesine yönelik analizin adımları Çizelge 1’de özetlenmiştir (Malhotra, 2010). Bu analiz yönteminde birinci adım, kümelenecek düşünülen değişkenlerin tanımlanarak problemin ortaya konmasıdır. Bu aşamada n sayıda birimin incelenen p sayıda değişkene göre gözlemlenen değerleri ile veri matrisi oluşturulur. İkinci adım, verilerin ölçek tipine uygun bir uzaklık veya benzerlik ölçüsünün seçilmesidir. Kümelemenin amacı benzer nesnelere bir arada gruplandırılmak

olduğundan, nesne çiftleri arasındaki uzaklıklar ölçülerek nesnelere ne kadar benzer veya farklı oldukları değerlendirilmektedir. En yaygın kullanılan benzerlik ölçüsü, Öklid uzaklığı (Euclidean distance) veya Karesel Öklid uzaklığıdır. Bunun yanında, Manhattan, Minkowski, Pearson gibi çeşitli uzaklık ölçüleri de kullanılmaktadır (Özdamar, 2004; Kalaycı, 2006). Uzaklık ölçüsünün seçiminden sonra üçüncü adımda, elde edilen kümeleme yönteminin belirlenmesinden sonra uygun küme sayısına karar verilir. Bu ise araştırmacının yargısını gerektirmektedir. Analiz sonucunda türetilmiş kümeler, değişkenler

ÇİZELGE 1 | Kümeleme analizinin adımları

açısından yorumlanmalıdır. Son olarak, araştırmacı kümeleme sürecinin geçerliliğini değerlendirmelidir.

Birim veya nesnelere kümelere atanması için kullanılan kümeleme yöntemleri, hiyerarşik (aşamalı) kümeleme ve hiyerarşik olmayan kümeleme olarak iki ana başlıkta toplanabilir. Hiyerarşik kümelemede, başlangıçta tüm kümeler tek bir küme olarak ele alınır ve aşamalı olarak alt kümelere ayırma işlemi yapılır. Hiyerarşik yöntemler “birleştirici” ve “ayırıcı” olarak ikiye ayrılabilir. Başlangıçta her bir gözlemin bağımsız bir küme olarak ele alındığı birleştirici hiyerarşik kümelemede, tekrarlı olarak tüm gözlemleri kapsayan tek bir gözlem bulunana dek, her bir gözlemin kendisine en yakın gözlemlerle birleştirilmesi ve kümelere oluşması sağlanır. Tüm gözlemlerin başta bir küme olarak değerlendirildiği ayırıcı hiyerarşik kümelemede ise, her bir gözlem kendisine en uzak gözlemden ayrılarak yeni bir küme oluşturacak şekilde ayrıştırılmaktadır (Kalaycı, 2006). Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri ise birimlerin K tane kümede toplanması için tasarlanmıştır ve küme sayısı (K) analizin başında belirli bir değer olarak verilebilir. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri, hiyerarşik yöntemlere göre çok daha büyük veri kümelerine uygulanabilir (Çakmak vd., 2015). Ancak, bu yöntemlerin küme sayılarının önceden belirlenmesi ve küme sayısının keyfi olarak seçilmesi gibi dezavantajları da bulunmaktadır. Araştırmacının küme sayısı hakkında ön bilgiye sahip olduğu durumlarda kullanılabilir olan bu yöntemlerin en sık kullanılanları ise; K-ortalamlar ve En çok olasılık tekniğidir (Lorcu, 2008).

Bu çalışmada kümeleme analizinde sıklıkla kullanılan bir uzaklık ölçüsü olan Öklid uzaklıkları hesaplanarak hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden olan K-ortalamlar yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Küme sayısının belirlenmesinde $K = \sqrt{(n/2)}$, (burada n birim sayısıdır) formülü kullanılmıştır (Çakmak vd., 2015). 81 il için K=6 olarak belirlenmiş ve analize devam edilmiştir.

ARAŞTIRMADA KULLANILAN DEĞİŞKENLER

Araştırmada 2021 yılında her bir il düzeyinde gerçekleşen fonksiyonel kamu harcamaları ve kamu gelirleri değişken olarak kullanılmıştır. Ancak modelde Türkiye’de illerin nüfusları arasındaki önemli farklılıkların analiz sonuçları üzerindeki etkileri düşünülerek kişi başına kamu harcaması ve kişi başına kamu geliri değişkenleri tercih edilmiştir. Bunun için Hazine ve Maliye Bakanlığına ait bütçe istatistiklerinden elde edilen il düzeyindeki fonksiyonel harcama ve gelir büyüklükleri, TÜİK istatistiklerinde yer alan illerin nüfusuna oranlanarak kişi başına fonksiyonel kamu harcaması ve kişi başına kamu geliri elde edilmiştir. Ancak Bakanlıkların Merkez Muhasebe

Birimlerince tahsil edilen ve ödenen tutarlar modele dahil edilmemiştir. Analizde kullanılan değişkenlerin isimleri ve kısaltmaları ile veri kaynakları Tablo 3'te ayrıntılı olarak görülmektedir.

TABLO 3 | Modelde Kullanılan Değişkenler, Değişken Kısaltması ve Veri Kaynağı

	Değişkenler	Kısaltma	Veri Kaynağı
Kamu Harcamaları	Genel Kamu Hizmetleri	Genel	Hazine Ve Maliye Bakanlığı Bütçe İstatistikleri
	Savunma Hizmetleri	Savunma	
	Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri	Güvenlik	
	Ekonomik İşler ve Hizmetler	Ekonomi	
	Çevre Koruma Hizmetleri	Çevre	
	İskan Ve Toplum Refahı Hizmetleri	İskan	
	Sağlık Hizmetleri	Sağlık	
	Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri	Kültür ve Din	
	Eğitim Hizmetleri	Eğitim	
	Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri	Sosyal	
Kamu Gelirleri	Vergi Gelirleri	Vergi	Hazine Ve Maliye Bakanlığı Bütçe İstatistikleri
	Teşebbüs Ve Mülkiyet Gelirleri	Mülkiyet	
	Alınan Bağış ve Yardımlar İle Özel Gelirler	Bağış	
	Faizler, Paylar Ve Cezalar	Faiz	
	Sermaye Gelirleri	Sermaye	
	Alacaklardan Tahsilat	Alacak	

BULGULAR

TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER

Kamu harcamalarının eğitim, sağlık, güvenlik ve adalet gibi işlevleri göz önünde bulundurularak yapılan sınıflandırma fonksiyonel sınıflandırma olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmada elde edilen 2021 yılı il düzeyindeki fonksiyonel kamu harcamalarına ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 4'te verilmiştir. Buna göre Bakanlıkların Merkez Muhasebe Birimlerince tahsil edilen ve ödenen tutarlar hariç, il düzeyinde yapılan en yüksek kamu harcamalarının ekonomik işler ve hizmetler için yapılan harcamaların oluşturduğu görülmektedir. Ekonomik işler ve hizmetler için yapılan harcamaları eğitim harcamaları izlemektedir. İlgili dönemde iskan ve toplum refahı, çevre koruma ve savunma hizmetleri için yapılan harcamalar ise il düzeyindeki en düşük harcama grubunu oluşturmaktadır. Ancak bu değerlendirmelerde Bakanlıkların Merkez Muhasebe Birimlerince yapılan harcamaların modele dahil edilmediği unutulmamalıdır. Analizde Düzce, Kilis, Bartın, Yalova, Gümüşhane, Karaman, Kırşehir ve Çanakkale illerinde iskan ve toplum refahı hizmetleri için hiç harcama yapılmaması dikkati çekmektedir. Ayrıca küresel ısınma, iklim değişikliği ve çevre kirliliği gibi sorunların küresel ölçekte ele alındığı bir dönemde, Türkiye'de çevre kirliliğinin önlenmesi ve çevrenin korunmasına dönük harcamaların birçok ilde sınırlı düzeyde kalması dikkati çekmektedir. 2021 yılı içerisinde yaklaşık 19 ilin (Düzce, Iğdır, Ardahan, Ağrı, Batman, Bitlis, Mardin, Bingöl, Bayburt, Zonguldak, Aksaray, Giresun, Kastamonu, Tunceli, Bilecik, Bolu, Kilis ve Uşak) 500 bin TL'den daha düşük düzeyde çevrenin korunmasına dönük harcama yaptığı gözlemlenmiştir. Savunma harcamalarının da benzer şekilde toplam kamu harcamaları içerisinde çok önemli bir yere sahip

olmasına rağmen, il düzeyinde daha sınırlı kaldığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde 1 milyon TL'nin altında savunma harcaması yapan 12 il (Nevşehir 570 bin, Sinop 586 bin, Karabük 635 bin, Karaman 650 bin, Yozgat 681 bin, Kırşehir 737 bin, Aksaray 770 bin, Rize 832 bin, Düzce 877 bin, Gümüşhane 883 bin ve Ordu 891 bin) bulunmaktadır. Söz konusu illerin daha çok sınırdan uzak Orta Anadolu ve Karadeniz

TABLO 4 | Fonksiyonel Harcamaların Dağılımına Ait Tanımlayıcı İstatistikler (Bin TL)

Fonksiyonel Harcama	N	En Küçük	En Büyük	Ortalama	Standart Sapma
Genel	81	88.610	16.397.294	885.338,68	2.037.084,24
Savunma	81	570	8.367.336	691.275,05	1.270.838,81
Güvenlik	81	145.674	11.267.927	1.221.060,81	1.722.569,22
Ekonomi	81	4.088	43.360.072	1.120.089,73	4.858.400,25
Çevre	81	3	178.860	16.463,07	25.959,71
İskan	81	0	1.357.731	54.674,47	158.296,65
Sağlık	81	121.333	11.176.828	926.896,40	1.556.191,09
Kültür Ve Din	81	16.277	1.792.685	207.227,77	276.715,68
Eğitim	81	298.827	20.434.614	2.124.669,02	2.832.556,73
Sosyal	81	32.311	2.565.128	258.865,52	321.902,26

bölgelerinde yer alması dikkati çekmektedir.

Kişi başına düşen fonksiyonel kamu harcamalarının il düzeyindeki dağılımına ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 5'de verilmiştir. 2021 yılı verilerine göre kişi başı en yüksek kamu harcaması da yine benzer şekilde ekonomik işler ve hizmetler için yapılmıştır. Söz konusu harcamanın kişi başına en yüksek olduğu il ise 17.907 TL ile Artvin'de gerçekleşmiştir. Kişi başı en düşük harcamalar ise yine çevrenin korunması ile iskan ve toplum refahına dönük hizmetlerde olduğu dikkati çekmektedir. Kişi başı çevre koruma harcamalarının en düşük olduğu iller sırası ile Düzce, Ağrı ve Iğdır illerinde sıfıra yakın olarak gerçekleşmiştir. Çevrenin korunmasına yönelik kişi başına en yüksek harcama Sinop (160 TL), Burdur (142 TL) ve Rize (115) illerinde gerçekleşmiş olmasına rağmen, yine de çevrenin korunması adına sembolik kaldığı ifade edilebilir. Ayrıca aynı dönemde Çanakkale, Gümüşhane, Kırşehir, Karaman, Bartın, Yalova, Kilis ve Düzce illerinde iskan ve toplum refahı hizmetlerine dönük harcamanın gerçekleşmediği görülmektedir.

Kişi başı en yüksek harcamaların yapıldığı alanın ise eğitim alanında olduğu görülmektedir. Bu alanda 5.075 TL ile Tunceli ilk sırada yer alırken, bunu 3.639 TL ile Ardahan, 3.514 TL ile Bayburt izlemiştir. Eğitim harcamalarındaki en düşük ilin 1.290 ile İstanbul'un son sırada yer alması dikkati çekmektedir. Burada İstanbul'daki göç olgusu ve artan nüfus yoğunluğunun etkili olduğu düşünülmektedir. İstanbul'u sırasıyla 1.481 TL ile Tekirdağ, 1.566 TL ile Bursa ve 1.705 TL ile

TABLO 5 | Kişi Başı Fonksiyonel Harcamaların Dağılımına Ait Tanımlayıcı İstatistikler (Bin TL)

Fonksiyonel Harcama	N	En Küçük	En Büyük Ortalama	Ortalama	Standart Sapma
Genel	81	0,333	2,853	0,885	0,426
Savunma	81	0,001	10,936	0,943	1,739
Güvenlik	81	0,647	13,185	1,626	1,53
Ekonomi	81	0,007	17,907	0,807	2,268
Çevre	81	0,000	0,160	0,021	0,029
İskan	81	0,000	0,928	0,054	0,117
Sağlık	81	0,562	2,187	0,966	0,319
Kültür Ve Din	81	0,090	0,654	0,260	0,110
Eğitim	81	1,290	5,075	2,459	0,558
Sosyal	81	0,162	0,668	0,325	0,099

Antalya izlemektedir.

Kamu kesiminin yukarıda ifade edilen kamusal hizmetlerin finansmanı için çeşitli yöntemlerle sağlamış olduğu ekonomik kaynaklar kamu gelirleri olarak ifade edilmektedir. Vergi bu gelirler arasında şüphesiz en büyük paya sahip olmaktadır. Kamu harcamalarında olduğu gibi harcamaların finansmanındaki kamu gelirlerinin de bölgesel ve il düzeyindeki dağılımı önem arz etmektedir. 2021 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Gelirlerinin il düzeyindeki dağılımına ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 6'da verilmiştir. Ayrıca söz konusu gelirlerin kişi başı dağılımına ilişkin tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 7'de verilmiştir. Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri içerisindeki en yüksek payı vergi gelirleri oluştururken, en düşük pay ise sermaye gelirlerine aittir. İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli ve Bursa illeri en yüksek vergi gelirine sahip iller olarak sıralanmaktadır. Gerek nüfusun gerekse ülkedeki sanayi ve ticaretin bu illerde yoğunlaşmasının bunda payı büyüktür. Benzer şekilde İstanbul, İzmir ve Antalya illeri en yüksek bağış ve yardım gelirine sahip iller olarak ön plana çıkmaktadır. En düşük vergi gelirine sahip iller ise sırasıyla, Bayburt, Ardahan, Gümüşhane, Tunceli ve Iğdır'dır. Söz konusu illerin sanayi ve ticaretin gelişmemiş ve nüfus yoğunluğunun düşük iller olması dikkati çekmektedir. Ayrıca sermaye gelirlerinin en düşük olduğu il Ardahan'dır. Yine Hakkari, Şırnak ve Iğdır illeri bağış ve yardım gelirine sahip olmayan iller olarak göze çarpmaktadır.

TABLO 6 | 2021 Yılı İl Düzeyi Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Tanımlayıcı İstatistikleri

Gelirler	N	En Küçük	En Büyük	Ortalama	Standart Sapma
Merkezi	81	168.231	554.414.815	15.639.845,04	66.068.918,91
Vergi	81	136.865	518.834.880	14.299.908,80	61.472.440,70
Teşebbüs	81	6.989	3.348.370	158.481,78	485.22,357
Bağış	81	0	57.655	2.345,63	7.687,17
Faizpay	81	10.834	27.421.044	664.176,98	3.115.105,48
Sermaye	81	603	1.052.617	47.089,09	127.387,55

Tablo 7'de ise benzer şekilde bütçe gelirlerinin il düzeyindeki kişi başına dağılımı incelendiğinde en büyük payın vergi, en düşük payın ise sermaye gelirlerinden oluştuğu görülmektedir. Buna göre 2021 yılı içerisinde 55.868 TL ile kişi başına en yüksek vergi ödeyen il Kocaeli, 796 TL ile kişi başı en az vergi ödeyen il ise Şırnak ilidir. Kocaeli'yi sırasıyla İstanbul, İzmir, Ankara, Zonguldak, Mersin, Hatay ve Tekirdağ illeri izlemektedir. Kişi başına sermaye gelirlerinin en yüksek olduğu iller ise Aksaray, Niğde, Kırklareli, Muğla, Antalya ve Edirne iken, en az sermaye gelirleri Ağrı, Hakkari, Şırnak, Iğdır, Muş, Van, Ardahan, Rize'den elde edilmiştir.

TABLO 7 | 2021 Yılı İl Düzeyi Kişi Başına Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Tanımlayıcı İstatistikleri

Gelirler	N	En Küçük	En Büyük	Ortalama	Standart Sapma
Merkezi	81	0,796	55,868	5,822	8,272
Vergi	81	0,567	54,202	5,180	7,898
Teşebbüs	81	0,046	0,484	0,099	0,070
Bağış	81	0,000	0,017	0,002	0,003
Faizpay	81	0,091	1,731	0,288	0,230
Sermaye	81	0,002	0,188	0,039	0,037

K-ORTALAMALAR KÜMELEME ANALİZİ BULGULARI

K-ortalamlar kümeleme analizinde öncelikle, 81 il için kişi başına fonksiyonel kamu harcamaları verilerine uygulanmıştır. Analizde kullanılan fonksiyonel kamu harcamaları değişkenlerinin kümelerle göre farklılık gösterip göstermediğinin, bir başka ifadeyle kümeleme değişkenlerin etkisinin olup olmadığının incelenmesi için tek yönlü varyans analizi (Anova) testi sonuçları elde edilmiş ve her bir değişkene ait olasılık değerinin anlamlı ($p < 0,001$) olduğu tespit edilmiştir. Buna

göre; illerin kümelerle ayrılmasında tüm değişkenlerin anlamlı derecede etkisinin olduğu, başka bir ifadeyle değişken ortalamlarının kümelerle göre farklılık gösterdiği sonucu elde edilmiştir.

K-ortalamlar yöntemine göre elde edilen kümeler ve bu kümelerde yer alan iller Tablo 8'de sunulmuştur. Buna göre Tunceli, Hakkari ve Artvin illeri tek başına ayrı birer küme oluşturmuştur. Bingöl, Bitlis, Erzincan, Kars, Siirt, Bayburt, Şırnak, Ardahan, Iğdır, Kilis illerinden oluşan 10 il ise ayrı bir kümede toplanmıştır. Ankara, Kastamonu, Trabzon illerinin de yer aldığı 3 il altıncı kümeyi oluşturduğu, bunların dışında kalan 65 ilin ise ayrı bir küme olarak kümelendiği gözlemlenmiştir.

TABLO 8 | Kişi Başına Harcamaya Göre Kümelerde Yer Alan İller ve Sayıları

Küme	Kümedeki İl Sayısı	İller
1	1	Tunceli
2	10	Bingöl, Bitlis, Erzincan, Kars, Siirt, Bayburt, Şırnak, Ardahan, Iğdır
3	65	Adana, Adıyaman, Afyonkarahisar, Ağrı, Amasya, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hatay, Isparta, Mersin, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Muş, Nevşehir, Niğde, Ordu, Rize, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Urfa, Uşak, Van, Yozgat, Zonguldak, Aksaray, Karaman, Kırıkkale, Batman, Bartın, Yalova, Karabük, Osmaniye, Düzce
4	1	Hakkari
5	1	Artvin
6	3	Ankara, Kastamonu, Trabzon

İl düzeyinde yapılan kişi başı fonksiyonel kamu harcamalarının dağılımına dayanılarak yapılan K-ortalamlar kümeleme analizi ile elde edilen kümeler arası uzaklıklar Tablo 9'da verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre birbirine en yakın kümelerin ikinci ve üçüncü kümeler olduğu görülmektedir. Ayrıca aynı analizde en uzak kümelerin ise beşinci kümede yer alan Artvin ile birinci kümede yer alan Tunceli illeri olduğu tespit edilmiştir.

TABLO 9 | Fonksiyonel Kamu Harcamalarına Ait Kümeler Arası Uzaklıklar

Küme	1	2	3	4	5	6
1		13,494	15,813	8,995	23,672	16,38
2	13,494		2,356	9,229	17,709	5,676
3	15,813	2,356		11,046	17,513	5,328
4	8,995	9,229	11,046		21,079	12,229
5	23,672	17,709	17,513	21,079		12,326
6	16,38	5,676	5,328	12,229	12,326	

İkinci analiz olarak, kişi başına merkezi yönetim bütçe gelirleri kullanılarak K-ortalamlar yöntemi ile iller gruplandırılmıştır. Kümelerle göre değişkenlerin farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi için aynı şekilde Anova testi sonuçları elde edilmiştir ve değişkenlere ait olasılık değerlerinin anlamlı ($p < 0,001$) olduğu saptanmıştır. Buna göre; illerin merkezi yönetim bütçe gelirlerine göre kümelerle ayrılmasında tüm değişkenlerin önemli derecede etkisi olduğu söylenebilir. Kamu gelirlerinin kullanılarak K-ortalamlar yöntemi ile elde edilen illere ait kümeler Tablo 10'da verilmiştir. Buna göre Ankara ve Kocaeli ayrı birer küme oluşturmuştur. Hatay, Mersin, Tekirdağ ve Zonguldak illeri ise birlikte ayrı bir kümede yer almıştır. Bu illerin en çok vergi ödeyen iller arasında yer alması dikkati çekmektedir. Adana, Antalya, Artvin, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, Kayseri, Manisa, Muğla, Rize, Samsun, Trabzon, Aksaray, Yalova, Karabük

illerinden oluşan 18 il dördüncü kümeyi, İstanbul ve İzmir ise birlikte beşinci kümeyi oluşturmuştur. Bunların dışında kalan 55 il ise ayrı bir küme olarak kümelendirilmiştir.

TABLO 10 | Kişi Başı Merkezi Yönetim Bütçe Gelirlerine Göre Kümelerde Yer Alan İller ve Sayıları

Küme	Kümedeki İl Sayısı	İller
1	1	Kocaeli
2	55	Adıyaman, Afyonkarahisar, Ağrı, Amasya, Aydın, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Çankırı, Çorum, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, Isparta, Kars, Katamonu, Kırklareli, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Nevşehir, Niğde, Ordu, Sakarya, Siirt, Sinop, Sivas, Tokat, Tunceli, Urfa, Uşak, Van, Yozgat, Bayburt, Karaman, Kırkkale, Batman, Şırnak, Bartın, Ardahan, Iğdır, Kilis, Osmaniye, Düzce
3	4	Hatay, Mersin, Tekirdağ, Zonguldak
4	18	Adana, Antalya, Artvin, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, Kayseri, Manisa, Muğla, Rize, Samsun, Trabzon, Aksaray, Yalova, Karabük,
5	2	İstanbul, İzmir
6	1	Ankara

Kişi başı merkezi bütçe gelirlerine göre yapılan K-ortalamlar yöntemiyle elde edilen kümeler arası uzaklıklar Tablo 11’de verilmiştir. Buna göre, en yakın kümelerin ikinci ve dördüncü kümeler olduğu, en uzak kümelerin ise birinci ve ikinci kümeler olduğu tespit edilmiştir.

TABLO 11 | Gelirlere göre kümeler arası uzaklıklar

Küme	1	2	3	4	5	6
1		52,043	40,056	48,38	22,793	31,975
2	52,043		11,987	3,665	29,265	20,096
3	40,056	11,987		8,323	17,28	8,128
4	48,38	3,665	8,323		25,601	16,433
5	22,793	29,265	17,28	25,601		9,186
6	31,975	20,096	8,128	16,433	9,186	

Bölgesel farklılıkların olduğu ülkemizde kamu harcamaları ve kamu gelirleri değişkenlerinin iller arasında nasıl dağıldığını ya da illerin nasıl kümelendiğini tespit etmeye yönelik analiz sonuçları, harcamaların ve gelirlerin illerin gelir ve ihtiyaçlarına uygun olarak dağıtıldığına işaret etmektedir. Yani iktisadi ve ticari hayatın kısmen daha yoğun olduğu illerden daha çok kamu geliri tahsil edilerek, nüfus, üretim düzeyi ve refah seviyesi düşük illere doğru kamu bütçesi ile bir transfer yapıldığı görülmektedir. Bu sonuç sosyal hukuk devleti olmanın da bir gereği olarak kabul edilmelidir.

SONUÇ

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kaynakların kıtlığı ile birlikte mevcut kaynakların etkin ve verimli kullanılamaması, kaynakların dağılımındaki mekânsal farklılıklar, mali politikaların saydam olmaması, nüfus hareketleri, bedavacılık sorunu gibi sorunlar büyüme ve gelişmenin önündeki en önemli sorunlardan bazılarıdır. Bu sorunlarla mücadelede kamu kesiminin kullanmış olduğu mali araçların başında kamu harcamaları ve kamu gelirleri gelmektedir. Özellikle son dönemlerde bölge veya iller arasındaki gelişmişlik farklılıkları ve kamu bütçesinin bu farklılıklar üzerindeki yansımalarının daha çok tartışılması dikkati çekmektedir. Bu doğrultuda Türkiye’de mekânsal farklılıklara sahip iller arasında kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin bütçe yoluyla nasıl dağıtıldığı ve buna göre illerin nasıl kümelendikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada Türkiye’de 2021 yılında gerçekleşen fonksiyonel

kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin dağılımı ve illerin nasıl kümelendikleri kümeleme analizi ile incelenmiştir. Kişi başına düşen fonksiyonel kamu harcamaları ve gelirlerinin kullanıldığı analizde Öklid uzaklıkları hesaplanarak, iller 6’lı küme olacak şekilde K-ortalamlar yöntemi ile gruplandırılmıştır. ANOVA testi sonucuna göre analize alınan tüm değişkenlerin illerin kümelendirmesinde önemli olduğu belirlenmiştir. Kümeler arası uzaklıklar dikkate alındığında, kişi başı fonksiyonel kamu harcamalarına göre yapılan analizde en yakın illerin ikinci ve üçüncü kümede yer alan iller olduğu tespit edilmiştir. Tunceli, Hakkari ve Artvin illeri ayrı birer küme olarak kümelendirilmiştir. Kişi başı merkezi yönetim bütçe gelirlerine göre yapılan kümeleme analizinde de kümeler arası uzaklıklar dikkate alındığında, ikinci ve dördüncü kümelerin birbirine en yakın olduğu, birbirine en uzak kümelerin ise birinci ve ikinci kümeler olduğu görülmüştür. Birinci kümede Kocaeli tek başına yer almıştır. Kocaeli, ikinci kümede yer alan 55 ilden ayrılmaktadır. Kişi başı merkezi yönetim bütçe gelirlerine İstanbul ve İzmir illeri birlikte ayrı bir kümede toplanmış, Ankara ise tek başına bir küme olarak gruplanmıştır.

Analiz sonuçları bakımından, ülkenin doğu ve güneydoğu bölgeleri ile batı bölgeleri arasında, nüfus yoğunluğu yüksek olan iller ile düşük olan iller arasında, sanayi, teknoloji ve turizmin yaygın olduğu iller ile diğer iller arasında önemli bir ayrışmanın olduğu dikkati çekmektedir. Yani il düzeyindeki kişi başına düşen fonksiyonel kamu harcamaları ile kişi başına kamu gelirleri karşılaştırıldığında önemli farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle turizm, sanayi ve ticari hayatın daha yoğun yaşandığı illerde kişi başına düşen kamu gelirleri tahsilatının daha yüksek olduğu görülmektedir. 2021 yılında kişi başına düşen en yüksek gelir tahsilatı 55.868 TL ile Kocaeli’nde gerçekleşirken, en düşük tahsilatın 796 TL ile Şırnak ilinde gerçekleşmesi ve aralarında yaklaşık yetmiş katlık bir fark olması dikkati çekmektedir. Analiz sonuçlarında da Türkiye’de sanayi ve teknolojinin en yoğun iller arasında yer alan Kocaeli’nin ayrı bir küme, Ankara’nın ayrı bir küme ve yine İzmir ve İstanbul’un birlikte ayrı bir küme oluşturdukları görülmektedir. Ayrıca genel olarak nüfus yoğunluğu düşük, sanayi ve ticaretin kısmen az gelişmiş olduğu 55 ilin ise ayrı bir kümede toplandıkları dikkati çekmektedir.

Kişi başına fonksiyonel kamu harcamalarının kullanıldığı kümeleme analizinde de bölgesel farklılıklara, nüfus yoğunluğuna, sanayi ve teknolojik gelişmişliğe göre illerin ayrıştıkları ve kamu gelirlerinden farklı şekilde kümelendikleri görülmektedir. 2021 yılında kişi başına en yüksek kamu harcaması yapılan il ile en düşük il arasında 7,9 kat fark bulunmaktadır. Analizde en yüksek kamu harcaması yapılan il olarak Tunceli ayrı bir küme oluşturmaktadır. Ayrıca sanayi ve teknolojinin son derece düşük olduğu Hakkari ve Artvin illerinin ayrı birer küme, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Kars, Siirt, Bayburt, Şırnak, Ardahan, Iğdır ve Kilis’in ayrı bir kümede yer alarak benzeştikleri dikkati çekmektedir. Kişi başına düşen en düşük kamu harcaması ise İstanbul ilinde gerçekleşmiştir.

Kamusal mal ve hizmetlerin en önemli finansman kaynağını kamu gelirleri içerisinde en önemli payı teşkil eden vergilerdir oluşturmaktadır. Çalışmamızın bulgularından birisini 2021 yılında sadece aralarında Kocaeli, İstanbul, İzmir, Bursa gibi Batı Anadolu’da yer alan ve çoğunluğunu büyükşehirlerin oluşturduğu 15 ilde sunulan kamusal mal ve hizmet miktarından daha yüksek düzeyde vergi ödendiği hususu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda kamu bütçesi yoluyla daha çok vergi ödeyen illerden diğer illere doğru bir gelir transferi yapıldığı söylenebilir. Şırnak, Siirt, Iğdır, Ardahan, Muş gibi daha yoksul denilebilecek illerde ise kamu harcamalarının vergi gelirlerinden daha yüksek olduğu ve bu bölgelerde tahsil edilen vergilerin üzerinde bir harcama yapıldığı görülmektedir. Sonuç olarak 2021 yılı verilerine göre daha çok vergi ödenen iller ile daha çok kamusal mal ve hizmetlerden yararlanan illerin farklı yerlerde kümelendikleri ve illerin vergi ve harcama yapıları arasında önemli farklılıklar olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Allahverdi, F., Allahverdi, M., ve Çevik, S. (2021). Türkiye’de kamu harcamalarının il düzeyinde dağılımının çok boyutlu ölçekleme ve kümeleme analizi ile incelenmesi. *Maliye Dergisi*, (180), 31-60.
- Allahverdi, M., ve Alagöz, A. (2019). İllerin vergi gelirleri açısından sınıflandırılmasında kümeleme analizi kullanımı. *Maliye Dergisi*, (176), 441-473.

3. Alena, A., Lucia, M., (ve) Slavomira, M. (2017). Meta-analysis categorization of EU countries in the context of corporate income tax. *Contaduría y administración*, 62(3), 1001-1018.
4. Blashfield R.K., (ve) Aldenderfer M.S. (1978). The literature on cluster analysis. *Multivariate Behavioral Research*, 13(3):271-95.
5. Cengiz, D., ve Öztürk, F. (2012). Türkiye'de illerin eğitim düzeylerine göre kümeleme analizi ile incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 69-84.
6. Cheng, S., Chen, Y., Meng, F., Chen, J., Liu, G., (ve) Song, M. (2021). Impacts of local public expenditure on CO2 emissions in Chinese cities: A spatial cluster decomposition analysis. *Resources, Conservation and Recycling*, 164, 105217.
7. Çağdaş, Y. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının ekonomi ve kamu maliyesine etkilerinin kümeleme analizi ile incelenmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, Covid-19: Ekonomik Politik ve Finansal Etkileri, 137-163. DOI: 10.30784/epfad.811203
8. Çakmak, Z., Uzgören, N. ve Keçek, G. (2015). Kümeleme analizi teknikleri ile illerin kültürel yapılarına göre sınıflandırılması ve değişimlerinin incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (12):1-21.
9. Çetintürk, İ., ve Gençtürk, M. (2020). OECD ülkelerinin sağlık harcama göstergelerinin kümeleme analizi ile sınıflandırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11-26.
10. Değer, M. K., ve Emsen, Ö. S. (2004). Türkiye'de kentsel büyüme ve ihracat ilişkileri: panel veri ve yatay-kesit analizleri. *DPT-PAÜ Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu*, Cilt. 1. 91-102.
11. Dökmen, G., ve Tekbaş, A. (2011). Türkiye'de kamu harcamaları ve kamu gelirlerinin bölgesel analizi. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, (56), 95-118.
12. Ercolano, S., (ve) Romano, O. (2018). Spending for the environment: General government expenditure trends in Europe. *Social indicators research*, 138(3), 1145-1169.
13. Gençoğlu, P. (2018). Türkiye'de illerin gelişmişlik düzeyi dikkate alınarak sağlık hizmetlerinin kümeleme analizi aracılığıyla değerlendirilmesi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (52), 301-324.
14. Gökbuнар, A. R., ve Duramaz, S. (2015). Bölgesel gelişmişlik farklılıklarının bir sosyo-ekonomik politika göstergesi olan sağlık verileri kapsamında değerlendirilmesi: TRB1 bölgesi örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 22(2), 291-310.
15. Hazine ve Maliye Bakanlığı, (2022). <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>, (ET: 12.09.2022).
16. Hoang, L. K., Tan, C. B., My, L. K., (ve) Nguyen, D. T. T. (2021). Taxation and economic growth: A regression analysis based on a new classification. *Ekonomski horizonti*, 23(3), 215-229.
17. Kalaycı, Ş. (Ed.) (2006). *Spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
18. Karaatlı, M. ve Altıntaş, E. (2018). Borsa İstanbul işletmelerinin veri madenciliği ile kümelmesi- Clustering the companies listed on stock exchange İstanbul by data mining. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(26), 871-886. DOI: 10.20875/makusobed.469617.
19. Karabulut, M., Gürbüz, M., ve Sandal, E. K. (2004). Hiyerarşik kluster (küme) tekniği kullanılarak Türkiye'de illerin sosyo-ekonomik benzerliklerinin analizi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 65-78.
20. Kaya, A. (2009). *Türkiye'de bölgesel net mali yansıma*. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayını, Yayın No:2009/395. Ankara.
21. Kettenring, J.R. 2006. The practice of cluster analysis. *Journal of Classification*, Springer; *The Classification Society*, 23(1):3-30, June. DOI: 10.1007/s00357-006-0002-6.
22. Kılıç, İ., Saraçlı, S., ve Kolukısaoğlu, S. (2011). Sosyo-ekonomik göstergeler bakımından illerin bölgesel bazda benzerliklerinin çok değişkenli analizler ile incelenmesi. *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik ve Aktüerya*, 4(2), 57-68.
23. Kodinariya, T. M., (ve) Makwana, P. R. (2013). Review on determining number of cluster in k-means clustering. *International Journal*, 1(6), 90-95.
24. Korzeniowska, A. M. (2021). Heterogeneity of government social spending in European Union countries. *Future Business Journal*, 7(1), 1-9.
25. Lorcü, F. (2008). *Veri zarflama analizi (DEA) ile Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinin sağlık alanındaki etkinliklerinin değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul) Erişim adresi <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=n5RK9NzjQHoSpX7mhWYOBQ&no=LCGvrZSw9hP0B5F4waOBmQ>
26. Malhotra, N.K. (2010). *Marketing research: An applied orientation*, Sixth Edition. Prentice Hall.
27. Malyniak, B. S., Martyniuk, O. M., (ve) Kyrlyenko, O. P. (2019). The impact of corruption on the efficiency of public spending across countries with different levels of democracy. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 1(28), 290-301.
28. Nikola, S. (2015). The hierarchical clustering of tax burden in the EU27. *Journal of Competitiveness*, 7(3), 95-109.
29. Mihokova, L., Andrejovska, A., (ve) Martinkova, S. (2016). Categorization of corporate taxation in the European Union countries using cluster analysis: a comparative study. *Економічний часопис-XXI*, (160), 4-9.
30. Morgenroth, E. (2010). Regional dimension of taxes and public expenditure in Ireland. *Regional Studies*, 44(6), 777-789.
31. Öz, E., ve Kutbay, H. (2015). Vergi gelirleri özelinde il ve bölge bazında kamu gelirleri, harcamaları ve hizmetlerinin karşılaştırmalı analizi: Verimlilik açısından değerlendirme. *Vergi Raporu*, (190), 153-182.
32. Özarı, Ç., ve Eren, Ö. (2018). İllerin yaşam endeksi göstergelerinin çok boyutlu ölçekleme ve k-ortalamlar kümeleme yöntemi ile analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 303-313.
33. Özdamar, K. (2004). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi*, 5. Basım, Eskişehir.
34. Pászto, V., Zimmermannová, J., Skaličková, J., (ve) Sági, J. (2020). Spatial patterns in fiscal impacts of environmental taxation in the EU. *Economies*, 8(4), 104.
35. Pınar, A. (2004). *Vergileri kim ödüyor ve kamu harcamalarından kimler yararlanıyor*. İstanbul: TESEV. Erişim adresi https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_vergileri_kim_oduyor_ve_kamu_harcamalarından_kimler_yararlaniyor.pdf
36. Sağbaş, İ., ve Kaya, A. (2009). Türkiye'de kamu harcamalarının bölgesel dağılımının analizi: mekansal ekonometri yaklaşımı. Paper presented at the, 24, 19-23.
37. Sarıman, G. (2011). Veri madenciliğinde kümeleme teknikleri üzerine bir çalışma: k-means ve k-medoids kümeleme algoritmalarının karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 192-202.
38. Tan, P.-N., Steinbach, M., Karpatne, A., ve Kumar, V. (2019). *Introduction to data mining*. Second edition, Pearson Education Inc., New York.
39. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), <https://www.tuik.gov.tr/> (ET: 05.09.2022).
40. Yaşa, A. A., ve Künc, G. Y. (2020). Kamu harcamaları ve sosyoekonomik gelişmişlik düzeyleri bakımından illerin gruplandırılması: Türkiye üzerine bir uygulama. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 12(22), 276-297.
41. Yılancı, V. (2010). Bulanık kümeleme analizi ile Türkiye'deki illerin sosyoekonomik açıdan sınıflandırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(3), 453-470.

TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI IŞIĞINDA VERGİNİN KAMU GİDERLERİNİN KARŞILIĞI OLMASI İLKESİ BAKIMINDAN KAMU HİZMETLERİNİN FİNANSMANI

ABDULLAH TEKBAŞ^{1*}

¹ Dr., Anayasa Mahkemesi, atekbas@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4831-1265>

ÖZ

Toplumun ortak ihtiyaçları kamu hizmetleriyle karşılanmaktadır. Kamu hizmetleri hukuksal olarak idari kamu hizmetleri ve sınai ve ticari kamu hizmetleri olarak iki gruba, maliye bilimi açısından ise tam kamusal mallar, yarı kamusal mallar ve özel mallar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Bu ayrımlar diğer katkılarının yanı sıra kamu hizmetlerinin hangi kamu gelirleriyle finanse edileceğini belirlemek için de kullanılmaktadır.

Kamu hizmetleri çeşitli gelirlerle finanse edilmektedir. En önemli finansman kaynağı ise vergidir. Vergiye ilişkin anayasal ilkelerden biri de verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesidir. Bu ilke gereğince kamu giderleri vergi ile finanse edilecektir. Ancak vergi, karşılıksız olması ve mali güce göre alınması nedeniyle ancak tüm topluma fayda sağlayan kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılabilir. Dolayısıyla verginin, tüm topluma fayda sağlamayan sınai ve ticari kamu hizmetlerinin (özel malların) finansmanı için tahsisi mümkün değildir.

Editör / Editor:

Ahmet AYSU,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Cemil RAKICI,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Ersan ÖZ,
Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Abdullah TEKBAŞ
atekbas@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Vergi, Kamu hizmeti, Kamu hizmetlerinin finansmanı, Verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi

FINANCING OF PUBLIC SERVICES IN ACCORDANCE WITH THE PRINCIPLE OF TAXATION FOR PUBLIC EXPENDITURES IN THE LIGHT OF THE DECISIONS OF THE TURKISH CONSTITUTIONAL COURT

ABSTRACT

The common needs of the society are met by public services. Public services are legally divided into two groups as administrative public services and industrial and commercial public services, and in terms of public finance, they are divided into three groups as full public goods, semi-public goods and private goods. These classifications are used, among other contributions, to determine which public revenues shall be used to finance public services.

Public services are financed by various revenues. The most important source of financing is taxes. One of the constitutional principles regarding taxation is the principle that taxes shall be collected to cover public expenditures. In accordance with this principle, public expenditures shall be financed by taxes. However, taxes can only be used to finance public services that benefit the whole society, as they are unrequited and collected according to financial power. Therefore, any tax cannot be allocated for the financing of industrial and commercial public services (private goods) that do not benefit the whole society.

Keywords: Tax, Public service, Financing of public services, The principle that taxes shall be collected to cover public expenditures.

JEL:
H2, H410, H420

Geliş: 8 Kasım 2022

Received: November 8, 2022

Kabul: 2 Aralık 2022

Accepted: December 2, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Tekbaş A. (2022),
Türk Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Verginin Kamu Giderlerinin Karşılığı Olması İlkesi Bakımından Kamu Hizmetlerinin Finansmanı,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 63, 49-64,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1200933

GİRİŞ

Devletin varlığını sürdürebilmesi kamu hizmetlerinin yürütülmesine bağlıdır. Kamu hizmetlerinin çeşitli ihtiyaçlara istinaden çeşitli yönlerden sınıflandırılabilmesi mümkündür. Bu kapsamda kamu hizmetlerinin finansman bakımından da sınıflandırılması gerekmektedir.

Öteden beri kamu hizmetlerinin finansmanında tek bir gelir türü kullanılmamaktadır. En temel gelir türü olan vergilerin yanı sıra diğer mali yükümlülüklerin ve özel gelirlerin de kamu hizmetlerinin finansmanında kullanıldığı görülmektedir.

Devletin fonksiyonlarındaki artışa paralel olarak kamu hizmetlerinin nicelik ve nitelik bakımından artışı söz konusudur. Bu artışa paralel olarak ortaya çıkan finansman ihtiyacı da çeşitli kamu gelirleriyle karşılanmaktadır. Bu kamu gelirleri gerek anayasadan gerekse kendi tanımlarından kaynaklanan bazı ilkelere tabi olup bu ilkeler gereği bir ayırım yapılmaksızın bütün kamu hizmetlerinin bütün kamu gelirleriyle finansmanı mümkün değildir. Bu çalışmanın amacı, Anayasa Mahkemesi (AYM) kararları ışığında verginin kamu giderlerinin karşılığı ilkesi gereği verginin ticari ve sınıai kamu hizmetlerinin (özel malların) finansmanında kullanılıp kullanılmayacağını ortaya koymak olup çalışma araştırma ve yayın etiğine uygun olarak kaleme alınmıştır.

I. KAMU HİZMETİNE İLİŞKİN GENEL BİLGİLER

Toplumsal ihtiyaçların özel faaliyetleri aşan bir etkinlikte ve özel çıkarları aşan bir yarar adına karşılanması "kamusal alan"ın varlığını varsayar (Karahanoğulları, 2004, 84). Kamu yararı için söz konusu toplumsal ihtiyaçların karşılanması da kamu hizmetleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

A. Tanımı ve İlkeleri

İdarenin faaliyetleri, idare hukukunda geleneksel olarak kamu hizmeti ve kolluk faaliyetleri olarak ikiye ayrılarak incelenmektedir (Ulusoy, 2019, 457). Düzenleyici ve denetleyici kurumlar/kurullar olan bağımsız idari otoritelerce yerine getirilen regülasyon faaliyetlerinin kamu hizmeti ve kolluk faaliyeti yanında üçüncü bir idari faaliyet türü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin tartışmalı olduğu ifade edilmişse de (Ulusoy, 2019, 458) AYM, değişik kararlarında bu faaliyetleri kamu hizmeti kapsamında ele almıştır.¹

Hukuksal yönüyle kamu hizmeti kavramı Léon Duguit tarafından idare hukukunun merkezine oturtulmuştur (Ulusoy, 2019, 461). Jéze'e göre kamu hizmeti, yönetenlerin kamu hizmeti usulüyle karşılamaya karar verdikleri ortak ihtiyaçlardır (Karahanoğulları, 2004, 39). Doktrinde kamu hizmetine ilişkin çeşitli tanımlara yer verilmiştir. Kamu hizmeti; "Kamuya yararlı olması ve özel ticari faaliyet olarak gereği gibi yürütülmesinin mümkün ya da arzulanır olmaması nedeniyle, yasama organı tarafından özel ticari faaliyetlere göre farklı ve spesifik bir hukuki rejime tabi tutulmuş ve sorumluluğu son tahlilde bir idari makam tarafından üstlenilen faaliyet" (Ulusoy, 2019, 467); "toplumsal ihtiyaçları karşılayacak (tatmin edecek) mal ve hizmet üretimi" (Karahanoğulları, 2004, 45); "siyasal alanın örgütünce (devletçe) kısmen veya tamamen üretim ilişkileri alanının kurallarından bağımsız kılınarak üstlenilen, kamusal (siyasal) alana dahil edilen, toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik faaliyetler" (Karahanoğulları, 2004, 66); "İdarenin toplumun ortak gereksinmelerini karşılamak amacıyla doğrudan veya yakın gözetimi ve sorumluluğu altında, kamusal yetki ve usuller kullanarak yürüttüğü faaliyet" (Tan, 2019, 368); "toplumun müşterek nitelikteki ihtiyaçlarının karşılanması bakımından, devletin yapmak durumunda bulunduğu hizmetler" (Akdoğan, 2011, 39), "siyasal iktidar tarafından kamu yararı amacına yönelik olduğu kabul edilen, kamu tüzel kişisi veya kamu tüzel kişisinin denetim ve gözetimi altında özel hukuk tüzel kişileri tarafından yerine getirilen ve toplumsal açıdan önem taşıyan genel ve ortak ihtiyaçların karşılanması için yapılan faaliyetler" (Karakoç, 2015, 413, 450) olarak tanımlanmıştır.

AYM tarafından kamu hizmeti; "geniş tanımıyla, devlet ya da diğer kamu tüzel kişileri tarafından veya bunların denetimi ve gözetimleri altında, ortak gereksinimleri karşılamak ve kamu yararını sağlamak için topluma sunulmuş bulunan sürekli ve düzenli etkinlikler" olarak

tanımlanmıştır (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019, § 6; E.2007/2, K.2011/13, 13/01/2011).

Kamu hizmetleri kamu ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yerine getirilmekte olup bu iki kavram arasındaki ilişkinin ortaya konması gerekmektedir. "Kamu ihtiyacının ekonomik bir kavram olmasına karşılık kamu hizmeti idare hukukunun kapsamına giren hukuki bir kavramdır. Diğer yandan ister özel, ister kamusal olsun, ihtiyaç soyut bir niteliğe sahiptir. Zira, temelinde, psikolojik ve fizyolojik nedenler vardır. Hizmet ise, mahiyeti saptanıp parasal olarak ifade olunabildiği için somut bir niteliğe sahiptir. Kamu ihtiyacı ancak, belli siyasal ve idari organlarca belirli bir prosedüre göre saptandıktan sonra kamu hizmeti haline dönüşür." (Nadaroğlu, 2000, 129).

Kamu hizmetinin ilkeleri; eşitlik, süreklilik, adaptasyon, meccanilik (bedelsizlik) şeklinde sıralanabilir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ulusoy, 2019, 491-502).

Önceleri kamu hizmeti olarak yürütülen hizmetlerin özel hizmete, özel hizmet olarak yürütülen hizmetlerin kamu hizmetine dönüşmesi söz konusu olabilmektedir (Akdoğan, 2011, 39).

Devletin görevlerindeki artış yönündeki değişim, kamu hizmeti türü ve miktarında artışa neden olmaktadır. Devletin klasik görevleri olan güvenlik, asayiş, eğitim, sağlık gibi temel görevlerinin yanı sıra günümüzde, ekonomide denge sağlanması, ekonomik kalkınma, gelir dağılımında adalet vb. ekonomik ve sosyal görevlerinden doğan hizmetleri de söz konusudur (Akdoğan, 2011, 40).

AYM kamu hizmetini "niteliği gereği kamu hizmeti" ibaresi kapsamında niteliğine göre belirlemede, ilgili makamların tanımlamasıyla bağlı kalmamaktadır. AYM'nin kamu hizmetini belirlerken ortaya koyduğu kriterler; toplumun ortak gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik, düzenli ve sürekli olmalarıdır. Mahkemenin kamu hizmeti tespitine ilişkin kararlarına aşağıdaki örnekler verilebilir:

- Su, elektrik, havagazı gibi ihtiyaçların karşılanması (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).
- Maden Kanunu'na göre yeminli teknik büroların yaptıkları iş (AYM, E.1985/10, K.1985/14, 2/8/1985).
- Yapı ruhsatı ve buna bağlı yapı kullanma izni verme (AYM, E.1985/11, K.1986/29, 11/12/1986).
- Sağlık hizmeti (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988; E.2005/145, K.2009/112, 23/7/2009; E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988).
- Yeminli mali müşavir tasdik hizmeti (AYM, E.1986/5, K.1987/7, 19/3/1987).
- Dış ticaretin düzenlenmesi (AYM, E.1984/6, K.1985/1, 11/01/1985).
- Radyo-televizyon yayıncılığı (AYM, E.1989/9, K.1990/8, 18/5/1990).
- Köprü, tünel, baraj, içme ve kullanma suyu, arıtma tesisi, kanalizasyon, otoyol, demiryolu, deniz ve hava limanları yapımı ve işletilmesi ve benzeri etkinlikler (AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995).
- Sulama hizmetleri (AYM, E.2018/104, K.2020/39, 16/7/2020).
- Elektrik hizmeti (AYM, E.2016/150, K.2017/179, 28/12/2017).
- Atık suların uzaklaştırılması işi (AYM, E.1990/18, K.1991/4, 14/2/1991).
- Çarşı ve mahalle bekçisi hizmeti (AYM, E.1965/25, K.1965/57, 26/10/1965).
- Seçimle meclislere giren siyasi partilerin faaliyetleri (AYM, E.1970/12, K.1971/13, 2/2/1971).
- Öğretim ve eğitim hizmeti (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).
- Üniversite öğretimi hizmeti (AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/2/1975).
- Gelir İdaresi Başkanlığınca yürütülen işler (AYM, E.2010/93, K.2012/20, 9/2/2012).
- Sanayi bölgelerinin kurulması (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969).
- Dış ticaretin düzenlenmesi (AYM, E.1984/6, K.1985/1, 11/01/1985).
- Tapu ve Kadastro Kurulu hizmetleri (AYM, E.2011/16, K.2012/129, 27/9/2012).
- İlkokul Öğretmenleri Sağlık ve İçtimai Yardım Sandığı faaliyetleri (AYM, E.1985/7, K.1985/22, 28/11/1985).

AYM, Devlet tarafından yürütülen yukarıda belirtilen hizmetlerin yanı sıra özel kesim tarafından yürütülen bazı hizmetlerin de nitelikleri gereği kamu hizmeti sayılacağını belirtmiştir. Bunlara şu örnekler verilebilir:

¹ Radyo ve Televizyon Üst Kurulu faaliyetlerinin kamu hizmeti olduğu (AYM, E.2004/55, K.2008/118, 12/6/2008); Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu faaliyetlerinin kamu hizmeti olduğu (AYM, E.2005/139, K.2007/33, 22/3/2007).

- Özel öğretim hizmeti (AYM, E.1990/4, K.1990/6, 12/4/1990).
 - Yeminli mali müşavirlik hizmeti (AYM, E.1986/5, K.1987/7, 19/3/1987).
 - Noterlik hizmeti (AYM, E.1979/5, K.1979/29, 19/6/1979).
- AYM, Seçimlerde meclislere giremeyen siyasi partilerin hizmetlerinin kamu hizmeti olmadığı sonucuna varmıştır (AYM, E.1970/12, K.1971/13, 2/2/1971).

B. Özellikleri

Kamu hizmetinin özellikleri şöyledir (Ulusoy, 2019, 467-468):

1. Hangi hizmetin kamu hizmeti olacağına yasama organı karar verir.
2. Kamuya yararlı bir faaliyet olması gerekir.
3. Özel ticari faaliyetlerden farklı bir hukuki rejime tabi tutulurlar (kamu hukuk rejimi).
4. Mutlaka idare tarafından yürütülmesi gerekmeyecek şekilde, özel kişilerce yürütülse de hizmetin asli sorumluluğunun ve nihai denetimin son tahlilde bir idari makama ait olması gerekir.
5. Özel ticari faaliyet olarak gereği gibi sunulmuyor ya da özel hukuka tabi ticari faaliyet olarak sunulması politik açıdan arzulanmıyor olmalıdır.

C. Ölçütleri / Unsurları

Kamu hizmetlerinin tanımlanmasında organik ölçüt (unsur), maddi ölçüt (unsur) (Gözler, 2003, 232; Ulusoy, 2019, 468; Tan, 2019, 368 vd.) ve şekli ölçüt (unsur) (Tan, 2019, 368 vd.) olmak üzere üç unsurunun bulunduğu kabul edilmektedir. Kamu hizmetinin “kimin tarafından yerine getirildiği esas alınarak bir hizmetin kamu hizmeti olarak nitelendirilmesinde başvurulan ölçüte organik ölçüt denilmektedir. ...Hizmetin kimin tarafından yerine getirildiği değil, yerine getirilen hizmetin niteliğinin esas alınarak bir hizmetin kamu hizmeti olarak kabul edilmesinde başvurulan ölçüte maddi ölçüt denilmektedir. ... Bir hizmetin kamu hizmeti sayılabilmesi için hangi usullere göre yerine getirildiğine bakılması gerektiğine ilişkin ölçüte de şekli ölçüt denilmektedir” (Karakoç, 2015, 432-433).

Organik ölçüt uyarınca bir faaliyetin kamu hizmeti olarak nitelendirilebilmesi için kamu tüzel kişisi tarafından üstlenilmesi gerekmektedir. Bu durum ise, iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, kamu tüzel kişisi tarafından üstlenilen bir faaliyetin doğrudan yine o kamu tüzel kişisi tarafından yerine getirilmesi; ikincisi ise, faaliyetin bir kamu tüzel kişisinden aldığı yetkiyle ve onun gözetimi ve denetimi altında bir özel hukuk kişisi tarafından yerine getirilmesidir (Gözler, 2003, 220). AYM de bir kararında (AYM, E.1990/4, K.1990/6, 12/4/1990) “Kamu hizmetleri, aslında bir bütündür. Bunun yerine getirilmesi de ilke olarak Devlete aittir. Ancak toplum hayatının gittikçe genişlemesiyle çoğalan kamu hizmetlerinin mutlaka klasik idare kuruluşları tarafından görülmesi koşulu artık aranmamakta, bunların dışında özel kişilerce de gerçekleştirilebileceği kabul edilmektedir. Başka bir deyişle, kamusal hizmet ünitelerinin nitelik ve özellikleriyle uyushabildiği ölçüde, kamu ve özel hukuk kurallarından oluşan karma nitelikte yapılandırılmaları mümkündür. Bu sebeplerdir ki, kamu hizmetleri ne suretle yürütülürse yürütülsün kamu kurum ve kuruluşlarının gözetim ve denetimleriyle hizmeti yönlendirme yetkileri var olduğu sürece, hizmet kamusal niteliğini korumuş olur.” demek suretiyle aynı tespiti yapmıştır.

Maddi ölçüte göre kamu hizmeti, bu faaliyeti yürütenin niteliklerinden tamamen bağımsız olarak, tatmininde kamu yararı bulunan toplumsal bir ihtiyacı karşılayan faaliyettir. Maddi ölçüt uyarınca özel kişiler tarafından yürütülen bir faaliyet kamu yararı amacına yönelik olduğu takdirde bir kamu tüzel kişisi tarafından üstlenilerek kamu hizmeti haline getirilebilecek, bir kamu tüzel kişisinin yürüttüğü faaliyet kamu yararına yönelik değilse kamu hizmeti olarak nitelendirilemeyecektir (Gözler, 2003, 221).

Son olarak, şekli açıdan kamu hizmeti de tanımlanmış olup bunun belli bir usulü, belli bir hukukî rejimi ifade ettiği belirtilmektedir. Bu ölçüte göre, bir faaliyetin kamu hizmeti sayılabilmesi için kamu hizmetleri hukukî rejimine, yani kamu yönetimi usullerine tâbi olması gerekir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Günday, 2011, 342 vd.).

Kamu hizmetlerinin idarenin gözetim ve denetimi altında özel kişilerce yürütülebilmesi nedeniyle organik unsurun; kamu hizmetinin

yasama organınca belirlenmesi, özel hizmetlerin kamu hizmeti olarak tanımlanabilmesi dolayısıyla niteliği gereği kamu hizmetinden söz edilemeyeceği gerekçesiyle maddi unsurun önemini yitirdiği (Bkz. Karakoç, 2015, 440), bu unsurların pozitif hukuk açısından pratik faydası bulunmadığı ileri sürülmüştür (Ulusoy, 2019, 468). Nitekim, Uyuşmazlık Mahkemesine göre, “...Bugün artık özel hukuktakinden ayrı, kamu hukuku usulleriyle görülmesi zorunluluğu kamu hizmetinin değişmez bir karakteri ve unsuru olmaktan çıkmıştır. Faaliyet konularının gereklerine göre, değişik nispetlerde kamu ve özel hukuktan oluşan karma bir yöntem ile yürütülen sınırlı ve ekonomik ağırlıklı birçok kamu hizmeti alanı vardır.Uyuşmazlık Mahkemesi 26.10.1992 gün ve E.1992/33, K.1992/36, (RG. 1 Aralık 1992-21422).” (Günday, 2011, 331-332). AYM de, “Görevsel bakımdan bir girişim ve etkinliğin kamu hizmeti sayılması veya sayılmaması, değişik koşullar dikkate alınarak yasakoyucunun görüşleri doğrultusundaki belirlemelerine göre şekillenen değişken ve göreceli bir konudur. Kamu hizmetinin yönetsel ögesi, genelde kamusal yönetim biçimi ise de idarenin özel hukuk hükümlerine göre yürüttüğü kimi etkinliklerin de bu nitelikte olduğu görülmektedir. Fakat bir hizmetin amacı kamu yararı ise kamu hukuku esaslarına bağlı kalacağı açıktır. Bu nedenle idarenin, toplumun yararına olarak genel ve ortak gereksinimlerini karşılamak için giriştiği etkinlikler hangi yol ve usulle yapılırsa yapılsın kamu hizmeti sayılacağından “kamu hizmeti” kavramının en önemli ögesi yönetim biçimi değil, hizmetin amacı ve bunun sorumluluğunu üstlenen organın niteliğidir.” demek suretiyle aynı hususa işaret etmiştir (AYM, E.1996/63, K.1997/40, 26/3/1997).

Ç. Belirlenmesi / Kurulması ve Genişlemesi

Kamu hizmetlerinin belirlenmesi zamana, yere, sosyal ihtiyaçlara ve hakim siyasal ideolojiye göre değişen (Özbudun, 1992, 6) politik bir tercihi yansıtmaktadır (Nadaroğlu, 2000, 128). Bu tercihle neyin kamu yararına olduğu, neyin olmadığı da belirlenmiş olacaktır. Bir faaliyet kamu hizmeti haline getirilmiş ise kamu yararı olduğu, kamu hizmeti olmaktan çıkartılmışsa kamu yararı olmadığı kabul edilecek (Gözler, 2003, 226)², özel hizmet kamu hizmetine, kamu hizmeti özel hizmete dönüştürülebilecektir (Karakoç, 2015, 425). Bunların yanı sıra şehir içinde otobüsle yolcu taşımacılığı hizmeti, eğitim hizmeti, sağlık hizmeti vb. hizmetlerde olduğu gibi bazen devlet bir hizmeti kamu hizmeti olarak belirleyerek başkası tarafından yürütülmesini yasaklayabileceği gibi imtiyaz sözleşmesi yapılması, ruhsat alınması gibi şartlara da bağlayabilecektir (Bilgen, 1990, 113, 114).

Kamu hizmetinin kurulmasına/belirlenmesine ilişkin değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ticari faaliyet olarak yerine getirilemeyen haliyle faaliyetin doğası gereği kamu hizmeti olarak ortaya çıktığı “mutlakçı kamu hizmeti anlayışı”, yöneticilerin kamu hizmetini belirleyeceğini ifade eden “göreceli kamu hizmeti anlayışı” söz konusudur (Ulusoy, 2019, 461-462). Bugün geline nokta göreceli kamu hizmeti anlayışının hâkim olduğu görülmektedir.

Kamu hizmetinin belirlenmesinde önemli meselelerden biri de belirlemenin kim tarafından yapılacağıdır. Bir faaliyetin kamu hizmeti olarak belirlenmesinin özel teşebbüs hürriyetinin sınırlandırılması anlamına geleceği, böyle bir sınırlamanın da ancak kanunla yapılabileceği gerekçesinden hareketle kamu hizmetini belirleme yetkisinin yasama organına ait olduğu ileri sürülmüştür (Ulusoy, 2019, 462)³. Yasama organının yetkisine ilişkin anayasal düzenlemelere örnek olarak; idarenin kuruluş ve görevleriyle bir bütün olduğu ve kanunla kurulacağına ilişkin 123. madde, kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüslerin devleştirileceğine ilişkin 47. madde, örnek gösterilebilir (Tan, 2019, 374-375). AYM, bu yaklaşıma paralel olarak “Kamu hizmetlerini belirlemenin geçerli ölçütünün onu kuranların başka bir anlatımla yasa koyucunun iradesi ile bütünleştiği[nin] izlenmekte” (AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991) olduğunu, “...bir hizmetin kamu hizmeti niteliğine bürünmesinde yasakoyucunun iradesi[nin] rol oyna[dığını]...Anayasa kurallarına uygun olmak koşulu ile, kamusal gereksinimlerin zorunlu kıldığı durumlarda yasama organı[nın]

2 Gözler'e göre Anayasa'da kamu yararı tanımlanmamışsa AYM'nin bu konuda değerlendirme yapması ve sonuca varması yerinde denetim olacaktır (Gözler, 2003, 227).

3 “İdarenin kuruluş ve görevlerinin kanunla düzenleneceği” yönündeki Anayasa 123/1 hükmü gereği kamu hizmetleri ancak kanunla kurulabilecek ve kanunla kaldırılabilir (Ulusoy, 2019, 469; Tan, 2019, 374).

herhangi bir alanı yasal statü içine alarak kamu hizmeti kurabil"eceğini (AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995; E.1985/7, K.1985/22, 28/11/1985), "Anayasa[nın], kamu hizmetlerinin kanunla kurulacağı ve idarenin görevlerinin de kanunla düzenleneceği ilkesini benimse"diğini (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969) belirtmiştir. AYM bir başka kararında (AYM, E.1994/43, K.1994/42-2, 9/12/1994), kamu hizmetinin harcama gerektirdiği hususundan da hareket ederek kamu hizmetinin yasayla kurulacağını "Öte yandan, kamu hizmetlerinin yürütülmesi harcama yapılmasını gerektirmekte olup Anayasa'ya (m. 161) göre de devletin ve KİT'ler dışında kamu tüzel kişilerinin harcamaları yıllık bütçelerle yapılır ve bu da Anayasa'ya göre (m. 87) yasa konusudur. Kamu hizmeti ve onun dayanağını oluşturan "kamu yararı"nın bir yasa hükmü ile veya "yasanın çizdiği sınırlar içinde yasanın verdiği açık yetkiye dayanılarak" kurulacağını belirten Anayasa Mahkemesi'ne göre "kamu hizmetinin kurulması Devlet gücünün kullanılması ile bütçe usullerine göre kaynak ayrılması ve bütün kamu yönetiminin temeli olan görev ve yetkinin yasayla belirlenmesi ile olur." demek suretiyle ortaya koymuştur.

"Doktrindeki ve AYM'nin önceki tarihlerdeki kararlarında ortaya konulan yukarıdaki yaklaşıma karşın 2017 Anayasa değişikliği sonrası yasama organı yanında kamu tüzel kişiliği kurma yetkisine sahip Cumhurbaşkanının da kamu hizmeti tesis edebileceği kabul edilmektedir" (Tan, 2019, 374). Cumhurbaşkanı'nın yetkisine ilişkin olarak ise bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının Cumhurbaşkanlığı karanamesi ile kurulacağına ilişkin 106. madde örnek gösterilebilir (Tan, 2019, 374-375).

Bunların yanı sıra yerel yönetimlerin de bu hususta yetkili olduğu AYM tarafından kabul edilmektedir. AYM bir kararında (AYM, E.1987/18, K.1988/23, 22/6/1988) "Anayasa'nın 127. maddesinin ikinci fıkrasında öngörülen yerinden yönetim ilkesi, daha önce de açıklandığı gibi yerel yönetimlerin özerkliğini pekiştirmektedir. Gerek bu fıkra, gerek 123. maddenin birinci fıkrasında sözü edilen "görevler" sözcüğünün, yine Anayasa'nın 127. maddesinin birinci fıkrasında ifadesini bulan "mahallî müşterek ihtiyaçlar"ı kapsadığı açıktır. Bu kavram, herhangi bir yerel yönetim biriminin sınırları içinde yaşayan kişi, aile, zümre ya da sınıfın özel çıkarlarını değil, aynı yörede birlikte yaşamaktan doğan eylemlerini yarattığı, yoğunlaştırdığı ve güncelleştirdiği, özünde yerel ve kamusal hizmet karakterinin ağır bastığı ortak beklentileri ifade etmektedir. Bu gereksinimleri yerel planda karşılama olanak ve önceliklerini takdir yetkisinin o yörede yaşayan halkın yasalara dayalı olarak oluşturdukları organlara bırakılması, hem özerklik ilkesine, hem de demokratik yaşam biçimine daha uygun bir yoldur. Yerel ortak gereksinimlerin kapsam ve sınırının saptanması yetkisinin, merkezden yönetime, yasadaki ifadesiyle Bakanlar Kuruluna verilmesi, bu yetkinin siyasal yönlendirme, kayırma ya da caydırma amacıyla da kullanılabilirliği, subjektif takdir ve tercihlerle bölgeler arasında dengesizliklere yol açabileceği kuşku ve olasılığı giderebilecek nitelikte değildir." demek suretiyle bu husustaki yaklaşımını dile getirmiştir. Tan'a göre "Yerel idarelerin kamu hizmeti oluşturabilmeleri için yasal düzenlemeye gerek yoktur. Zira, Anayasa'ya (m. 127) göre yerel idareler, "il, belediye ve köy halkının mahallî müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere" kurulmuş kamu tüzel kişileri olduklarından, bu genel çerçevede görev alanlarına giren bir faaliyeti, kendi yasaları çerçevesinde kamu hizmetine dönüştürülebilirler. Ancak, bunu yaparken tekel oluşturup bir faaliyet alanını tümüyle bireylere kapatmaları olanaksızdır." (Tan, 2019, 375-376).

Anayasa'da kamu hizmetine ilişkin düzenlemeler noktasından bakıldığında; anayasaların da bazı faaliyetleri devletin görevleri arasına alabileceği, onların kamu hizmeti olarak yürütülmesine karar verebileceği ve bu faaliyetlerin artık mahiyetleri itibarıyla olmasa bile bu Anayasa hükmü sebebiyle kamu hizmeti olacağı ifade edilmiş, sosyal güvenlik, sağlık ve konut, eğitim ve öğretim hizmetleri örnek olarak gösterilmiştir (Bilgen, 1990, 113). AYM de eski bir kararında (AYM, E.1979/1, K.1979/30, 21/6/1979) "Gerçekten, Devletin hüküm ve tasarrufu altında olan doğal zenginlikler ve kaynaklarının aranma ve işletilmesinin ilke olarak Devletin görevi sayılması, Anayasa Koyucunun bu işleri "kamu hizmeti" niteliğinde gördüğünün açık kanıtıdır." demek suretiyle bu görüşü benimsediğini belirtmiştir.

Anayasa'da devlete görev olarak yüklenen toplumsal ihtiyaçlar, fiilen kamu hizmetlerine dönüştürülebileceği gibi dönüştürülmemeleri de söz konusu olabilecek; Anayasa'da öngörülmeden ancak zorunlu toplumsal ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkan görevler de söz konusu olabilecektir (bkz. Karahanoğulları, 2004, 66-68).

AYM, bir hizmetin kamu hizmeti olup olmadığını nitelendirme yetkisini "Anayasa Mahkemesi'nin anayasal denetim görevini yerine getirmesindeki değerlendirmeleri saklıdır. Çünkü, etkinliği irdeleyip nitelendirmeden Anayasa kurallarına uygunluğunu ya da aykırılığını saptamanın olanağı yoktur." (AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995) demek suretiyle kendisinde görmüştür. Bu kabul sonucu AYM, yetkide paralellik ilkesi gereği kamu hizmetini kuran organının kaldırabilmesi esas olmakla birlikte, telefon ve elektrik hizmetlerinin niteliği gereği kamu hizmeti olduğu, bunların kanun koyucu tarafından dahi ortadan kaldırılamayacağını (AYM, E.1995/38, K.1996/7, 28/2/1996) belirtmek suretiyle "niteliği gereği" kamu hizmetlerinin anayasal zorunluluk olarak yürütülmesi gerektiği ve kanun koyucu tarafından kaldırılmayacağı sonucuna varmıştır. Bu yaklaşımıyla AYM'nin bazı kamu hizmetleri bakımından "mutlakçı kamu hizmeti anlayışı"ni benimsediği anlaşılmaktadır.

Devletin görevlerindeki artışa paralel olarak kamu hizmetleri de nitelik ve nicelik olarak artma ve genişleme eğilimindedir.

AYM, Devletin gördüğü kamu işlerinin bir bölümünün yerine getirilmesi için kamulaştırılmış taşınmazların özel kişilere bırakılmasına ilişkin kuralı incelediği kararında (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969), "Devletin görevlerinin eskisine göre çok değişik alanları ilgilendirmesi ve özellikle bugünkü devlete bir çok iktisadi görevler yükletilmiş bulunması karşısında böyle durumların olağan sayılması gerekmektedir. Devletin, yalnızca ülkede disiplini sağlamakla görevli bulunduğu çağlardaki kamu hizmeti ve kamu yararı kavramları ile bugün devletin birçok iktisadi görevleri de bulunduğu çağdaki kamu hizmeti ve kamu yararı kavramları birbirinin benzeri olamayacağı" gerekçesiyle, yurdun bir takım yerlerinde turistik bölgelerle sanayi bölgelerinin düzenli biçimde kurulmasının ve böylelikle kalkınma planı ereklerinin gerçekleştirilmek istenmesinin birer kamu işi niteliğinde olduğu sonucuna varmış ve bu amaçla kamulaştırılmış taşınmazların özel kişilere devrinin Anayasa'ya aykırı olmadığına karar vermiştir.

AYM'ye göre "Kamu hizmeti kavramının gerek öğretilerde gerekse uygulamalarda devlet ve öteki kamu tüzel kişilerin genel idare esaslarına göre yürütülen hizmetler alanının dışına taşın ve yayılan bir kapsamı olduğu ve bunun da gittikçe genişlediği bir gerçektir." (AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995).

D. Sınıflandırılması – Türleri

Önemine istinaden gerek doktrin ve gerekse AYM tarafından yapılan sınıflandırma ayrı ayrı ele alınacaktır.

1. Doktrin Tarafından Yapılan Sınıflandırma

Kamu hizmetleri amaç, coğrafi alan, rekabet, işletmecisi yönlerinden sınıflandırılabilirliği gibi niteliklerine göre de sınıflandırılabilir. Niteliklerine göre kamu hizmetleri idari kamu hizmetleri ve sınıai ve ticari (iktisadi) kamu hizmetleri biçiminde sınıflandırılabilir (Ulusoy, 2019, 471). Zira kamu hizmetleri içinde kamu gücü ayrıcalıklarına başvurulmadan yerine getirilen iktisadi nitelikli kamu hizmetlerinin ayrı bir kategori oluşturduğu kabul edilmektedir (Karahanoğulları, 2004, 177). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeler devletin ekonomik alanda da hizmetler yürütmesini gerektirmiş böylelikle ağırlıklı olarak özel hukuk ancak genelde kamu hukuku özel hukuk karışımı karma bir hukuki, sınıai ve ticari kamu hizmetleri kategorisi ortaya çıkmıştır (Tan, 2019, 372).

İdari kamu hizmetleri "geleneksel olarak kamu tarafından üstlenilen klasik kamu hizmetleri olup, toplumsal yaşam için asgari düzeyde zorunlu görülen temel kamu hizmetleridir. Örneğin, adalet hizmetleri, ulusal savunma hizmeti, kamu düzeninin korunması, ...devlet tarafından üstlenilen temel eğitim ve temel sağlık hizmetleri bu kapsamdadır. Bu tür kamu hizmetlerinin iktisadi mantık içinde fiyatlandırılması, yani her bir kullanıcıdan her bir kullanım için alınacak kullanım ücreti genellikle mümkün olmayıp, mümkün olsa dahi toplumsal ve politik nedenlerle kural olarak fiyatlandırılması arzu edilmemektedir." (Ulusoy, 2019,

472).

İktisadi kamu hizmetleri “ekonomik niteliği ağır basan ve niteliği gereğince fiyatlandırılmasının hem mümkün olduğu hem de daha fazla arzu edildiği kamu hizmetleridir. ...Örneğin, telefon, elektrik, doğalgaz, içme suyu, şehir içi toplu ulaşım, demiryolu, radyo televizyon yayıncılığı hizmetleri bu nitelikte sayılabilir.” (Ulusoy, 2019, 473).

“İdari kamu hizmetlerinde bütünüyle kamu hukuku rejimi uygulanır. Ama iktisadi kamu hizmetlerine kısmen kamu hukuku, kısmen ise özel hukuk rejimi uygulanabilir. Hizmetin, gündelik rutin işleyişine ilişkin hususlarda, salt ticari hususlarda, hizmetten yararlananların hizmeti yürüten kişi ile aralarındaki “abonman” sözleşmelerinde ve “işçi” statüsündeki personelin iş hukukuna ilişkin ihtilaflarında özel hukuk rejimi; hizmetin bütününe ilişkin alınacak temel kararlarda, tarifeler gibi düzenlemelerde, hizmetin genel organizasyonda ve hizmetin yürütümünde görev yapan kamu görevlilerinin özlük işlemlerinde ise prensip olarak kamu hukuku rejimi uygulanır.” (Ulusoy, 2019, 473).

“İdari kamu hizmetinden yararlananların idareyle aralarındaki hukuki ilişki bir statü ilişkisidir ve kural olarak idarece tek yanlı olarak belirlenmektedir. Bu nedenle idari kamu hizmetlerine kamu hukuku kuralları uygulanır. Buna karşın iktisadi kamu hizmetinden yararlananların idareyle olan ilişkisi kural olarak bir “sözleşme” ilişkisidir. İki yanlı, kontraktüel nitelikte bir ilişki olduğundan bunlara ilke olarak özel hukuk rejimi uygulanır. Zira sözü edilen bu sözleşmelerin özel hukuk sözleşmeleri olduğu kabul edilir. Örneği elektrik, doğalgaz ve içme suyu abonman sözleşmeleri ile demiryolu ve şehir içi toplu ulaşım biletleri gibi.” (Ulusoy, 2019, 473).

Sınai ve ticari kamu hizmetlerinde diğer amaçların varlığı da söz konusu olabilmekte birlikte gelir elde etme amacının da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Mevzuatta da yukarıda belirtilen ayrıma uygun düzenlemelere rastlanmaktadır. Anayasa'nın 128. maddesinde yer alan “...genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetleri...” ibaresi ile 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4. maddesinde yer alan “genel idare esaslarına göre yürütülen asli ve sürekli kamu hizmetleri” ibaresinin idari kamu hizmetlerine işaret ettiği, bunların yanı sıra sınai ve ticari kamu hizmetlerinin de söz konusu olabileceğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira aşağıda yer verilecek AYM kararları da bu kabulü destekler niteliktedir.

“Kamu hizmetlerinin “idari” mi yoksa “iktisadi” nitelikte olduğuna karar verme yetkisi yasama organıdır. Çünkü bu ayrıma göre kamu hizmetlerinin finansman boyutu değişebilmektedir. Örneğin iktisadi kamu hizmetlerine oranla idari kamu hizmetlerinin kamu kaynakları ile finanse edilmesi daha yüksek olasılıktır. Zira idari kamu hizmetlerinde kural olarak hizmetten yararlananlardan “fiyat” (maliyet + kar) niteliğinde bedel alınmadığından ve hizmetin (yatırım ve işletme) maliyeti esas olarak bütçeden ve vergiler kanalıyla karşılandığından, buna ilişkin “tercihin” halkın temsilcileri olan yasama organı üyelerince yapılması daha meşrudur.” (Ulusoy, 2019, 473). Ancak belirlemenin yasama organınca yapılmaması durumunda yargı içtihatları belirleyici olacaktır (Gözler, 2003, 240). Bu durumda ilgili düzenlemelere ve genel hükümlere bakılarak (Ulusoy, 2019, 473-474) hizmetin niteliği ve türü belirlenecektir. Bu kapsamda “söz konusu hizmete kısmen de olsa özel hukuk kurallarının uygulanmasının öngörülüp öngörülmediği; hizmetten yararlananların hukuki durumunda tek yanlı “statü” ilişkisinin mi yoksa iki yanlı “kontraktüel” ilişki mi öngörüldüğü, hizmetten yararlanma karşılığı “fiyat” niteliğinde bedel alınmasına olanak tanınıp tanınmadığı ve o hizmete benzer nitelikteki diğer hizmetlerin hangi nitelikte kabul edildiği gibi hususlar” (Ulusoy, 2019, 473-474) dikkate alınacaktır. “İdari kamu hizmetleri ile endüstriyel ve ticari kamu hizmetleri ayrımının geniş uygulama alanı bulduğu Fransız idare hukukunda bu ayrım, hizmetin konusu, finansman biçimi ile örgütleniş ve işleyiş biçimi dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu üç açıdan özel girişiminkine benzer hizmetler, endüstriyel ve ticari kamu hizmeti olarak nitelendirilmektedir. Bu ölçütlerin uygulanmasında da hizmetin tekel niteliği, finansmanın vergi ve benzeri gelirlerle mi, yoksa hizmetten yararlananlardan alınan ücretle mi karşılandığı, örgütleniş biçiminin özel girişiminkine benzeyip benzemediği gibi göstergeler önem taşımaktadır.” (Tan, 2019, 372).

2. Anayasa Mahkemesi Tarafından Yapılan Sınıflandırma

Doktrindeki ayrıma uygun olarak fakat farklı ibarelerle AYM'nin değişik kararlarında, kamu hizmetlerinin genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988) ve özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri (AYM, E.1987/11, K.1988/2, 21/01/1988; E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993) olmak üzere ikiye ayrılarak incelendiği görülmektedir.

a. Genel İdare Esaslarına Göre Yürütülen Hizmetler

“Genel idare esaslarına göre yürütülme” ibaresi Anayasa'nın kamu hizmeti görevlilerine ilişkin genel ilkelerin düzenlendiği 128. maddesindeki yer almaktadır. Madde metni “Devletin, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevler, memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür.” biçimindedir.

AYM kararlarında, “önemi ve değeri nedeniyle devletin başlıca görevleri, genel idare esaslarının yapısal ve işlevsel özellikleri” ibareleri tanımlanmamışsa da (Gözler, 2003, 248) bazı kararlarda bu ibareleri tanımlamaya yönelik ifadeler yer verildiği görülmektedir.

AYM'nin bir kararında (AYM, E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993) “Anayasa'nın 125. maddesinin dördüncü fıkrasında geçen “...Yürütme görevinin kanunlarda gösterilen şekil ve esaslara uygun olarak yerine getirilmesi...” hükmündeki “esaslar” sözcüğü ile 128. maddesinin birinci fıkrasında geçen “Devletin kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevler memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür” hükmünde geçen “genel idare esasları” deyimini, kamu görevinin anayasal dayanağıdır. / Devletin, Anayasa'nın 5. maddesiyle belirlenen temel amaç ve görevleriyle sonraki maddelerde gösterilen yükümlülükleri yerine getirirken bu esasların gözönünde bulundurulması, yasal düzenlemelerin de buna uygun olması gerekir. İster “merkezden yönetim”, ister “yerinden yönetim” esasları olsun, hepsi genelde idare çatısı altında ve “idarenin bütünlüğü” ilkesi kapsamında aynı esaslara bağlıdır. / Önemi ve değeri nedeniyle Devletin başlıca görevleri “genel idare esasları”na göre yürütülmektedir.” denilmek suretiyle “genel idare esasları” deyiminin kamu görevinin anayasal dayanağı olduğu kabul edilmiş, bu kapsamdaki görevlerin Anayasa'nın 128. maddesi gereği memurlar ve diğer kamu görevlileri tarafından yerine getirileceği belirtilmiştir.

AYM, E.1990/12 sayılı kararında (AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991) “Statü ayrımının yapılmasında öncelikli genel idare esaslarına göre yürütülecek hizmetleri belirleyecek objektif ölçütlerin getirilmesi gerekmektedir” diyerek genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetlerinin ölçütlerini ortaya koymuştur. Gerek bu kararda ve gerekse başka kararlarında ortaya konulan bu ölçütler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Kadroya bağlı olarak yerine getirilir (AYM, E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993).
- Merkezi idare ile statüer ilişki içinde yürütülür (AYM, E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993; E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991).
- Kamu gücünün / emretme yetkisinin kullanılması söz konusudur (AYM, E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993; E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991; E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).
- Kamusal yönetim usulleri geçerlidir (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019).
- İcrai işlem yapılmasını / hukuki, cezai ve idari tedbirleri uygulama yetkisini gerektirir (AYM, E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013; E.2016/150, K.2017/179, 28/12/2017; E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).
- Asli ve sürekli olmalıdır (AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991; E.2004/16, K.2011/63, 14/4/2011; E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020; E.2004/55, K.2008/118, 12/6/2008; E.2005/139, K.2007/33, 22/3/2007; E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019; E.2008/54, K.2011/45, 10/3/2011; E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988).

AYM'nin genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri

olarak kabul ettiği kamu hizmetlerine aşağıdaki örnekler verilebilir:

- Kamu iktisadi teşebbüslerinde, belli bir seviyeye kadar yönetim kadrolarına ilişkin görevler, diğer bir ifade ile yönetim hizmetleri (AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991).
- Devlet kamu tüzel kişiliği içinde yer alan Başbakanlığa Anayasa ve kanunlarla verilen görevler (AYM, E.2004/16, K.2011/63, 14/4/2011).
- Balık göç yapılarına ait proje onay ve kabul işlemleri (AYM, E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020).
- RTÜK faaliyetleri (AYM, E.2004/55, K.2008/118, 12/6/2008).
- BDDK faaliyetleri (AYM, E.2005/139, K.2007/33, 22/3/2007).
- Elektrik üretim ve dağıtım yapılan tesislerin lisansı kapsamındaki denetim faaliyetleri (AYM, E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).
- İtfaiye hizmeti (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019).
- Eğitim ve öğretim hizmetleri (AYM, E.2008/54, K.2011/45, 10/3/2011).
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının yönetim ve denetiminde bulunan ve yer alan sağlık işletmelerinin faaliyetleri (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988).

b. Özel İşletmecilik Esaslarına Göre Yürütülen Hizmetler

AYM'ye göre "“Kamu hizmeti” kavramının gerek öğretide gerekse uygulamalarda devlet ve öteki kamu tüzel kişilerin genel idare esaslarına göre yürütülen hizmetler alanının dışına taşan ve yayılan bir kapsamı olduğu ve bunun da gittikçe genişlediği bir gerçektir." (AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995). "Nitekim, Anayasa Mahkemesi'nin 28.11.1985 günlü, Esas: 1985/2, Karar: 1985/2 sayılı kararında "Hiç şüphesiz Anayasa kurallarına uygun olmak koşulu ile, kamusal ihtiyaçların gerekli kıldığı hallerde yasama organı, herhangi bir alanı yasal statü içine alarak bir kamu hizmeti tesis edebilir."; esasını kabul etmiş, 21.1.1971 günlü, Esas: 1969/33, Karar: 1971/7 sayılı kararında ise "Kamu hizmetleri kavramının gerek öğretide, gerekse uygulamada Devletçe ve öteki kamu tüzel kişilerin genel idare esaslarına göre yürütülen hizmetler alanının dışına taşan ve yayılan bir kapsamı olduğu ve kapsamın da gittikçe genişlediği bilinmektedir." görüşüne yer verilmiştir." (AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991).

AYM'nin değişik kararlarında ortaya konulan özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmetlerine ilişkin ölçütler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Devletin gözetimi ve denetimi altında yürütülmelidir (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019; E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013; E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020).
 - Belli yasal usullerle yürütülür (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019; E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013; E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020).
 - Özel (gerçek veya tüzel) kişilere yaptırılması mümkündür (AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019; E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020; E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013; E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995).
 - Özel işletmecilik esaslarına göre yürütülür (AYM, E.1987/11, K.1988/2, 21/01/1988).
 - Devlete ait yetkiler kullanılabilir (AYM, E.1974/17, K.1974/41, 8/10/1974).
- AYM aşağıda belirtilen kamu hizmetlerinin özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri olduklarını / genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri olmadıklarını kabul etmiştir:
- Vakıflar Meclisi hizmetleri (AYM, E.2008/22, K.2010/82, 17/6/2010).
 - Fahri trafik müfettişlerinin hizmetleri (AYM, E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013).
 - Büyükşehir belediyelerince kurulabileceği öngörülen sermaye şirketlerinin faaliyetleri (AYM, E.2004/79, K.2007/6, 25/01/2007).
 - Personel çalıştırılmasına dayalı yardımcı işler (AYM, E.2014/177, K.2015/49, 14/5/2015).
 - Devlet Yatırım Bankası hizmetleri (AYM, E.1987/11, K.1988/2, 21/01/1988).
 - Nükleer yapı denetim kuruluşları denetim hizmetleri (AYM, E.2016/150, K.2017/179, 28/12/2017).
 - TÜBİTAK bünyesinde geliştirilen teknolojilerin ticarileştirilmesi,

kamu ve özel sektörün teknolojik araştırma faaliyetlerinin desteklemesi ve bu çerçevede geliştirilen buluşların ticarileştirilmesi amacıyla kurulan şirketlerin faaliyetleri (AYM, E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).

- Enerji dağıtım şirketlerinin denetlenmesi görevi (AYM, E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).
- ÖSYM'nin sınav faaliyeti ile ilgili kurduğu veya ortak olduğu şirket faaliyetleri (AYM, E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012).
- Spor Toto Teşkilat Başkanlığı (STTB) tarafından şans ve talih oyunları oynatılması (AYM, E.2018/135, K.2021/71, 13/10/2021).

II. KAMU HİZMETLERİNİN FİNANSMANI

Kamu hizmetleri anayasal ve yasal çeşitli usul ve ilkelere göre finanse edilmektedir. Kamu hizmetlerinin finansmanında, gelirlerin elde edilmesi ve harcanmasına yönelik olarak; bütün gelirlerin bütçede toplanması, bütçe süreci içinde harcanması, âdem-i tahsis gibi usule ilişkin ilkeler mevcut olduğu gibi; Anayasa'nın 65. maddesinde yer alan "sosyal ve ekonomik alandaki görevlerin mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirilmesi"⁴ ve 73. maddesinde yer alan "verginin kamu giderlerinin karşılığı olması" gibi esasa ilişkin ilkeler de mevcuttur. Kamu gelirlerinin elde edilmesi ve harcanmasına ilişkin bu ilkeler devlet faaliyetlerinin finansmanının özel faaliyetlerin finansmanından farklılıklarını ortaya koymaktadır. Örneğin, özel sektör faaliyetlerinin finansmanı fiyat ile sağlanmakta iken, kamu faaliyetinin finansmanında esas olarak vergilerden yararlanılmaktadır. Temel finansman aracı olan vergide ise fiyatta olduğu gibi bireysel karşılık bulunmamakta, verginin toplanması ile harcanması birbirinden bağımsız kurallara göre yürütülmektedir (Muter, 1997, 2).

A. Finansman Bakımından Kamu Hizmetlerinin Sınıflandırılması

Bütün kamusal giderlerin bütün kamu gelirleriyle finanse edilemeyecekleri, hangi kamu hizmetinin hangi kamu gelirleriyle finanse edileceği, finansmanda bireysel faydalanmaya istinaden bedel alınıp alınmayacağı, hangilerinin bedelsiz sunulacağı gibi finansmana ilişkin meseleleri çözümlenebilir bakımından öncelikle devlet tarafından sunulan hizmetlerin bu şekilde ayrılması gerektiren özelliklerin ortaya konulması gerekmektedir. Hukuki bakımdan idari – sınav ve ticari (buna paralel olarak AYM kararlarında genel idare esaslarına göre yürütülen – özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen) biçiminde sınıflandırılan kamu hizmetleri, finansman bakımından (finansmanı sağlayacak gelirlerin elde edilmesi ve bu hizmetler için harcanmasına ilişkin incelemeleri yapan temel disiplin olan maliye bilimi çerçevesinde) tam kamusal mallar, yarı kamusal mallar ve özel mallar olarak üçe ayrılmaktadır. Devlet tarafından sunulan her hizmetin iktisadi anlamda bir mal olması dolayısıyla hukuktaki "kamu hizmeti"nin maliye disiplinindeki karşılığı olarak "kamusal mal" kavramı kullanılmaktadır (Ulusoy, 2019, 465). AYM, yargı hizmetlerinden harç alınabileceğine ilişkin kararında (AYM, E.1974/31, K.1974/43, 24/10/1974) "... Anayasanın 61 inci maddesinde, Devletin, kanunlarla (harç) niteliğinde gelir sağlayabileceği açıkça gösterilmiş olduğuna idare hukukunun ve maliye biliminin genel kurallarına göre de, bazı kamu hizmetlerinden doğrudan doğruya yararlanan kişilerden kanunla belirtilen miktarlarda alınan ve özel nitelikte bir çeşit vergiden ibaret olan paralar (harç) olarak adlandırılmakta bulunduğu göre... Harçlar Kanunuyla, yargı çalışmalarından davalı ve davacı olarak doğrudan doğruya yararlanmakta olan kişilerden (harç) adı altında bir para alınmasının kural olarak Anayasanın herhangi bir ilkesine aykırılığın söz edilmesinin mümkün değildir" demek suretiyle, kamu hizmetlerinin finansmanına ilişkin değerlendirmelerde maliye biliminin genel kurallarından yararlanılmasını gerektiğini ifade etmiştir.

4 "Kamu giderleri, kamu hizmetlerinin kaynağını; dayanağını ve aynı zamanda sınırını oluşturmaktadır." (Karakoç, 2015, 450). "Öğrenimin sağlanması Devletin sosyal bir ödevidir. Anayasa'nın 53. maddesi, Devleti, böyle bir ödevi ancak iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirmekle yükümlü tutmuş; daha ilerisini beklememiş ve istememiştir. Böyle olması da doğal ve olağandır. Çünkü iktisadi gelişme seviyesine ve mali kaynakların yeterliliğine dayanan iktisadi ve sosyal ödevleri bu koşullar var olmadıkça, gerçekleştirilemezler." (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).

1. Mali Bakımdan Kamu Hizmetleri

Maliye bilimi finansmanları noktasından hareketle kamu hizmetlerini tam kamusal (kollektif) mallar, yarı kamusal (yarı kollektif) mallar ve özel mallar olarak üçe ayırmaktadır.

a. Tam Kamusal (Kollektif) Mallar

Tam kamusal mallar devlet tarafından üretilmemeleri durumunda başka şekilde üretilmeyecek mallar olup özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (bkz. Akdoğan, 2011, 41-46, 52):

- Toplumsal (anonim) ihtiyaçları karşılamaya yönelik olup toplumu oluşturan bireylerin tamamını ilgilendirmektedirler.
- Bireysel karşılıkları yoktur. Faydaları toplum bireyleri arasında küçük kısımlar halinde bölünemez, bu nedenle fiyatlandırılmaz ve pazarlanamazlar.
- Birlikte tüketim söz konusudur. Bir bireyin elde ettiği fayda diğerlerinin elde edecekleri faydaya etki etmemektedir. Bu nedenle dışlama (faydasından birilerinin yoksun bırakılabilmesi) söz konusu değildir.
- Fiyatlandırılmadıklarından fiyatla finanse edilemezler. Bedava sunulmaları (meccanilik), finansmanın vergiyle sağlanması gerekmektedir. Kişiler bireysel faydalarına istinaden finansmanına katılmadıkları halde ödedikleri vergilerle finansmanına katılmaktadırlar.⁵
- Belirtilen özellikleri dolayısıyla tüketicilerin tercihlerini belirtmelerine uygun değildirler. Üretimleri ile ilgili kararlar siyasi süreç içerisinde alınır.

Bu mallara örnek olarak; savunma hizmeti, genel polis hizmeti, zorunlu öğretim hizmeti, zorunlu sağlık hizmeti gösterilebilir. Örneğin savunma hizmeti, toplumsal ihtiyaçları karşılamaya yönelik, faydası toplum bireyleri arasında bölünemeyen, hiç kimsenin faydasından dışlanmadığı, bu özellikleri itibarıyla piyasa konusu yapılamayan ve üretimine ilişkin kararların siyasal süreç içinde alınması zorunlu bir kamu hizmetidir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, tam kamusal malların belirtilen özellikleri dolayısıyla fiyatla finansmanları mümkün olmadığından⁶ bunlar hukuksal bir zorunluluk olarak (Ulusoy, 2019, 459) bedelsiz sunulmakta, vergi ile finansmanları gerekmektedir (Nadaroğlu, 2000, 184). AYM de bir kararında (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974), "...kimi kamu hizmetleri vardır ki onlar dolayısıyla bir para alınması düşünülemez bile. Sözgelimi karakola işi düşen bir kişiden kolluk hizmeti karşılığı bir para istenmesi hiç bir zaman söz konusu olamaz." demek suretiyle tam kamusal mallardan bedel alınmayacağını belirtmiştir. Bu yönleri itibarıyla tam kamusal malların sunulması zorunluluğu, vergi ödemenin en önemli meşruyet ölçütünü oluşturmaktadır (Ulusoy, 2019, 465, 475). Bu malların "...tamamen vergilerle karşılanarak hukuken bedelsiz olması ilgili hizmetin ekonomik ve sosyal gerçeklik bağlamında da bedelsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aslında hiçbir kamu hizmetinin bedelsiz olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Nitekim, bir kamu hizmetinden yararlanmaya bağlı olarak ihdas edilen vergi dışı mali yükümlülüğün kaldırılması o kamu hizmetini görünüşte bedelsiz hale getirmiş olsa da ilgili kamu hizmetinin aynı kalitede sürdürülebilmesi için Devletin yeni vergiler koymasına ya da var olanları artırması suretiyle kişilere ek mali yükümlülükler yüklemesi, kişilerin ekonomik durumlarını önceki duruma göre daha olumsuz hale getirmesi mümkündür. Başka bir deyişle, aslında tüm kamu hizmetleri bedelli olup, bu bedelin anonim mi olacağı yoksa faydalanma esasına dayalı bir nitelik mi arz edeceği manen koyucunun takdirine bağlıdır." (Karakoç, 2015, 443).

Tam kamusal mallarda kişisel faydaların ölçülebilmesi (faydanın bölünebilmesi), fiyatlandırılabilir ve dolayısıyla pazarlayabilmek mümkün olmadığından bunların fiyat ile finansmanı da mümkün değildir. Bu malların mükelleflerin esas olarak mali güçlerine göre ödedikleri vergilerle finanse edilmesi gerekmektedir. Mali gücün

5 "Bireylere bedava sunulsa dahi, hiçbir kamu hizmeti bedavaya mal olmaz. Kamu hizmetlerinin maliyetleri kural olarak kamu kaynaklarından, esas olarak da vergilerden karşılanır. Kamu hizmetlerinin maliyetleri prensipte vergiler yoluyla tüm bireylere üstlenilir. Bireylere bedelsiz olarak veya maliyetinin altında bedelle sunulan "idari" kamu hizmetlerinde bu olgu çok daha belirgindir (Ulusoy, 2019, 460).

6 "Bölünebilen ve pazarlanabilen malları üreten piyasa bunları fiyat yoluyla finanse ederken, milli savunma vb. bölünemeyen ve pazarlanmayan malları üreten kamu kesiminin bunları fiyatla finanse etmesi mümkün olmayıp vergi ile finansman gerekmektedir. Bu nedenle kamusal malların finansmanı piyasa mallarının finansmanından farklılık arz etmektedir" (Nadaroğlu, 2000, 184).

unsurlarını gelir, servet ve harcama oluşturmakta, vergiler bu unsurlar dikkate alınarak konulmaktadır. Ancak dar anlamdaki bu vergiler dışında diğer bütçe gelirlerinin de bu malların finansmanında kullanılması mümkün, vergilerin yeterli olmadığı durumlarda gereklidir.

b. Yarı Kamusal (Yarı Kollektif) Mallar

Yarı kamusal mallar devlet tarafından üretilmekle birlikte piyasa tarafından da üretilirler. Özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Akdoğan, 2011, 46-47):

- Parçalar halinde bölünebilir, fiyatlandırılabilir ve pazarlanabilir.
- Tüketicilerin tercihlerini belirtmelerine uygundur.
- Dışlama mümkündür.
- Piyasa tarafından üretilmeleri mümkündür. Ancak toplumsal faydaları ve yeterince üretilmezlerse söz konusu olacak maliyetler dolayısıyla devlet tarafından da üretilirler.
- Bireysel faydalarının yanında topluma yayılan dışsal faydaları söz konusudur. Topluma faydaları kollektif mal ve hizmetlerin ki gibi, bireye faydaları ise özel mal ve hizmetlerinki gibidir. Devletin üretiminin bir sebebi de topluma yayılan dışsal faydalarıdır.

Bu mallara eğitim ve sağlık hizmetleri örnek olarak gösterilebilir. Bunlarda kişisel faydanın ölçülebilmesi, fiyatlandırılabilmesi, fiyat ödemeyenin dışlanabilmesi, hizmetin piyasa tarafından üretilbilmesi, tüketicilerin tercihlerini belirtmelerine mümkündür. Ancak piyasaya bırakılmaları durumunda yeterince üretilmemeleri, bu hizmetlerin sağladığı ve topluma yayılan dışsal faydalar ve üretilmemeleri durumunda ortaya çıkacak dışsal zararlar devletin bu hizmetleri üretmesini zorunlu kılan faktörlerdir (bkz. Akdoğan, 2011, 48)⁷.

AYM'nin de bir kararında⁸ işaret ettiği gibi yarı kamusal malların sunumunda da bedelsizlik temel ilke olmakla birlikte bu anlayış gitgide terkedilmekte, teoriye uygun olarak yarı kamusal malların sunumunda bedel uygulaması yaygınlaşmaktadır. Yarı kamusal malların faydalarının bölünebilmesi dolayısıyla toplumsal faydaları yanında bireysel fayda da sağlanmaları ve bu faydanın fiyatlandırılabilmesi gibi özellikleri dolayısıyla (dar anlamda) vergi ile finansman yanında (faydalanmaya göre alınan) diğer mali yükümlülükler (harç, resim vb.) veya fiyat ile de finansmanları mümkündür.⁹ Adalet hizmetlerinden yararlananlardan alınan harçlar bu tür ödemelere örnek olarak gösterilebilecektir. AYM bir kararında (AYM, E.1968/12, K.1968/65, 17/12/1968)¹⁰ "... harç idarece yapılan bir hizmetten yararlananlardan, bu hizmet dolayısıyla alınan para, diğer bir deyimle verginin özel ve ayrık bir türü olduğuna göre, o kamu hizmetinden yararlananların ödeme güçlerine bakılmaksızın buna tabi tutulması..." gerektiğini belirterek kamu hizmetlerinden yararlananlardan mali yükümlülük türlerinden harç alınmasının Anayasa'ya uygun olduğu sonucuna varmıştır.

Bu tür malların fiyatlandırılması mümkün iken bazen de sosyal nedenlerle arzu edilmeyebilir (Ulusoy, 2019, 465). Güncel bir örnek olarak Covid19 aşısının fiyatlandırılması ve bireysel olarak faydalanarlardan bedel alınması mümkün iken topluma yayılan dışsal fayda dikkate alınarak ücretsiz olarak sunumu kararlaştırılmıştır.

Belirtildiği üzere yarı kamusal malların fiyatlandırılması ve pazarlanabilmesi mümkün iken bunlar için belirlenen bedelin "kâr"

7 "Kamu kesiminde üretilen yarı kollektif mal ve hizmetlerden (değerlendirilmiş mallar) bazılarının finansmanında piyasada kullanılan fiyat yönteminin yararlanılacak teorik açıdan mümkündür. Örneğin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin faydası tahsis edilebildiği için, bunlar tüketicilere fiyat yoluyla itikale ettirilebilir. Ancak, böyle bir durumda, eğitim ve sağlık hizmetlerinden sadece, bunların bedelini ödemeye razı olanlar yararlanabilecektir. Bu durumda talepte meydana gelen azalış toplumsal açıdan gerekli olan dış kazançların doğmasını da engelleyecektir. Böyle bir durumda şayet sosyal fayda açısından zorunlu görülen dış kazançlardan mahrum kalmak istenmiyorsa sözü geçen hizmetlerin finansmanı esas itibarıyla vergi adını verdiğimiz zorunlu ödemelerle sağlamak gerekecektir." (Nadaroğlu, 2000, 185).

8 "Klasik idare hukukunun bedelsiz-meccani olması ilk koşul saydığı kamu hizmeti kavramı, giderek değişikliği görmüş, günümüzde karşılık olarak yararlananlardan ödeme güçleri oranında bir ücret alınması uygulaması yaygınlaşmıştır. Böylece, yararlanarlara yararlanmayanlar arasındaki eşitsizlik de giderilmiştir. Bu ücreti ödemeyecek durumda olanlar için değişik uygulama yapılması gereği ayırdır. İncelenen konuyla doğrudan ilgisi yoktur. Kaldı ki yasa, bu durumda olanlar için geçici 3. madde ile olanaklar getirmiştir." (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988).

9 Alınacak fiyatın maliyetin tamamını karşılayacak miktarda olmaması, hizmetin finansmanına katkı sağlayacak nitelikte olması gerektiği kabul edilmektedir. Alınan bedelin finansmana katkı yanında gereksiz kullanımları da engellemeye hizmet edebileceği belirtilmiştir (Ulusoy, 2019, 474-475). Doğrudan yararlanarlardan finansmana katkıda bulunması gerektiği ve bunun sağlanması gerektiği hususunda bkz. Karakoç, 2015, 451.

10 Benzer yönde AYM, 15.5.1957 tarihli ve 6964 sayılı Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanununun 31. maddesinde (e) bendinde sayılan Ziraat Odaları Birliğine ait gelir kaynaklarından (a. Odaların her yıl tahsil edilen gelirlerinin yüzde onu, b. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasından, 800.000 liradan az olmayan üzere yapılacak yıllık yardım, c. Ticaret ve zahire borsalarından bir önceki yıl genel gelirleri tutarının yüzde beşi) vergi, resim, harç veya benzeri bir mali yüküm olmadığına dolayısıyla bu sorunun Anayasanın 61'inci maddesi ile ilgili olmadığına karar vermiştir. Yüksek Mahkeme kararında bu kaynağın "... ülkenin yasalardan ödenen beri ögelmiş kanunî paylar kapsamı içinde bulunan bir ödeme" olduğuna hükmetmiştir (AYM, E.1968/60, K.1969/36, 17/6/1969).

içermesi, bunlardan kâr elde edilmesi ve kâr amacı güdülmesi mümkün değildir. Çünkü idari kamu hizmetlerinden sosyal konumu ve mali durumu ne olursa olsun toplumda yaşayan herkesin yararlanabilmesi hedeflenir. Bu hedefe ise ancak bu hizmetlerin bedelsiz veya çok düşük bedelle sunulmasıyla ulaşılabilir (Ulusoy, 2019, 475).

Giderek terk edilen bir anlayış olmakla birlikte bazı kamu hizmetleri bakımından bedelsizlik Anayasa veya kanunlarla öngörülmüş olabilir. Örneğin 1982 Anayasası'nın 42'nci maddesinin 5'inci fıkrasında yer alan "İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır" hükmü karşısında temel bir kamu hizmeti ve yarı kamusal mal olan eğitimin anayasal düzeyde kişilere sadece ilköğretim seviyesinde bedelsiz olarak sunulması gerekmektedir. Bu hüküm, Anayasa'da bir kamu hizmetinin bedelsiz olduğunu açıkça belirten tek hüküm olma özelliğine sahiptir (Karakoç, 2015, 424).

AYM değişik kararlarında yarı kamusal nitelikteki kamu hizmetlerinden bedel alınmasını Anayasa'ya uygun bulmuştur. Bu kararlara aşağıdaki örnekler verilebilir:

- Sağlık hizmetlerinden ücret alınabileceği¹¹,
- Çarşı ve mahalle bekçisi hizmeti için bedel alınabileceği (bu bedelin vergi benzeri mali yükümlülük olduğu) (AYM, E.1965/25, K.1965/57, 26/10/1965),
- Üniversite öğrencilerinden harç alınabileceği¹²,
- Yüksek öğretimin paralı olabileceği¹³,
- Yargı hizmetlerinden harç alınabileceği (AYM, E.1974/31, K.1974/43, 24/10/1974)¹⁴.

c. Özel Mallar

Özel mallar, faydaları toplum bireyleri arasında bölünebilen, fiyatlandırılabilen, pazarlanabilen, bedelinin ödenmesi halinde yararlanılabilen, faydası kişisel olan, dışlamanın mümkün olduğu, esas olarak piyasa tarafından üretilen ve üretim kararlarının piyasa tarafından alındığı mallardır (Akdoğan, 2011, 48). Bu mallar, sosyo-ekonomik, mali, teknolojik nedenlerle devlet tarafından da üretilebilmektedir. Devlet tarafından üretilen ve bedel karşılığında sunulan özel mallara örnek olarak; elektrik, su, telefon, haberleşme, demiryolu, havayolu, karayolu taşımacılığı vd. mallar gösterilebilir (Akdoğan, 2011, 49).

Yukarıda belirtilen özellikleri itibarıyla özel malların finansmanında ilke olarak kamusal finansmandan yararlanılmaması gerektiği, bunların finansmanında piyasa finansmanından yani, faydalanma ilkesine göre

11 "Sağlık kurumlarının işletme durumunda çalışması, bu nedenle ücret alınması da sosyal hukuk devleti niteliğiyle bağdaşmaz değildir" (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988); "Sağlık hizmetlerinin devlete saptanan bir bedeli olması, bu hizmetlerin Anayasa'nın öngördüğü düzeyde yerine getirilmesini sağlamak içindir. Anayasa'nın 65. maddesinin gerçekleştirme koşulu olarak getirdiği "mali kaynakların yeterliliği ölçüsü" devleti kimi düzenlemeler getirmek zorunda bırakmaktadır. Koruyucu ve iyileştirici tüm sağlık hizmetlerinin maliyeti, ekonomik koşullar yüzünden giderek yükselmektedir. Devletin mali kaynaklarının yeterliliği, ekonomik-akçalı gücü, sağlık hizmetlerinin parasız sunulmasına elverişli olduğu gibi, Anayasa böyle bir zorunluluk da öngörmemiştir. Bu nedenle, fiyat tespitinin Anayasa'nın 56. maddesine aykırı yönü bulunmamaktadır" (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988); "Anayasasının 56 nci maddesinde Devlete, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlama görevi verilmiştir. Anayasasının 65 inci maddesinde, Devletin sosyal ve ekonomik koşullar yüzünden giderek yükselmekte olan mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getireceği belirtilmiş olduğundan sağlık hizmetlerinin de devlete saptanan bir bedeli olması tabiidir. / Ancak yine Anayasasının 65 inci maddesine göre bu bedelin tespitinde, devlete verilen görevlerin amaçlarına uygun önceliklerinin de gözeteilmesi gerekir. Sosyal Devlet ilkesi gereğince sağlık hizmetlerinden herkesin faydalanmasını gerçekleştirebilmesi ve sürdürülebilmesi, sunulan hizmete bazı durumlarda katkı yapılmasını zorunlu kılabilmektedir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden herkesin yazgın ve eksiksiz olarak faydalanma amacını gerçekleştirmek için sunulan hizmete katkı sağlanmasını öngören kuralın, sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmadığı ileri sürülemez." (AYM, E.2005/52, K.2007/35, 3/4/2007).

12 "Aynı bentteki (harç) a ilişkin hükme gelince; belirli hizmetlerin gerçekleştirildiği belirli bir işlem karşılığı alınan harçlar, üniversite eğitiminde sınavlara giriş, vize veya diploma verilmesi gibi kazanılan hakların saptanması ve benzeri işlemleri sağlama gereğiyle öngörülmüş mali yükümlülüklerdir. Anayasasının 61. maddesinde Devletin gelir kaynakları arasında (harç) a da yer verilmiştir. (Harç)ın öğretideki niteliği ise, bazı kamu hizmetlerinden doğrudan doğruya yararlanan kişilerin bir mali yükümlülüğe tabi tutulmalarıdır. Bu maddede sözü edilen (Harç) geliri de bu nitelikte olması nedeniyle Anayasasının 61. maddesine uygundur. Ve Anayasasının 120. veya diğer maddelerinde yazılı ilkelere çatışır bir yönü de yoktur. Ayrıca harç tutarının Anayasasının 61. maddesine uygun biçimde belirlenmesi için yasal bir düzenleme getirilmesi doğaldır". (AYM, E.1973/38, K.1975/23, 25/2/1975).

13 "Öğrenimin sağlanması Devletin sosyal bir ödevidir. Anayasa'nın 53. maddesi, Devleti, böyle bir ödevi ancak iktisadi gelişme ve mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirmekte yükümlü tutmuş; daha ilerisini beklememiş ve istememiştir. Böyle olması da doğal ve olağandır. Çünkü iktisadi gelişme seviyesine ve mali kaynakların yeterliliğine dayanan iktisadi ve sosyal ödevleri bu koşullar var olmadıkça, gerçekleştirilemezler. Ülkedeki nüfus patlayışı ve buna ayak uyduramayan iktisadi gelişme oran ve kapsamı bir yandan yüksek öğrenim isteklerini sayısız artırırken öte yandan yüksek öğrenim kurumlarının ihtiyacı gereği gibi karşılayacak aşama ve niteliğe ulaştırılması olanağını vermemektedir. Bugün içinde bulunulan durum "parasız yüksek öğrenim yönteminin artık yürüyemeyeceğini ve ihtiyaçla ihtiyacı karşılamak olanakları arasındaki uyumsuzluğun giderek daha da artacağını ortaya koymuştur. Onun için böyle bir durumda yüksek öğrenimden doğrudan doğruya yararlananlardan para alınmasının Anayasa'ya aykırı olmamakla birlikte işin gereklerine de uygun düştüğü ortadadır." (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).

14 "Buna karşılık adalet hizmeti ele alınmakta olacak olan şudur: Hizmetin sırf var oluşu nedeniyle tüm yurttaşlar onun manevi varlığını yararlanmakta ve vergi yolu ile bu hizmetin giderlerini katılmaktadırlar. Ancak hizmetleri belirli bir kimsenin doğrudan doğruya yararlanması söz konusu olduğunda o kişinin ayrıca mahkeme giderleri, harç gibi adlar altında özel bir karşılık ödemesi gerekmektedir. Yatılı öğrenim kurumlarında ödenen bir ücret alma yöntemi geçerlidir. Varlıksız olanlar, bu hizmetten belirli yöntemlerle yarar parasız yararlanırlar." (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).

fiyat mekanizmasından yararlanılmasının hem doğal hem de zorunlu olduğu kabul edilmektedir (Nadaroğlu, 2000, 474). AYM, bir kararında (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974), "Kimi karayollarından, köprülerden geçiş ücretine bağlıdır. Demir, deniz, havayollarından ancak para ödenilerek yararlanılabilir. Hastaneler genellikle bu durumdadır. Kişilerin su, elektrik, havagazı gibi ihtiyaçlarının karşılanması önemli kamu hizmetlerindedir. Bu ihtiyaçların parasız giderilmesi düşünülemez bile. Bu yolda daha bir çok örnek verilebilir." demek suretiyle bu hususa işaret etmiştir. AYM, bu tür hizmetlerden yararlanma karşılığı alınan karşılığın nitelik olarak mali yükümlülük olmadığı, fiyat olduğunu kararlarında dile getirmiştir.¹⁵ Ancak buradaki fiyat "özel kesimin ürünleri için piyasada arz ve talebe göre teşekkül eden fiyat değildir; siyasal, sosyal ve diğer bazı faktörlerin etkisiyle kamu otoriteleri tarafından bazen maliyetin de altında saptanabilen ve kendine özgü nitelikleri olan "kamu-özel karışımı" nitelikli bir fiyat'tır" (Nadaroğlu, 2000, 186). AYM de bir kararında (AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988) "Bir iktisadi kuruluş için satış bedelini anlatan 'fiyat'ın kâr kapsadığı temelde doğru ise de, hizmetin kamu kurumunca verilmesinin bedeli olup giderleri asgari düzeyde karşılayan 'ücret'in 'fiyat' sözcüğüyle adlandırılması, genel anlamda iktisadi işletmenin 'satış' yapmasıyla bir tutulamaz. Kamu hizmetinin giderlerine yurtaşın bir ölçüde katılımının istenmesi, bu hizmetin satışı sayılamaz." demek suretiyle bu görüşü paylaştığını ortaya koymuştur.

Kâr elde etme, fiyatı maliyetten belirleme veya maliyetin altında bir bedel alma konularında takdir yetkisine sahip olan idarece, özel malların fiyatlandırılmasında maliyete ek olarak bir miktar kâr da öngörebilecektir (Ulusoy, 2019, 474).¹⁶ Bu meselenin tartışma konusu olduğu iddia edilmiş de pozitif düzenlemelerin bu bedelin içinde kâr bulunduğunu kanıtlayıcı yönde olduğu, tüm büyükşehir belediyelerinde uygulanan 2560 sayılı İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Kanunu'nda 3305 sayılı Kanun ile değişik 23. maddesinde kâr alınabileceğine yönelik düzenleme yapılması örneği üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır (Tan, 2019, 383-384).¹⁷

Fiyatla finansman esas olmakla birlikte özel malların maliyetlerinin tespiti ve buna bağlı olarak maliyeti karşılayacak fiyatın tespiti her zaman kolay değildir. Çünkü bu hizmeti sunan idare aynı zamanda genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetlerini de sunabilecek, hizmetlerin maliyetlerini birbirinden ayırtırmak mümkün olmayabilecektir. Pasaport hizmetini sunan emniyet birimleri özel nitelikli bu hizmetin yanı sıra tam ve yarı kamusal hizmetleri de sunabilmektedir. Bu durumda pasaport hizmetinin maliyetini tam olarak tespit ederek fiyatlandırmak mümkün olmayacaktır (Nadaroğlu, 2000, 186).

Özel mallarda fiyatla finansman zorunluluğunun bazı istisnaları bulunmakta olup bu durumlarda diğer kamu gelirleriyle finansmandan yararlanılabilecektir. Bu istisnalar; bunların ücretsiz sunulmalarına karar verilmesi¹⁸, ilk yatırım maliyetlerinin ile görev zararlarının karşılanması (Ulusoy, 2019, 460) ve bu malların sunulmasında bireysel faydayı aşan kamu yararının bulunmasıdır. Ücretsiz sunulmaları ile ilk yatırım maliyetleri ve görev zararlarının karşılanmasında anayasal ilkelere uygun olarak belli kamu gelirlerinden yararlanılabilir. Bireysel faydayı aşan kamu yararı durumu ise finansman bakımından özellik arz etmektedir. Bu durumda faaliyetin yürütülmesindeki aşkın kamu yararı kâr elde edilmese dahi maliyetlerin diğer kaynaklardan karşılanması suretiyle faaliyetin sürdürülmesini gerekli kılabilir. Dolayısıyla bu nitelikteki bir özel malın üretilerek sunulabilmesi için fiyat dışındaki diğer kamu gelirlerinin (ve bu kapsamda vergi gelirlerinin) kullanılması söz konusu olabilecektir. Zira bireysel faydayı aşan kamu yararı durumu artık özel mali yarı kamusal mal niteliğine yaklaşırmaktadır. Söz konusu dışsal fayda finansmanda fiyat dışında diğer kamu gelirlerinin ve bu arada verginin de kullanılabilmesine ilişkin meşru zemini temin

15 Karayollarından, köprülerden alınan geçiş parası, su, elektrik, havagazı, demiryolları, havayolları, kimi hastane ücretleri gibi, şartlara göre oluşturulan ve hizmetin konusu tesislerin bakım ve idamesini ve yeni yatırımlar yapılmasını sağlamak için belirlenen bir fiyattır ve belirtilen nitelikleri bakımından muayyen kamu hizmetleri karşılığı kişilerin alınan resim, harç veya benzeri mali yükümlülüklerden sayılmaz (AYM, E.1984/9, K.1985/4, 18/2/1985).

16 AB Hukukunun etkisiyle Avrupa'da oluşan yeni eğilim de ise her kamu hizmetinin hesaplarının ayrı tutulması, kâr ve zararın görülmeye ve hesap verilebilirliğinin sağlanmasıdır (Ulusoy, 2019, 474).

17 Su satışından belli oranda kâr içeren bir bedel alınabileceği ilişkin AYM kararı için bkz. AYM, E.2011/6, K.2012/16, 26/1/2012.

18 "Bazı Avrupa ülkelerinde otoyolların ücretsiz olması örneğinde de görülebileceği gibi, siyasal karar organlarının tercihinin bir sonucu olarak bazı hallerde kamu kesimince üretilen özel malların bedellerinin bunlardan yararlanılardan tahsil mümkün olduğu halde, uygulamada kamu finansmandan yararlanıldığı görülmektedir." (Nadaroğlu, 2000, 186).

etmektedir. AYM, Türkiye Emlak Kredi Bankası'na icra memuru gibi alacağını takip etme yetkisi veren düzenleme ile ilgili kararında (AYM, E.1974/17, K.1974/41, 8/10/1974), Bankanın “özellikle peşpeşe savaşlar yüzünden harab olup bakımsız kalmış ve kendi olanaklarıyla kalkınamamış yurdumuz bölgelerinin imarı ve insanca yaşamanın ilk koşullarından mesken edinme olanağını dahi bulamamışlara yardım gibi Devletimizin 1961 Anayasasıyla yönetildiği ve BAŞLANGIÇ bölümünde yer alan “... sosyal adaleti; ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirme...” ve “49. maddede açıklanan “Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alma” ilkelerine uygun bir amaca varmak için kurulduğu” gerekçesiyle ticari kamu hizmeti sunan Bankaya bütçeden kaynak aktarılmasının Anayasa'ya ters biçimde yorumlanmasına yer olmadığı sonucuna varmıştır. Özel mal üretimi ile ilgili olmasa da özel kesime borç verilmesi meselesini incelediği bir kararında (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969) ise, “Sosyal ve iktisadî kalkınma planının yürütülmesi, Anayasa'nın 41. ve 129. maddeleri uyarınca devlete yükletilmiş ödevlerden, başka deyimle, Anayasa'nın öngördüğü kamu işlerindedir. Bu iş için yardımcı olacak özel kesime belli ölçülere göre ödünç verilmesi, vergilerden karşılanacak olan devlet giderlerinin kamu işi dışında harcanması anlamına gelmez ve bu türlü bir harcamaya yetki veren yasa ilkesi, Anayasa'nın 61. maddesine aykırı olamaz” demek suretiyle, borç verme işlemi sonrası hasıl olacak kamu yararı dolayısıyla vergi gelirlerinden borç verme işleminin Anayasa'ya aykırı olmadığı sonucuna varmıştır.

2. Kamu Hizmetlerinin İktisadi ve Mali Sınıflandırması ile Hukuki Sınıflandırması Arasındaki İlişki

Kamu hizmetlerinin hukuki ve mali sınıflandırılması arasındaki farklılık yukarıda ilgili bölümlerde anlatılmıştır. Bu farklı sınıflandırma durumu farklı bilim dallarının meseleye kendi ihtiyaçları çerçevesinde yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. AYM'nin kararlarında hukuki sınıflandırmayı esas aldığı, ancak doktrindeki isimlendirmeyi kullanmadığı görülmektedir. Yukarıda verilen bilgiler ışığında, her sınıflandırmada sınıflandırılanların özellikleri dikkate alındığında; hukuk çalışmalarındaki “idari kamu hizmetleri”nin, AYM kararlarındaki karşılığının, “genel idare esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri”, maliye çalışmalarındaki karşılığının ise, “tam kamusal mallar” ve “yarı kamusal mallar” olduğu; hukuk çalışmalarındaki “sınai ve ticari (iktisadi) kamu hizmetleri”nin, AYM kararlarındaki karşılığının, “özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmetleri”, maliye çalışmalarındaki karşılığının ise, “özel mallar” olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre örneğin, hukuk çalışmalarında sınai ve ticari kamu hizmeti, AYM kararlarında özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmeti olan devletin su satışı faaliyetinin, maliye bilimi açısından özel mal olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Bu tespit, kamu hizmetlerinin finansmanına ilişkin maliye biliminin ortaya koyduğu ilkelerin hukuksal değerlendirmelerde (özellikle de AYM norm denetiminde) dikkate alınması suretiyle isabetli sonuçlara varılabilmesi bakımından önemlidir.

B. Kamu Hizmetlerinin Finansmanı Bakımından “Verginin Kamu Giderlerinin Karşılığı Olması İlkesi”

Anayasa'nın 73. maddesinin birinci fıkrası “Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.” biçimindedir. Fıkra; verginin genelliği, mali güce göre vergilendirme, verginin bir yükümlülük olduğuna ilişkin ilkeler yanında verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesine de yer verilmiştir.

Anayasa'nın 73. maddesindeki düzenleniş biçimi itibarıyla ilk iki fıkra sadece vergiden söz edilmiş olması nedeniyle bu fıkralardaki ilkelerin vergi ile ilgili olduğu; üçüncü ve dördüncü fıkralarda ise diğer malî yükümlülüklerden de söz edilmiş olması nedeniyle, bu fıkralardaki ilkelerin vergi dışındaki malî yükümlülüklerle de ilgili olduğu söylenebilecektir. Buna göre birinci fıkra da yer verilen diğer ilkelerin yanı sıra “verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi” (dar anlamda) vergi ile ilgili bir ilkedir (bkz. Karakoç, 2015, 419; Gerek

ve Aydın, 2005, 28; Çağan, 1988, 218). AYM de kararlarında bu hususa işaret etmiştir (AYM, E.1968/12, K.1968/65, 17/12/1968; E.1974/31, K.1974/43, 24/10/1974).

1. Kavramsal Çerçeve

Bu kısımda konu bakımından önemlerine istinaden “kamu gideri” ve “vergi” kavramları üzerinde durulacaktır.

a. “Kamu Gideri” Kavramı

Kamu ihtiyacı ile kamu gideri arasında, kamu ihtiyacının kamu hizmetini, kamu hizmetinin ise kamu giderini gerektirmesi biçiminde bir sebep sonuç ilişkisi olduğu kabul edilmektedir (Nadaroğlu, 2000, 127). Kamu hizmetleri, kamu ihtiyaçlarını gidermek görevini yüklenen kamu ekonomisi kesimindeki faaliyetlerin ürünü olup kamu giderleri; “bu faaliyetlerin mali plandaki parasal görüntüsü” (Nadaroğlu, 2000, 129)¹⁹, “kamu ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılan ödemeler” (Akdoğan, 2011, 62), “kamu hizmetinin yürütülebilmesi için harcanması gereken para” (Karakoç, 2015, 436) biçimlerinde tanımlanmıştır.

Kamu giderlerinin kapsamına göre dar anlamda ve geniş anlamda tanımı da yapılabilir. “Dar anlamda kamu gideri, kamu hizmetlerinin bedeli olarak Devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin (belediye, il özel idaresi ve köyler gibi) yaptıkları harcamalardır. Başka bir deyişle, kamu idarelerinin bütçelerinden kamu hizmetlerinin doğrudan doğruya maliyetine giren bütün unsurlar dar anlamda kamu gideridir. ... Geniş anlamda kamu gideri ise, sadece Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri (belediye, il özel idaresi ve köyler) bütçe ödemeleri değil, iktisadi devlet teşekküllerinin harcamaları, sosyal güvenlik ödemeleri, vergi muafık ve istisnaları ve özel kişilerin kamu kurumlarına yaptıkları yardımları da içeren bir terimdir.” (Erginay, 1982, 152).

Kamu gideri kavramı 5018 sayılı Kanun'un 3. maddesinin (1) numaralı fıkrasının (h) bendinde türleri dikkate alınarak, “Kanunlarına veya Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine dayanılarak yaptırılan iş, alınan mal ve hizmet bedelleri, sosyal güvenlik katkı payları, iç ve dış borç faizleri, borçlanma genel giderleri, borçlanma araçlarının iskontolu satışından doğan farklar, ekonomik, malî ve sosyal transferler, verilen bağış ve yardımlar ile diğer giderler” biçiminde tanımlanmıştır.

Kamu hizmetlerinin siyasi, hukuki, içtimai, iktisadi tercih ve şartlara bağlı olarak değişkenlik gösterebilmesi karşısında, kamu hizmetinden yola çıkarak kamu giderini belirlemenin daha uygun olduğu; kamu hizmetlerinin genişlemesi karşısında geniş anlamda kamu gideri kavramının kamu giderini açıklamada daha gerçekçi olduğu belirtilmiştir (Karakoç, 2015, 443).

b. “Vergi” Kavramı

Anayasa'nın 73. maddesinde malî yükümlülükler olarak vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler sayılmıştır. Maddenin birinci ve ikinci fıkralarında sadece vergi kavramına yer verilmiş, üçüncü ve dördüncü fıkralarında ise verginin yanı sıra resim, harç ve benzeri malî yükümlülüklerle de yer verilmiştir. Literatürde verginin, dar anlamda vergi olarak ifade edildiği, vergi ile birlikte diğer malî yükümlülüklerin topluca geniş anlamda vergi olarak ifade edildiği görülmektedir (bkz. Tekbaş, 2009, 145; Karakoç, 2015, 450). Çalışmada, 73. maddedeki düzenlemeye paralel olarak vergi kavramı dar anlamda vergiyi karşılamak üzere kullanılmaktadır.

Türk hukukunda kanunla tanımı yapılmayan vergi, Alman Abgabenordnung § Abs. 1'de, “belli bir edim karşılığı olmayan ve kamu hukuksal bir kurum tarafından, gelir sağlama amacıyla, kanunun ödeme yükümlülüğünü bağladığı olay kendisinde gerçekleşen herkese yükümlendirilen parasal edim” olarak tanımlanmaktadır (Başaran, 1998, 121). Tanımı yapılmamış olsa da Türk Vergi Usul Kanunu'na kaynak teşkil eden verginin ana özellikleri şu şekilde ortaya konabilir (Başaran, 1998, 121; Tekbaş, 2009, 145-146):

- Vergi geneldir, vergiyi doğuran olay kendisinde gerçekleşen herkes vergi ödemekle yükümlüdür.
- Vergi genel kamu giderlerini karşılamaya hizmet eder, hangi gider

¹⁹ “Kamu giderlerinin başta Devlet olmak üzere kamu tüzel kişilerinin ve devredilen yetkilere sahip kuruluşların emretme yetkilerinin uygulanması dolayısıyla yaptıkları harcamalar olduğu, buna karşılık kamu tüzel kişilerinin, gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerinininkine benzer koşullar dahilinde -yani karşılıklı anlaşmaya dayanarak- yapacakları harcamaların özel gider sayılacağı ve bu görüşün eleştirisi bakımından bkz. Nadaroğlu, 2000, 134.

için kullanılacağı belli değildir.

- Vergi karşılıksızdır, mükellef ödediği vergi karşılığında kendisine bir edimde bulunulmasını talep edemez.
- Vergi zorunlu bir ödemedir ve hukuki cebre dayanmaktadır.
- Vergi önceden saptanmış belirli kurallara göre alınır.
- Fertlerin vergiyi ödemek zorunda olmalarının sebebi, siyasi olarak teşkilatlanmış bir toplumun üyesi olmaları veya böyle bir toplumun içinde yaşamalarıdır.

Verginin diğer mali yükümlülüklerle benzer yanları bulunsa da özellikle, karşılıksız ve cebri olma niteliği verginin ayırıcı özellikleri olarak ortaya çıkmaktadır (Akdoğan, 2011, 102; Mutur, 1997, 13; ayrıca bkz. AYM, 9/47, 01/4/2004; Oktar, 1998, 163).

AYM'nin değişik kararları (AYM, E.1996/49, K.1996/46, 11/12/1996; E.1996/75, K.1997/50, 14/5/1997; E.1992/29, K.1993/23, 24/6/1993; E.1995/24, K.1995/52, 28/9/1995; E.1997/62, K.1998/52, 16/9/1998; E.2002/55, K.2003/8, 11/3/2003; E.2003/106, K.2004/59, 12/5/2004) incelendiğinde, verginin nitelik ve özelliklerini gösteren bazı unsurlar ortaya çıkmaktadır. Bu unsurlar şöyledir:

- Kamu giderlerini karşılamak için alınır.
- Herhangi bir karşılığı olmaksızın (belirli bir hizmetten doğrudan yararlanmaksızın) alınır.
- Tüm kamu hizmetleri için yapılan giderlere ortak katılma payıdır.
- Piyasa ekonomisinden bütçeye gelir aktarır.
- Bir yükümlülüktür.
- Yükümlülüğü kabullenmek vatandaşlık görevidir.
- Yükümlülerin mali güçlerine göre konulur.
- Kişi ve kurumlardan alınan ekonomik değerlerdir.
- Anayasalar ve usulüne uygun olarak çıkarılan kanunlara dayanır.
- Kamu gücüne / devletin egemenlik gücüne dayanır.
- Kamu alacağıdır.
- Devletin tek taraflı iradesiyle alınır.
- Gerektiğinde zorla alınır.

Yukarıda sıralanan özellikleri itibarıyla verginin, “bireysel karşılığı olmaksızın kamu giderlerini karşılamak üzere, kişi ve kurumlardan, bunların mali güçlerine göre, devletin tek taraflı iradesiyle egemenlik gücüne dayanarak çıkardığı kanunlarla, gerektiğinde zorla tahsil edilen bir yükümlülük” olarak tanımlanması mümkündür.

AYM'nin vergi ile ilgili pekçok kararında (AYM, E.2003/11, K.2004/49, 7/4/2004; E.2003/9, K.2004/47, 01/4/2004; E.2013/66, K.2014/19, 29/01/2014; E.2011/16, K.2012/129, 27/9/2012; E.1990/18, K.1991/4, 14/2/1991; E.1995/24, K.1995/52, 28/9/1995; E.2011/142, K.2013/52, 3/4/2013) verginin, “...kamu giderlerini karşılamak amacıyla yasalarla gerçek ve tüzelkişilere mali güçlerine göre getirilen bir yükümlülüktür. Belirli bir hizmetten doğrudan yararlanma karşılığı olmayan vergi tüm kamu hizmetleri için yapılan giderlere ortak katılma payıdır.” biçiminde tanımlandığı görülmektedir.

Türk Vergi Sisteminde mevcut gelir, servet ve tüketim üzerinden alınan diğer vergilerin yanı sıra tüketim üzerinden alınan katma değer vergisi de yukarıda tanımlı ve özellikleri belirtilen (dar anlamda) vergilerden biridir. Dolayısıyla Anayasa'nın 73. maddesindeki diğer ilkelere yanı sıra “verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi”ne de tabidir.

2. İlkeden Çıkan Sonuçlar

Gerek doktrindeki görüşler (Karakoç, 2015, 450) ve gerekse AYM kararları (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969; E.1968/26, K.1969/14, 19/2/1969; E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971; E.1971/44, K.1972/29, 6/6/1972; E.1970/12, K.1971/13, 2/2/1971; E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974; E.1988/39, K.1989/29, 6/7/1989) birlikte değerlendirildiğinde verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesinden bazı sonuçlar çıkartılabilecektir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Verginin harcanması aşaması ile ilgilidir.
 - Verginin temel amacı olan mali amacını ifade etmektedir.
 - Kamu giderleri vergi ile finanse edilir.
 - Kamu giderleri gerektirmedikçe vergi alınmaz.
 - Vergi, kamu giderlerinin finansmanında tek kaynak değildir.
- Aşağıda bu sonuçlar hakkında bilgi verilecektir.

a. Verginin Harcanması Aşaması İle İlgilidir

Verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi, kamu giderlerinin finansman kaynağı olmasına işaret etmesi yönüyle verginin harcanması aşaması ile ilgilidir. Bu nedenle, verginin harcanması diğer yandan devletin sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerinin “...mali kaynakları ölçüsünde...” yerine getirileceğine ilişkin Anayasa'nın 65. maddesi ve harcamaya ilişkin prosedürleri içeren bütçe ile ilgili hükümleriyle de bağlantılıdır (Karakoç, 2015, 430).

b. Verginin Temel Amacı Olan Mali Amacını İfade Etmektedir

73. maddenin birinci fıkrasında geçen “...kamu giderlerini karşılamak üzere...” ibaresi verginin mali amacını ifade etmektedir. Bu ibare aynı zamanda vergi kanununun konulmasındaki kamu yararının ne olduğunu da göstermektedir (Tekbaş, 2009, 202; ayrıca bkz. Çağan, 1982, 99; Karakoç, 2015, 440; (AYM, E.1968/26, K.1969/14, 19/2/1969; E.1970/12, K.1971/13, 2/2/1971; E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971). Ancak günümüzde verginin sadece mali amaçla alınmadığının, vergiye ilişkin düzenlemelerin ekonomik, sosyal, siyasi amaçlarla da yapıldığının gözden uzak tutulmaması gerekmektedir (Çağan, 1982, 173).

c. Kamu Hizmetleri Esas Olarak Vergiyle Finanse Edilir

Tanımlından da anlaşılacağı üzere kamu giderinin kamu hizmetinden ayrı düşünülmesi mümkün olmadığından verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi gereği verginin ancak kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılması (Karakoç, 2015, 451) ve kamu hizmetlerinin esas olarak vergi gelirleriyle finanse edilmesi gerekmektedir.

Bütün kamu gelirleri kamu giderlerini karşılamak üzere tahsil edildiğine göre²⁰ 73. maddenin birinci fıkrasında yer alan “verginin kamu giderlerinin karşılığı olması” ilkesini nasıl yorumlamak gerekmektedir? Bu düzenlemeyi sınırlayıcı bir düzenleme olarak kabul edip “diğer kamu gelirlerinin kamu giderlerinin karşılığı olmadığı” söylenemeyeceğine, bütün kamu gelirleri kamu giderlerini karşılamak üzere tahsil edildiğine göre birinci fıkrada kastedilen farklı bir anlama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklı anlamın ortaya konulabilmesi için birinci fıkranın dikkatlice incelenmesi gerekmektedir. Birinci fıkrada, “Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, mali gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.” denilmektedir. Verginin herkes tarafından ödeneceği ve bir yükümlülük olduğu hususları ilkenin anlamlandırılması bakımından aranan cevabı vermemektedir. Fıkrada geriye, herkesin, “mali gücüne göre” vergi ödemesini emreden mali güce göre vergilendirme ilkesi kalmaktadır. Verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesi bu ilkeyle birlikte ele alınarak anlamlandırıldığında girişte ifade edilen tenakuz ortadan kalkabilecektir. Teoride yaşanan gelişmeler sonucunda mali yükümlülüklerin iki ilkeye dayanarak tahsil edilebileceğinin kabul edildiği ve bu ilkelere göre mali yükümlülüklerin çeşitlendirildiği görülmektedir. İlkelerden birincisi 73. maddenin birinci fıkrasına dahil edilmekle anayasal dayanağa kavuşmuş olan mezkûr mali güce göre vergilendirme ilkesidir. Diğer ise, 73. maddede zikredilmese de bu maddede sayılan vergi dışındaki mali yükümlülüklerin tahsiline ilişkin teorik/meşruyet dayanağını oluşturan “faydalanma ilkesi”dir. Adından da anlaşılacağı üzere kamu hizmetlerinden (hizmetten bizzat yararlanarak veya bir faaliyet için izin olarak) bireysel fayda sağlayan kişilerden bu faydalanma karşılığında tahsil edilen mali yükümlülükler bu ilkeye dayanarak tahsil edilmektedir.²¹ Yargı hizmetlerinden yararlananlardan tahsil edilen yargı harçları, belediyelerin gerçekleştirdikleri altyapı yatırımları için aldıkları katılma payları vb. kişisel faydanın ölçülebildiği kamu

²⁰ Anayasada yer alan ilgili hükümlerden çıkan sonuca göre, kamu işlerinin gerektirdiği giderlerin Devletin genel gelirleriyle karşılanması gereklidir (AYM, E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971). AYM ise, vergi gelirlerinin kamu giderlerini karşılamak üzere ödeneceği hükümünü çoğu kez dar bir şekilde yorumlamakta ve bir giderin kamu gideri sayılabileceğini “kamu yararına olan iş ve faaliyetlere” ya da “kamu işlerine” harcanması gibi soyut ve çerçeveleri kesin bir şekilde belli olmayan ölçütlere bağlamaktadır (Karakoç, 2015, 354).

²¹ “Bütün kamu gelirleri kamu giderlerinin finansmanı için tahsil edilmektedir. Ancak vergi kişisel karşılığa dayalı olarak alınmazken diğer kamu gelirleri kişisel bir karşılığa dayanarak alınmaktadır.” (Karakoç, 2015, 421).

hizmetleri karşılığı tahsil edilen mali yükümlülükleri bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Vergiyi bu mali yükümlülüklerden ayıran en önemli hususiyetlerden biri olan karşılıksız olma (bireysel karşılığa dayanılarak alınmaması) hususiyeti²², verginin alınabilmesi için bir ölçü konulması ihtiyacını doğurmuş, bu ihtiyaç, mali güce göre vergilendirme ilkesini husule getirmiştir. Verginin karşılıksız olması siyasi veya iktisadi bir tercih meselesi olmayıp bir zorunluluğun sonucudur. Bu zorunluluk yukarıda “Finansman Bakımından Kamu Hizmetlerinin Sınıflandırılması” başlığı altında ifade edildiği üzere tam kamusal malların faydasını ve yarı kamusal mallarda topluma yayılan dışsal faydanın bölünememesi (kişiselleştirilememesi) dolayısıyla fiyatlandırılmamasından kaynaklanmaktadır. Kimin hangi ölçüde bireysel fayda sağladığının ölçülemediği bu tür hizmetlerin finansmanında teori ve pratik en uygun çözümün herkesin mali gücüne göre bu hizmetlerin finansmanına katılması biçiminde olacağını ortaya koymuştur. Böylelikle mali gücü olan herkes mali gücün göstergeleri olan gelir, servet ve harcamaları üzerine konulan vergileri ödemek suretiyle yürütülmesi zorunlu idari (genel idare esaslarına göre yürütülen / tam kamusal ve yarı kamusal) hizmetlerin finansmanına anonim özellik gösteren bir katkıda bulunacaklardır.²³ Bu hizmetlerden bireysel karşılık sağlanmasalar da bütün toplum bireyleri ile birlikte toplumsal faydasından yararlanmak suretiyle bu katkıyı karşılığını da almış olacaklardır.²⁴ Bunun yanı sıra mali gücü bulunmayan ancak belirtilen hizmetlerden yararlanması engellenemeyen (dışlanamayan) kişiler de bu hizmetlerden yararlanabilecek böylelikle sosyal devlet olmanın gereklerinden biri de yerine getirilmiş olacaktır.

Bütün topluma fayda sağlayan tam kamusal ve yarı kamusal malların finansmanı mali güce göre vergilendirme ilkesine göre salınan vergilerle sağlanırken, aynı şeyi özel malların finansmanı için söylemek mümkün değildir. Yerine getirilmesinde kamunun menfaatinden ziyade şahsi menfaatlerin ön planda olduğu birtakım kamu hizmetlerinin tamamen vergiler ile finanse edilmesi halinde, bu hizmetler ile ilgisi bulunmayan kişilerin gereksiz mali yükümlülüklerle katlanması ve vergi adaletinin sağlanamaması sonucu doğacağı (Pınar, 2009, 17), bunların iktisadi maliyetlerinin tüm topluma yüklenmesinin adil ve meşru olup olmadığı gibi tartışmaların ortaya çıkacağı (Ulusoy, 2019, 460) ifade edilmiştir. Bu bağlamda, vergi gelirlerinin, devletin esas olarak gelir elde etmek amacıyla yürüttüğü faaliyetlerin finansmanına inhisar edilmesi Anayasa’ya uygun olmayacak, tamamen özel faydalanmaya mahsus, ilave kamusal faydası bulunmayan kamu hizmetlerinin faydalanma ilkesi çerçevesinde tamamen faydalananlardan tahsil edilen bedellerle finansmanının gerekli/zorunlu olduğu söylenebilecektir. Türk mali uygulamasında kamu hizmeti esas itibarıyla vergi gelirleriyle, bunların yeterli olmaması durumunda diğer gelirlerle finanse edilir. Bu bakımdan diğer faaliyetler gelir getirdikleri süreç/ölçüde devlet tarafından yürütülecektir. Ancak bu faaliyetlerin gelir getirme özelliğini kaybetmesi halinde yürütülmeleri için vergi gelirlerine başvurulması mümkün değildir. Özel faydanın ötesinde dışsal fayda içermeyen bu tür faaliyetlerin, fiyatla finansmanının en uygun çözüm yolu olacağı söylenebilecektir. Nitekim maliye teorisinde de bu tür mallar özel mal olarak sınıflandırılmış ve finansmanlarının fiyat ile yapılması gerektiği kabul görmüştür.²⁵

Ancak istisnai olarak, bu hizmetlerde bireysel faydayı aşan topluma yayılan kamu yararının bulunması durumunda fiyata ek olarak bütçe kaynaklarından ve bu arada vergi ile finansmanları da söz konusu olabilecektir. Faaliyette kamu yararı bulunması özel mal niteliğindeki bu hizmetleri yarı kamusal mal niteliğine benzer bir konuma

sokabilecektir. Bu durumda bunların finansmanında fiyatla birlikte vergi ve diğer kamu gelirlerinin kullanılabilmesinin belirtilmesi gerekir. AYM de dolaylı olarak da olsa kamu yararının söz konusu olmadığı özel malların bütçe kaynakları ile finanse edilemeyeceğini ifade etmiştir. Mahkeme, Türkiye Emlak Kredi Bankası’na icra memuru gibi alacağını takip etme yetkisi veren düzenleme ile ilgili kararında (AYM, E.1974/17, K.1974/41, 8/10/1974), Bankaya bütçeden kaynak aktarılmasının Anayasa’ya aykırı olmadığını ortaya koyarken kamu yararına yönelik faaliyetler yürüttüğü²⁶ gerekçesine dayanmıştır. Bu gerekçenin mevhum-u muhalifinden kamu yararı içermeyen özel malların finansmanında bütçe kaynaklarından (ve bu kapsamda vergilerden) yararlanılmayacağı çıkartılabilecektir. Yine AYM, özel mal üretimi ile ilgili olmasa da özel sektöre bütçe kaynaklarından borç verilmesine ilişkin düzenlemeyi incelediği kararında (AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969) özel sektör faaliyetleri sonucunda hasıl olacak kamu yararını²⁷ gerekçe göstererek, vergi gelirlerinden borç verilmesinin Anayasa’ya aykırı olmadığı sonucuna varmıştır. Bu karardaki gerekçenin de mevhum-u muhalifinden, kamu yararının söz konusu olmaması durumunda vergi gelirlerinden özel sektöre borç verilemeyeceği sonucu çıkartılabilecektir. Her iki karar da AYM’nin, ancak kamu yararı bulunması halinde vergi gelirlerinin özel malların finansmanında kullanılabilmesini kabul ettiğini göstermektedir.

ç. Kamu Giderleri Gerektirmedikçe Vergi Alınmaz

İlke, toplam olarak tahsil edilecek vergilerin üst sınırına da işaret etmektedir. Buna göre, vergilerin ancak kamu hizmetinin gerektirdiği durumlarda talep ve tahsil edilmesi ve miktarının kamu giderinin büyüklüğüne bağlı olarak tespit edilmesi gerekir (Karakoç, 2015, 451). Bir önceki sonuçla bağlantılı olarak ifade edilirse; ancak idari kamu hizmetleri (genel idare esaslarına göre yürütülen / tam kamusal ve yarı kamusal mal niteliğinde olan) için vergi alınabilecek ve alınacak verginin miktarı bu hizmetlerin gerektirdiği maliyetleri karşılamaya yetecek kadar olacaktır (Karakoç, 2015, 441). Buna göre, toplanacak vergilerin miktarı kamu giderlerinin miktarına bağlı olarak belirlenecektir. Nitekim Anayasanın 65 inci maddesinde ifadesini bulan, “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” hükmünün karşıt anlamından böyle bir sonuç da çıkarılabilir. Miktar belirlemesi bu şekilde yapıldıktan sonra, miktarı belirlenen vergilerin kimlerden ne ölçüde toplanacağı konusu gündeme gelmektedir ki, burada da “mali güce göre vergilendirme” ilkesi ön plana çıkmaktadır. Bu durumda, vergilendirme bakımından şöyle bir sıralamadan bahsedilebilir (Tekbaş, 2009, 203-204):

- Yapılacak kamu hizmetleri ve bunlar için gerekli gider miktarının belirlenmesi,
- Belirlenen bu miktar kadar verginin toplanması kararı,
- Toplanacak vergilerin mükelleflere mali güçlerine göre dağıtılması.

d. Vergi Kamu Hizmetlerinin Finansmanında Tek Kaynak Değildir

Kamu hizmetlerinin yerine getirilmemesi özellikle de genel idare esaslarına göre yürütülmesi gereken asli ve sürekli kamu hizmetlerinin yerine getirilmemesi düşünülemez olduğundan bu hizmetlerin finansmanı için üzerine vergi konulabilecek mali kaynakların araştırılması mükelleflerin mali güçlerine göre vergilendirilmesi gerekmektedir (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974). Kamu hizmetleri giderlerini önceden kuruşlandırarak tutarını yurttaşlar arasında bölüştürmeye vergi tekniği elverişli olmadığından, değişik gelir kaynakları araştırılacaktır. Bu gelir kaynakları bulunduğu anda ise vergi tekniğinin olanakları

22 “Görüldüğü ki vergi ödevinde kişinin belirli bir hizmetten doğrudan doğruya yararlanma karşılığı olarak bir ödemede bulunması değil, bütün kamu hizmetleri giderlerine karşı anonim bir katılma payını üstüne alması söz konusudur. Burada belirli bir kimsenin belirli kimi hizmetlerden hiç yararlanmadığı halde gene de tüm kamu giderlerinin karşılanmasında kendi payını katması durumu vardır.” (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).

23 Gözler’e göre, mali yükümlülüklerle finanse edilen bir kamu hizmeti varsa idari kamu hizmeti söz konusudur. Diğer yandan idari kamu hizmetinin finansmanı tamamen ücret ile sağlanıyorsa bu hizmet sınai ve ticari kamu hizmetine dönüşmektedir (Gözler, 2003, 242).

24 Verginin karşılığı, kolektif olarak yararlanılan, yani bütün bireylerin kullanımına sunulan mal ve hizmetler olarak karşımıza çıkmaktadır (AYM, E.1984/9, K.1985/4, 18/2/1985). Kolektif olarak sunulan mal ve hizmetlerle bunlardan yararlanma koşulları, vergi ödevinde olduğu gibi Anayasa ile düzenlenmiş ve vergi yükümlüsü, Anayasal bir yükümlülük olarak ödediği vergiyi karşılık, anayasal hükümlerle güvence altına alınmış haklardan ve özgürlüklerden yararlanma imkânına kavuşmuştur. Bu yararlanma sayesinde kişi maddi ve manevi varlığını geliştirebilecektir. AYM, bu doğrultudaki bir kararında, “kişi ancak, kendisini yaşatan, maddi ve manevi varlığını koruyup gelişmesine olanak tanıyan topluma katkı ödeyerek taşır. Bu olanaklar tamınammışsa, ödevden de söz edilemez” (AYM, E.1989/14, K.1989/49, 19/12/1989) demek suretiyle bu duruma işaret etmiştir (Tekbaş, 2009, 321).

25 Karakoç, bunların kamu hizmeti sayılmayacağını ve vergi ile finanse edilemeyeceğini belirtmiştir (Karakoç, 2015, 444).

26 “özellikle peşpeşe savaşlar yüzünden harap olup bakımsız kalmış ve kendi olanaklarıyla kalkınamamış yurdumuz bölgelerinin imarı ve insanca yaşamanın ilk koşullarından mesken edinme olanğını dahi bulamamışlara yardım gibi Devletimizin 1961 Anayasasıyla yönetildiği ve BAŞLANGIÇ bölümünde yer alan “... sosyal adalet; ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirme...” ve “49. maddede açıklanan “Devlet, yoksul veya dar geliri ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri almak” ilkelere uygun bir amaca varmak için kurulduğu”

27 “Sosyal ve iktisadi kalkınma planının yürütülmesi, Anayasa’nın 41. ve 129. maddeleri uyarınca devlete yükletilmiş ödevlerden, başka deyimle, Anayasa’nın öngördüğü kamu işlerindedir. Bu iş için yardımcı olacak özel kesime belli ölçülere göre ödünç verilmesi, vergilerden karşılanacak olan devlet giderlerinin kamu işi dışındaki harcanması anlamına gelmez ve bu türlü bir harcamaya yetki bulunmaz, Anayasa’nın 61. maddesine aykırı olmaz”

oranında o kaynağın vergilendirilmesi yoluna gidilecektir. Onun içindir ki verginin her kamu hizmetinin tüm giderlerini karşılayacağı ve başka akçalı desteklere yer ve gerek kalmayacağı söylenemeyecektir (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974). Bu nedenle verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesinin verginin kamu hizmetlerinin tek finansman kaynağı olduğu biçiminde yorumlanması mümkün değildir. 73. maddenin üçüncü fıkrasında vergi yanında resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin de sayılmış olması da buna işaret etmekte olup verginin kamu giderlerinin mali güce göre vergilendirme ilkesine göre alınan genel karşılığı, diğer mali yükümlülüklerin ise, faydalanma ilkesine göre alınan kamu hizmetlerinin yararlanmanın özel karşılığı olduğu söylenebilecektir (Karakoç, 2015, 451).²⁸

Devletin gelir kaynakları olarak özel malların finansman aracı olan fiyat ile zora dayalı olarak alınan vergi arasında pekçok kamu geliri türü bulunmaktadır (Nadaroğlu, 2000, 187). Kamu geliri çeşitleri; vergi, resim, harç, şerhiye, parafiskal gelirler, para ve vergi cezaları, mülk ve teşebbüs gelirleri²⁹, borçlanma gelirleri, fonlar, para basmaktan doğan gelirler, bağışlar, ganimetler ve diğer gelirlerden oluşmaktadır (Akdoğan, 2011, 105). 5018 sayılı Kanun'un 3. maddesinin (1) numaralı fıkrasının (i) bendinde kamu gelirleri benzer şekilde, "Kanunlarına dayanarak toplanan vergi, resim, harç, fon kesintisi, pay veya benzeri gelirler, faiz, zam ve ceza gelirleri, taşınır ve taşınmazlardan elde edilen her türlü gelirler ile hizmet karşılığı elde edilen gelirler, borçlanma araçlarının primli satışı suretiyle elde edilen gelirler, sosyal güvenlik primi kesintileri, alınan bağış ve yardımlar ile diğer gelirler" biçiminde tanımlanmıştır. Her iki tanımdaki "diğer gelirler" ibaresi bir diğer tanımda yer verilmeyen gelirler ile hiç zikredilmeyen gelirleri karşılamak üzere konulmuştur.

Vergi dışındaki kamu gelirlerinin esas olarak bütün kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılabilmesi söylenebilse de bu kullanımın sınırsız olmadığını, vergi dışındaki her kamu gelirinin bütün kamu giderlerinin finansmanında kullanılamayacağını da belirtmek gerekmektedir. Bu kamu gelirlerinin harcanabilecekleri kamu hizmetlerine ilişkin kendi tanımlarında mündemiç bazı sınırları bulunmaktadır.³⁰ Örneğin, harç, kimi kamu hizmetlerinden yararlanmanın karşılığı olarak (AYM, E.2003/11, K.2004/49, 7/4/2004; E.2003/9, K.2004/47, 01/4/2004; E.2011/16, K.2012/129, 27/9/2012), hizmetin maliyetine katkı sağlamak üzere tahsil edilen kamu geliridir. Tanımda geçen "hizmetin maliyetine katkı sağlamak" gerekliliği harcın kamu hizmetleri için kullanımına ilişkin sınıra işaret etmektedir. Benzer şekilde, sosyal güvenlik primleri gibi parafiskal yükümlülükler, sosyal güvenlik hizmetlerinin finansmanı için alınan, hangi hizmetler için kullanılabilmesi kanunlarla belirlenmiş olan, bu hizmetler dışında kullanılmaları mümkün olmayan kamu gelirleridir. Nitekim AYM, bu kapsamda, Emekli Sandığı gelir fazlasının Hazineye gelir kaydedilmesinin (AYM, E.1971/44, K.1972/29, 6/6/1972) (böylelikle bütün kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılmasının) ve Sosyal Sigortalar Kurumu gelirlerinin geçeköndü işlerinde kullanılmasının (AYM, E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971) (böylece kanunda gösterilen amacı dışında kullanılmasının) yurtttaşlardan bir kısmının diğerlerinden daha fazla mali yük altına sokuldukları, kamu giderinin bir bölümünün yurtttaşlar içinde yalnızca işçilere ve işverenlere yükletildiği gerekçeleriyle Anayasa'ya aykırı bulmuştur.

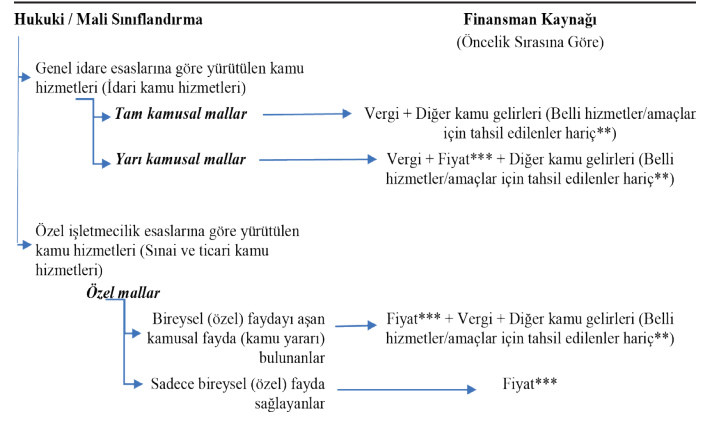
Başka bir açıdan meseleye yaklaşmak gerekirse; "Anayasanın 161 inci maddesi ekonomik ve sosyal ödevlerin iktisadi gelişme ve mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirileceğini belirtmek suretiyle, tüm kamu hizmetlerinin tamamen ücretsiz sunumunun ancak iktisadi gelişme ve mali kaynaklar izin verdiği takdirde mümkün olabileceğini kabul etmiş bulunmaktadır. İkincisi ve aynı zamanda birinci kurala bağlı olarak; vergi ödeyen bireyler, her ne kadar tüm kamu hizmetlerinin karşılığı olarak vergi ödemiş olsalar bile, bu

durum, onların, doğrudan doğruya yararlandıkları kamu hizmetleri için ücret ödemelerine engel teşkil etmemektedir.³¹ Aynı şekilde, vergi ödeyen bir yükümlü, doğrudan yararlandığı hizmetler için, resim, harç ve bunlara benzeyen mali yükümlülüklerle de sorumlu tutulabilecektir. Ancak, kişisel yarar sağlanan hizmetlerden bazıları için hizmetten yararlananlardan para almak mümkünken, bazıları için mümkün olmadığını unutmamak gerekmektedir" (Tekbaş, 2009, 320). Böylelikle kamu hizmetlerinin tamamen vergilerle finansmanı mümkün olmadığından, bunların tamamen ücretsiz sunulmaları söz konusu olmayacak, vergi ile finanse edilebilen yarı kamusal mallarda ve vergi ile finansmanı mümkün olmayan özel mallarda, bu mallardan yararlananlardan bireysel karşılık alınması suretiyle hizmetlerin finansmanına kaynak sağlanacaktır. Nitekim AYM de anonim karşılık olmanın, sadece dar anlamda vergiler için geçerli olduğunu; resim, harç ve bunlara benzeyen mali yükümlülüklerde, bu ödemeleri yapanların çeşitli şekillerde kamu hizmetlerinden yararlanmaları veya kendilerine izin verilmesi gibi kişisel yararlanmaların söz konusu olabileceğini, bu durumun Anayasaya uygun kabul edileceğini (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974; E.1974/31, K.1974/43, 24/10/1974); bazı kamu hizmetleri için para alınması düşünülemeyecekken (kolluk hizmeti gibi), bazı hizmetler için, hizmetten yararlananlardan para alınabilmesinin mümkün olduğunu (adalet hizmetleri, köprü ve karayollarından geçiş ücretleri vb. gibi) (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974) kararlarında kabul etmiştir.

Anlatılanlarla bağlantılı olarak kamu gelirlerinin türleri ve bileşimine nasıl karar verileceği meselesi ortaya çıkmaktadır. Bu konuda anayasal sınırlar içinde devletin takdir yetkisi bulunmaktadır. Gelir ihtiyacı durumunda yeni vergi konulması, vergilerin oran ve miktarlarının artırılması, hizmetten bireysel olarak faydalananlar üzerine harç gibi mali yükümlülükler konulması siyasi tercih meselesidir. Anayasa'nın 65. maddesinin sosyal ve ekonomik görevlerin yerine getirilmesini mali kaynakların yeterliliği ölçütüne bağlaması Devletin bu konudaki takdir yetkisinin dayanağını oluşturmaktadır.

Anlatılanlar çerçevesinde kamu hizmetlerinin türlerine göre finansman kaynakları aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

ŞEKİL 1 | Kamu Hizmetlerinin Finansman Kaynakları*

* Sınıflandırma hangi kamu gelirin hangi kamu hizmeti için harcandığının net olarak tespit edilebilmesi durumunda işlevseldir. Buna göre bütün kamu gelirlerinin bütçede toplanması ve bütçeden ödenekler aracılığıyla harcanması durumunda hangi gelirin hangi hizmet için harcandığının tespiti mümkün olmayacağından buradaki sınıflandırmanın işlevsel olduğundan söz edilemeyecektir. Ancak yine de bu durumda toplam büyüklükler itibarıyla tespit edilebildiği ölçüde tam kamusal malların maliyetleri ile yarı kamusal malların dışsal faydaya isabet eden maliyetlerinin toplamı, toplanacak verginin üst sınırını oluşturmalıdır.

** Sosyal Güvenlik Kurumu vb. parafiskal kurumların giderlerinin finansmanı esas olarak mensuplarından toplanan primlerle karşılanır. Ancak bunların yeterli olmaması durumunda vergi gelirleri dahil bütçe kaynaklarından katkı sağlanması mümkündür.

*** Bedelsiz olarak sunulabilmeleri mümkündür.

²⁸ Başka bir deyişle, Devletin vergi almasının aslı sebebi kamu hizmetlerini vergiler olmadan tam anlamıyla yerine getiremeyecek olmasıdır. Bu husus özellikle sağlık, eğitim, konut, sosyal güvenlik gibi yerine getirilmesi aynı zamanda sosyal bir hakkın gerçekleştirilmesi anlamına gelen kamu hizmetlerinde daha belirgindir. Yine Devletin bazı kamu hizmetlerini toplumun beklediği seviyede veya kalitede yerine getirememesinin gerekçesi de öncelikle mali kaynakların yetersizliği olmaktadır (Karakoç, 2015, 430).

²⁹ Devlet kamu emlakı kendisi kullanabileceği gibi kiraya verme, satma gibi yollarla gelir getirmek amacıyla da kullanabilmektedir (AYM, E.1986/3, K.1986/15, 3/7/1986).

³⁰ Bu sınırlamaların, hangi kamu gelirin hangi hizmet için harcandığının tespit edilebildiği durumlarda söz konusu olabileceği, kamu gelirlerinin tahsil edilmeksizin bütçe havuzunda toplanarak ödenekler halinde harcanmaları durumunda hangi gelirin hangi hizmet için harcandığının tespit edilememesi nedeniyle sınırlamalara ilişkin ilkelerin işlevsiz kalacağı ancak gelir ve harcama büyüklükleri itibarıyla değerlendirme yapılabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

³¹ "...vergisi" kavramı yurttaşın vergi vermesinin belirli bir kamu hizmetinden doğrudan doğruya yararlanmasına karşılık ayrıca bir ücret ödemesine engellik edemeyeceği gerçeğini ortaya koyar." (AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974).

3. İlke Bakımından Kamu Gelirlerinin Tahsisi

Belli bir kamu gelirin belli bir hizmetin finansmanına tahsis edilip edilemeyeceği meselesi yukarıda anlatılan kamu gelirlerinin harcanmasına ilişkin ilkeler bakımından önem arz etmektedir. Zira bu ilke, belli bir gelirin hangi hizmet için harcadığının tespit edilebilmesi halinde etkin olarak uygulanabilecektir. Kamu gelirlerinin, âdem-i tahsis ilkesine uygun olarak bütçe havuzunda toplanması ve buradan bütün kamu hizmetleri için harcanması durumunda ancak belli ilkelerin belli ölçüde etkin olarak uygulanabilmesi mümkündür. Bir kamu hizmetinin bütçe prosedürü içinde finansmanı durumunda, bütçe gelirleri içinde her tür kamu geliri bulunduğundan, hangi kamu geliriyle finanse edildiğinin tespiti mümkün değildir. Ancak kamu gelirin bütçe havuzuna dahil edilmeksizin sınav ve ticari bir kamu hizmetine tahsisi durumundaki belirlilik, bu gelirlerin harcanmasına ilişkin ilkelerin uygulanmasına imkân verecektir.

Kamu gelirlerinin harcanmasında esas olan herhangi bir kamu gelirin bir kamu hizmetinin finansmanına tahsis edilmemesi (âdem-i tahsis ilkesi) olmakla birlikte, bu gelirlerin belli hizmetlerin finansmanı için tahsis edilmeleri de mümkündür.

Âdem-i tahsis ilkesi 10/12/2003 tarihli 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 13. maddesinin birinci fıkrasının (g) bendinde, "Belirli gelirlerin belirli giderlere tahsis edilmemesi esastır." denilmek suretiyle kanuni düzeyde düzenlenmiştir. Anayasa'nın 161. maddesinin birinci fıkrasında yer alan "Kamu idarelerinin ve kamu iktisadî teşebbüsleri dışındaki kamu tüzel kişilerinin harcamaları yıllık bütçelerle yapılır." düzenlemesindeki "...yıllık bütçelerle yapılır." ibaresinin âdem-i tahsis ilkesine işaret ettiği ifade edilmişse de (Karakoç, 2015, 423) AYM, enerjiyle ilgili özelleştirmelerden elde edilecek gelirlerden bir kısmının enerji konusunda faaliyet gösteren kamu şirketlerine, bir kısmının ise enerji üretimi ile ilgili hidroelektrik santralleri yatırımlarında kullanılmak üzere Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü bütçesine aktarılmasını Anayasa'ya aykırı görmediği kararında (AYM, E.2008/85, K.2010/12, 21/01/2010) "Bütçenin genelliği ve kamu gelirlerinin belli bir kamu hizmetine ayrılmaması ilkesi olarak da anılan âdem-i tahsis ilkesi Anayasal kuralı olmadığı gibi genel hukuk ilkelerinden de değildir. Bütçenin genelliği ve âdem-i tahsis ilkesi diğer bütçe ilkelerinin yanında, çeşitli yararları nedeniyle bütçenin hazırlanması sırasında gözetilmesi gerektiği düşünülen mali ilkelerdir." demek suretiyle âdem-i tahsis ilkesinin anayasal bir ilke olmadığını, kamu gelirlerinin tahsisinin mümkün olabileceğini kabul etmiştir. Ancak bir kamu gelirin bir kamu hizmetine tahsisi düşünüldüğünde, her kamu gelirin her kamu hizmetine tahsis edilemeyeceği bilinmelidir. Bu durumda tahsisi öngörülen kamu gelirin hangi amaçlarla hangi hizmetlerin finansmanında kullanılabilceğinin anayasal ilkeler dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir.

Doktrinde, tahsis yoluyla finansmanın vergiyle ilgili olmadığı, daha çok diğer mali yükümlülüklerle ilgili olduğu ifade edilmiştir (Dileyici, 2005, 77 vd.). Bir görüşe göre verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesinde geçen "kamu giderleri" ibaresinin vergi ile finanse edilebilecek tüm kamu giderlerini kapsamaması ve verginin, mükelleflerin kamu giderlerine anonim olarak katılması amacıyla tahsil edilmesi nedenleriyle belli bir vergi gelirin belli bir kamu hizmetinin finansmanına tahsis edilerek harcanması mümkün değildir (Bkz. Karakoç, 2015, 422-423).³² Örneğin akaryakıt tüketimi üzerinden alınan verginin sadece otoyolların yapımı ve bakımı için kullanılması ya da alkol veya sigara tüketimi üzerinden alınan vergilerin bağımlılıkla mücadelede kullanılması ilkeye aykırılık oluşturacaktır.

AYM, çarşı ve mahalle beççilerinin ücretlerinin ödenmesi için kişilerden para alınmasını³³, icra harçlarının cezaevi ve mahkeme binalarının yapımına tahsis edilmesini (burada harcin harç konusu

hizmete ilişkin giderler için tahsis edilmediğine dikkat edilmelidir)³⁴ Anayasa'ya uygun bulmuştur.

AYM'nin tahsisin mümkün olabileceğine ilişkin yaklaşımı mutlak olmayıp tahsise ilişkin sınırları içeren bazı kamu gelirlerinin tahsis edilemeyeceğine ilişkin kararları da bulunmaktadır. Verginin yanında diğer bazı kamu gelirlerinin de tahsisine ilişkin sınırlamalar bulunmaktadır. AYM, Sosyal Sigortalar Kurumu mensupları tarafından ödenen primlerin gecekondü işlerine tahsis edilemeyeceğini (AYM, E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971), Emekli Sandığı gelir fazlasının Hazineye aktarılması suretiyle Sandık faaliyetleri dışındaki diğer kamu hizmetleri için kullanılmayacağını (AYM, E.1971/44, K.1972/29, 6/6/1972) belirterek kanunlarla belli amaçlarla belli hizmetlerin finansmanı için tahsil edilen bu parafiskal gelirlerin başka hizmetler için kullanılmayacağı sonucuna varmıştır.

Yukarıda açıklandığı üzere verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesinin bir sonucu olarak kamu giderlerinin vergi ile finanse edilecek olması bütün kamu giderlerinin vergi ile karşılanacağı anlamına gelmemekte, vergi ile finansman tam kamusal ve yarı kamusal mallar ile özel mallardan aşkın kamu yararı içerenlerle ilgili bulunmaktadır. Verginin bu tür malların finansmanı için tahsis edilip edilemeyeceği meselesi bir yana, ilkeye göre sadece kişisel yarar sağlayan özel malların vergi ile finansmanı mümkün olmadığından verginin bu türden bir malın finansmanı için tahsisi de söz konusu olamayacaktır.

III. SPOR TOTO TEŞKİLAT BAŞKANLIĞININ SUNDUĞU HİZMETİN FİNANSMANI İÇİN ÖDEDİĞİ KATMA DEĞER VERGİSİNİN BİR KISMININ KENDİSİNE TAHSİSİNE İLİŞKİN KURALI İPTAL EDEN ANAYASA MAHKEMESİ KARARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

4 sayılı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 448. maddesine göre STTB, Gençlik ve Spor Bakanlığına bağlı, tüzel kişiliği haiz bir başkanlık olarak kurulmuştur. STTB'nin sunduğu hizmet, yurt içinde ve yurt dışında spor müsabakaları üzerine sabit ihtimalli ve müşterek bahis oyunlarını oynatmak faaliyetidir. Bu kısımda, yukarıda verilen bilgiler ışığında STTB'nin sunduğu hizmetin niteliği ve finansmanı hakkında bilgi verilecek, finansman ihtiyacını karşılamak üzere ödediği katma değer vergisinin (KDV) bir kısmının iade edilmesine ilişkin düzenlemeyi iptal eden yakın tarihli AYM kararı değerlendirilecektir.

A. Spor Toto Teşkilat Başkanlığı'nın Sunduğu Hizmetin Niteliği

Fransa'da Anayasa Konseyi tarafından şans ve talih oyunları ve milli piyango çekilişlerinde kamu yararı bulunmadığı kabul edilmiş, bu faaliyetin kamu tüzel kişisinin özel yararına (örneğin gelir elde etmesine) yönelik olması dolayısıyla kamu hizmeti sayılmayacağı dile getirilmiştir (Gözler, 2003, 221, 227). Türkiye uygulamasında ise kamu hizmetini belirleme yetkisinin esas itibarıyla yasama organına ait olduğu kabul edildiğinden yasama organınca kanunla kamu hizmeti olarak belirlenen STTB faaliyetlerinin kamu hizmeti olarak kabulü gerekmektedir. Bu faaliyetlerin kamu hizmeti olarak kabulünden sonra idari / sınav ve ticari kamu hizmeti (AYM tarafından yapılan sınav bakımından ise genel idare esaslarına göre yürütülen / özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmeti) ayrımında hangi sınıfa dahil olduğunun tespiti gerekmektedir.

AYM tarafından özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen

³² Buna karşın çoğu ülkede âdem-i tahsis ilkesinin bulunmadığı, tahsis yönünde eğilimlerin arttığı görülmektedir (Bkz. Karakoç, 2015, 423 vd.).

³³ Çarşı ve mahalle beççilerinin görevi, zabitanın denetimi altında ve onun yardımcıları olarak genel güvenliği sağlamak ve adli zabıtaya yardımcı olmaktır. Bu görevin bir kamu hizmeti olduğu meydandır. Şu halde beççilere, hizmetlerine karşılık verilen ücret, bir kamu gideridir. Bu gideri karşılamak amacı ile kişilerden alınan para da kendilerine yönetilen, Anayasa deyimini ile, vergi benzeri bir mali yükümdür (AYM, E.1965/25, K.1965/57, 26/10/1965).

³⁴ Anayasa'nın 73. maddesinde, herkesin kamu giderlerini karşılamak üzere vergi ödemekle yükümlü bulunduğu, vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin kanunla konulacağı, değiştirileceği veya kaldırılacağı öngörülerek Anayasa'nın 2. maddesinde nitelikleri belirlenen hukuk devleti ilkesi, vergilendirme ilkeleri yönünden somut biçimde dile getirilmiştir. Vergilerde olduğu gibi harçlarda da alınan harcin hangi kamu gideri için kullanılacağı, tahsis edileceğinin belirtilmesine gerek bulunmama ile birlikte tahsis yasağı da söz konusu değildir. İtiraz konusu kuralda harcin kullanılacağı kamu gideri alanı cezaevleri ve mahkeme binaları inşası olarak gösterilmiştir. Cezaevleriyle, mahkeme binalarının inşasının Devletin görevi, bu görevin de kamu hizmeti olduğu kuşkusuzdur. Bu bakımdan kuralda, bu tür kamu hizmeti giderinin karşılanmasına, icra hizmetlerini talep eden kişilerin kısmen de olsa katılması yasa koyucu tarafından kabul edilmiş ve belirlenen oranlarda katılımın sağlanması öngörülmüştür. Hangi kamu hizmeti karşılığında harç olarak bir mali yükümlülük getirileceği anayasal ilkelerle uygun olmak koşuluyla yasa koyucunun takdirindedir (AYM, E.2011/28, K.2012/22, 16/2/2012).

kamu hizmetlerinin belirlenmesine yönelik kriterler bakımından değerlendirildiğinde, STTB tarafından yürütülen şans ve talih oyunları oynatılması faaliyetinin;

- Özel işletmecilik esaslarına göre yürütüldüğü (oyuna katılmak isteğe bağlı olup sözleşme ilişkisi çerçevesinde faaliyet yürütülmektedir),
- İş mevzuatına tabi personelce yürütüldüğü,
- Faaliyetin yürütülmesine ilişkin esasların kanunlarla düzenlendiği,
- Devletin gözetimi ve denetimi altında yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

AYM tarafından genel idare esaslarına göre yürütülen faaliyetlere ilişkin kriterler bakımından değerlendirildiğinde ise;

- Kadroya bağlı olarak yerine getirilmediği,
- Merkezi idare ile statüer ilişki içinde yürütülmediği,
- Kamu gücünün / emretme yetkisinin söz konusu olmadığı,
- Kamusal yönetim usullerinin geçerli olmadığı,
- İcrai işlem yapılmasını / hukuki, cezai ve idari tedbirlerin uygulanması yetkisini gerektirmediği,
- Asli kamu hizmetlerinden olmadığı gibi sürekli olarak yürütülmesine de gerek bulunmadığı, yasama organınca yürütülmesinden vazgeçilebileceği anlaşılmaktadır.

Verilen bilgiler ışığında, STTB tarafından yürütülen şans ve talih oyunları oynattırılması faaliyetinin piyasa konusu olmakla birlikte kanun koyucu tarafından kamu hizmetine dönüştürülmüş, devlete gelir getirmek amacıyla³⁵ özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen ticari bir kamu hizmeti olduğu anlaşılmaktadır.

B. Spor Toto Teşkilat Başkanlığı'nın Sunduğu Hizmetin Finansmanı

STTB, dava konusu kural öncesi dönemde giderlerini, teori ve AYM kararlarındaki kabule uygun olarak kendi gelirleriyle finanse etmiştir. Bütçesi brüt satışlar, faiz gelirleri ve diğer gelirlerden oluşmaktadır. Bu dönemde, (İkramiye dağıtım oranının azami % 59 olarak belirlenmiş olması dolayısıyla) ikramiye, vergiler, yatırım ve işletme giderleri ve kamu payı için elde edilen toplam gelir yeterli olmuştur.

5602 sayılı Kanun'un 4. maddesinin (2) numaralı fıkrasında 7146 sayılı Kanun'un 14. maddesiyle yapılan ibare değişikliğiyle ikramiye dağıtım oranının %59'dan %83'e çıkartılması, % 83 oranında ikramiye dağıtılması ve % 5 oranında şans oyunları vergisi tahsili ile birlikte hasılatın % 88'i harcanmakla geriye yatırım ve işletme bütçesi ve kamu payı için hasılatın % 12'si oranında bir miktar kalmaya başlamıştır. İkramiye dağıtım oranının yükseltilmesinden kaynaklanan yatırım ve işletme giderlerine ilişkin finansman ihtiyacının karşılanması amacıyla yine 7146 sayılı Kanun'un 15. maddesiyle 5602 sayılı Kanun'a eklenen ek 1. maddeyle ikramiye oranlarının artırılması nedeniyle oluşabilecek yatırım ve işletme giderlerindeki tutar azalışlarının telafi edilmesi amacıyla STTB tarafından bulunulan yılın ilgili ayında beyan edilip ödenen katma değer vergisi tutarından, bir önceki yılın aynı ayında beyan edilip ödenmiş olan katma değer vergisi tutarının Orta Vadeli Programda ilgili yıl için belirlenen nominal ekonomik büyüme tahmini oranında artırılmasıyla bulunan tutarın çıkarılmasından sonra kalan tutarın STTB'ce Türkiye'de kurulu bankalarda açılmış olan özel hesaba, ödemeyi takip eden beş iş günü içinde ilgili vergi dairesi tarafından 4/1/1961 tarihli ve 213 sayılı Kanun hükümlerine göre, 21/7/1953 tarihli ve 6183 sayılı Kanun'un 23. maddesi hükmü uygulanmaksızın red ve iade edileceği hüküm altına alınmıştır. Böylelikle STTB gelirleri arasında yukarıda belirtilenlere ek olarak KDV'den aktarılan miktar da dahil edilmiştir. 2020 yılı bütçesinde, gelirler arasında yer alan KDV iadesi miktarının 4.158.540.827,38 TL olduğu görülmektedir. Böylelikle 2020 yılı yatırım ve işletme giderlerinin (11.030.902.761,86 TL) belirtilen miktardaki kısmı iade edilen KDV ile karşılanmıştır. Hasılatın kalan miktar ile iade edilen KDV'nin tamamı yatırım ve işletme giderleri için kullanılmış, önceki yıllardan farklı olarak kamu payı olarak aktarılabilecek bir miktar kalmamıştır.

İkramiye dağıtım oranının artırılması dolayısıyla ortaya çıkan

finansman ihtiyacının karşılanması amacıyla ödenen KDV'nin bir kısmının iadesine ilişkin dava konusu kural ile özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen ve aşkın kamu yararı bulunmayan STTB faaliyetlerinin fiyat yanında kısmen (tahsis edilen) vergi ile finansmanı sağlanmıştır.

C. Anayasa Mahkemesinin Spor Toto Teşkilat Başkanlığı'na Katma Değer Vergisi İadesine İlişkin Düzenlemeyi İptal Eden Kararının Değerlendirilmesi

5602 sayılı Kanun'un ek 1. maddesinin iptaline ilişkin dava dilekçesinde özetle; ödediği KDV'nin bir kısmının yatırım ve işletme giderlerinde kullanılmak üzere STTB adına açılan özel hesaba iadesinin âdem-i tahsis ilkesine aykırı olduğu, bütçe kaynaklarının özel hesaplar kullanılarak temel mali mevzuat hükümlerine tabi olmadan harcanmasının saydamlığa ve hesap verilebilirliğe engel olduğu, böylelikle Türkiye Büyük Millet Meclisine ait olan bütçe hakkının kullanımına engel olduğu, bu durumun verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesiyle bağdaşmadığı, özel hesaba ilişkin düzenleme yetkisinin Cumhurbaşkanı'na verilemeyeceği belirtilerek kuralın Anayasa'nın 2., 7., 73., 87., 160. ve 161. maddelerine aykırı olduğu ileri sürülmüştür.

AYM aşağıdaki gerekçeyle kuralın (1) numaralı fıkrasını aşağıdaki gerekçeyle iptal etmiştir:

"STTB'ye iadesine ilişkin düzenleme yapılan KDV, Anayasa'nın 73. maddesinin birinci fıkrasında zikredilen vergilerden biridir. Dolayısıyla verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesine tabi olup mükelleflerin mali güçlerine göre tahsil edilmektedir. Diğer vergiler gibi KDV'den elde edilen gelirlerin de faydası tüm topluma yayılan ve bireyselleştirilemeyen kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılması gerekmektedir.

Gerek teori ve gerekse AYM kararları gereği özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen ve özel yararı aşan kamu yararı (dışsal fayda) içermeyen kamu hizmetlerinin fiyat ile finansmanı esastır. Diğer yandan yine aynı kaynaklara göre verginin karşılıksız olması, bireysel karşılığının bulunmadığı anlamına gelmekte olup toplumsal karşılığı bulunmadığı biçiminde anlaşılamaz. Buna göre, özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen hizmetlerin dava konusu kuralda olduğu gibi vergi ile finansmanı durumunda hizmetin toplumsal bir faydası bulunmadığı ve gerek bireysel gerekse toplumsal olarak hizmetten yararlanmadıkları halde vergi mükelleflerinin hizmetin finansmanına katılmaları söz konusu olacaktır.

Vergi mükelleflerince mali güçlerine göre ödenen KDV ve diğer vergiler genel idare esaslarına göre yürütülen ve tüm topluma sunulan, faydası tüm topluma yayılan kamu hizmetlerinin finansmanı amacıyla ve bunlardan sağlanan toplumsal faydaya istinaden anonim bir karşılık olarak ödenmektedir. Diğer vergi mükellefleri gibi STTB de bu hizmetlerden bütün toplumla birlikte yararlanmaktadır. Vergi, mükellef tarafından bir kere ödendikten sonra artık bütçe disiplini içerisinde, bütçede gösterilen kamu hizmetlerinin tamamının finansmanında kullanılmak üzere bir anonim karşılığa dönüşmektedir. Bu nedenle, yukarıda yapılan değerlendirmeler bakımından başka mükelleflerce ödenmiş verginin belli bir hizmete tahsisi ile belli bir mükellefçe ödenmiş verginin yine kendisinin sunduğu hizmete tahsisi arasında bir fark bulunmamaktadır. Aksinin kabulü, her hizmetten sağlanan verginin o hizmete tahsisinin Anayasa'ya uygun olacağı gibi bir anlayışa sebep olur ki bu durum, verginin anonim karşılık olması ilkesiyle çelişeceği gibi, buna bağlı olarak yürütülmesi zorunlu ancak vergi geliri sağlamayan bazı kamu hizmetlerinin yerine getirilememesi gibi anayasal açıdan kabul edilemez sonuçlara da neden olabilecektir."

Gerekçeden de görüleceği gibi AYM, özel işletmecilik esaslarına göre yürütülen kamu hizmetlerinin giderleri için verginin tahsis edilemeyeceğine ilişkin ilkeye uygun karar vermiştir. Kararda ilkenin somutlaştırılmasına yönelik olarak iki önemli tespitin yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, diğer mükelleflerin ödediği vergilerin yanı sıra mükellefin kendi ödediği vergilerin de

35 AYM bir kararında "7258 sayılı Kanun'a göre bahis ve şans oyunlarının devletin denetim ve gözetiminde yapılması suretiyle elde edilen gelirlerden sporla ilgili kurum ve kuruluşlar ile diğer kamu kurum ve kuruluşlarına aktarılan pay Türk ekonomisi ve sporu için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır." demek suretiyle STTB faaliyetinin gelir getirmek amacıyla yürütüldüğünü tespit etmiştir (AYM, E.2016/51, K.2016/179, 23/11/2016, § 13).

özel işletmecilik esaslarına göre kendisi tarafından sunulan kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılmayacağı; ikincisi ise, verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesine konu kamu giderlerinin bütün kamu giderleri olmadığı, genel idare esaslarına göre yürütülen (tam kamusal ve yarı kamusal mallar) kamu hizmetlerine ilişkin giderler olduğudur.

SONUÇ

Kamu hizmetlerinin sürdürülebilmesi için finansman gerekliliği devletlerin çeşitli finansman kaynaklarına yönelmesine neden olmuştur. Serbest piyasa ekonomilerinde en önemli finansman kaynağını vergiler oluşturmaktadır. Vergilerin yanı sıra diğer mali yükümlülüklerin ve özel gelirlerin de kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılması söz konusudur.

Kamu hizmetleri esas olarak elde edilen gelirlerin bütçe havuzunda toplanması ve buradan ödenek tahsisi suretiyle finanse edilmektedir. Bu durumda gelirler bütçe havuzunda bir bütün oluşturmakta ve ayrıştırılmaksızın kanun koyucunun veya yetkili diğer organın belirlediği kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılmaktadır. Bu durumda her bir kamu gelirinin (gelirin harcanmasına ilişkin ilkeler gözetilerek) her bir kamu hizmetinin finansmanı için kullanılabilmesi mümkündür.

Adem-i tahsis ilkesi anayasal bir ilke olmadığından bazı durumlarda ise kamu gelirleri bütçe havuzuna dahil edilmeksizin belli kamu hizmetlerine tahsis edilebilmektedir. Tahsisin söz konusu olduğu bu hallerde anayasaya uygunluk bakımından kamu hizmetinin niteliğinin ve tahsis edilen gelire ilişkin ilkelerin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kamu hizmetleri hukuki olarak idari kamu hizmetleri ve sını ve ticari kamu hizmetleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Finansman bakımından ise gelir tahsisi durumunda bu hizmetlerin finansmanında kullanılabilecek kamu gelirlerinin belirlenmesini de sağlayacak biçimde tam kamusal mallar, yarı kamusal mallar ve özel mallar olarak üçe ayrılmaktadır.

Tam kamusal malların bireylere sağladığı faydanın ölçülememesi, yarı kamusal malların bireylere sağladığı fayda ölçülebilse bile topluma yayılan ve ölçülemeyen dışsal faydasının bulunması, bu malların finansmanında kullanılacak gelirlerinin toplanabilmesi bakımından faydalanma ilkesi dışında bir ilkenin geliştirilmesini gerektirmiş, böyle bir zorunluluğun sonucu olarak mali güce göre vergilendirme ilkesi geliştirilmiştir. Bu ilke tüm topluma fayda sağlayan ve bireysel faydanın ölçülemediği malların finansmanını sağlamak için mükelleflerin gelir, servet ve harcamaları üzerinden belli tarifelere göre vergi alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla vergi bireysel karşılığı olmaksızın tüm topluma sunulan ve herkesin faydalandığı kamu hizmetleri için alınmaktadır.

Topluma değil de sadece hizmet sunulana fayda sağlayan özel malların (sınai ve ticari kamu hizmetleri) esas olarak fiyat ile finansmanı gerekmektedir. Verginin bu tür hizmetlere tahsisi durumunda mükelleflerin tüm toplumla birlikte fayda sağlamadıkları sadece belli kişilere fayda sağlayan hizmetlerin finansmanına katılmaları gibi bir sonuç doğacaktır. AYM'nin yakın tarihli bir kararında da tespit edildiği üzere bu durum, verginin kamu giderlerinin karşılığı olması ilkesiyle bağdaşmayacaktır.

KAYNAKÇA

Akademik Kaynaklar

1. Akdoğan, A., (2011). *Kamu Maliyesi* (14. Baskı). Ankara: Gazi Yayınevi.
2. Başaran, F., (1998). Anayasa Temelinde 'Benzeri Mali Yükümlülük' Kavramı. *Vergi Sorunları Dergisi*, (118), 114-133.
3. Bilgen, P., (1990). Kamu Hizmeti Hakkında. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, (113), 113-116.
4. Çağan, N., (1988). *Kamu Maliyesinin Anayasal Çerçevesi*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları (Bahri Savcı'ya Armağan) (218), 210-221.
5. Çağan, N., (1982). *Vergilendirme Yetkisi*. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları.
6. Dilejçi, D., (2005). *Anayasal İktisat Perspektifinden Para ve Maliye Politikaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
7. Erginay, A., (1982). *Kamu Maliyesi* (8. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınevi.
8. Gerek, Ş. ve Aydın, A.R., (2005). *Anayasa Yargısı ve Vergi Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
9. Gözler, K., (2003). *İdare Hukuku Cilt II*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
10. Günday, M., (2011). *İdare Hukuku* (10. Baskı). Ankara: İmaj Yayınevi.

11. Karahanoğulları, O., (2004). *Kamu Hizmeti (Kavram ve Hukuksal Rejim)* (2. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınevi.
12. Karakoç, Y. (2016). Vergi Gelirlerinin Kamu Giderlerinin Karşılığı Olması İlkesi . Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi , *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Hukuk Araştırmaları Dergisi* (2015/2), 413-456.
13. Muter, N.B., (1997). *Vergi Teorisi* (Birinci Baskı). Ajans Birmat Reklam Prodüksiyon.
14. Nadaroğlu, H., (2000). *Kamu Maliyesi Teorisi* (11. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayınevi.
15. Oktar, S. A., (2012). Vergi Benzeri Mali Yükümlülükler, Ek Mali Yükümlülükler ve Bir Totolojik Düzenlemenin Analizi. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları* (Prof. Dr. Kenan Bulutoğlu'na Armağan), 0 (37), 155-189.
16. Özbudun, E., (1992). Anayasa Hukuku Açısından Ekonomik Anayasa. içinde: *Ekonomik Anayasa Sempozyumu*, DEÜ-IIBF Maliye Bölümü tarafından düzenlenen sempozyum, 28-29 Mayıs 1992. Ankara: Takav Matbaası.
17. Pınar, B., (2009). *Yargı ve İcra Harçları* (2. Baskı). Ankara: Adalet Yayınevi.
18. Tan, T., (2019). *İdare Hukuku* (8. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınevi.
19. Tekbaşı, A., (2009). *Vergi Kanunlarının Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi: Türkiye Değerlendirmesi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
20. Ulusoy, A.D., (2019). *Yeni Türk İdare Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınevi.

Yargı Kararları

21. AYM, E.1965/25, K.1965/57, 26/10/1965, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
22. AYM, E.1968/12, K.1968/65, 17/12/1968, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
23. AYM, E.1968/26, K.1969/14, 19/2/1969, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
24. AYM, E.1967/41, K.1969/57, 25/10/1969, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
25. AYM, E.1968/60, K.1969/36, 17/6/1969, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
26. AYM, E.1970/12, K.1971/13, 2/2/1971, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
27. AYM, E.1971/19, K.1971/61, 29/6/1971, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
28. AYM, E.1971/44, K.1972/29, 6/6/1972, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
29. AYM, E.1973/32, K.1974/11, 26/3/1974, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
30. AYM, E.1974/17, K.1974/41, 8/10/1974, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
31. AYM, E.1974/31, K.1974/43, 24/10/1974, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
32. AYM, E.1973/37, K.1975/22, 25/2/1975, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
33. AYM, E.1973/38, K.1975/23, 25/2/1975, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
34. AYM, E.1979/5, K.1979/29, 19/6/1979, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
35. AYM, E.1979/1, K.1979/30, 21/6/1979, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
36. AYM, E.1984/6, K.1985/1, 11/01/1985, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
37. AYM, E.1984/9, K.1985/4, 18/2/1985, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
38. AYM, E.1985/10, K.1985/14, 2/8/1985, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
39. AYM, E.1985/7, K.1985/22, 28/11/1985, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
40. AYM, E.1986/3, K.1986/15, 3/7/1986, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
41. AYM, E.1985/11, K.1986/29, 11/12/1986, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
42. AYM, E.1986/5, K.1987/7, 19/3/1987, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
43. AYM, E.1987/11, K.1988/2, 21/01/1988, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
44. AYM, E.1987/16, K.1988/8, 19/4/1988, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
45. AYM, E.1987/18, K.1988/23, 22/6/1988, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
46. AYM, E.1988/39, K.1989/29, 6/7/1989, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
47. AYM, E.1989/14, K.1989/49, 19/12/1989, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
48. AYM, E.1990/4, K.1990/6, 12/4/1990, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
49. AYM, E.1989/9, K.1990/8, 18/5/1990, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
50. AYM, E.1990/18, K.1991/4, 14/2/1991, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
51. AYM, E.1990/12, K.1991/7, 4/4/1991, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
52. AYM, E.1992/44, K.1993/7, 9/2/1993, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
53. AYM, E.1992/29, K.1993/23, 24/6/1993, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
54. AYM, E.1994/43, K.1994/42-2, 9/12/1994, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
55. AYM, E.1994/71, K.1995/23, 28/6/1995, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
56. AYM, E.1995/24, K.1995/52, 28/9/1995, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
57. AYM, E.1995/38, K.1996/7, 28/2/1996, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
58. AYM, E.1996/49, K.1996/46, 11/12/1996, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
59. AYM, E.1996/63, K.1997/40, 26/3/1997, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
60. AYM, E.1996/75, K.1997/50, 14/5/1997, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
61. AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/9/1998, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
62. AYM, E.2002/55, K.2003/8, 11/3/2003, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
63. AYM, E.2003/9, K.2004/47, 01/4/2004, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
64. AYM, E.2003/11, K.2004/49, 7/4/2004, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
65. AYM, E.2003/106, K.2004/59, 12/5/2004, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
66. AYM, E.2004/79, K.2007/6, 25/01/2007, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
67. AYM, E.2005/139, K.2007/33, 22/3/2007, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
68. AYM, E.2005/52, K.2007/35, 3/4/2007, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
69. AYM, E.2004/55, K.2008/118, 12/6/2008, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr

- 70.AYM, E.2005/145, K.2009/112, 23/7/2009, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 71.AYM, E.2008/85, K.2010/12, 21/01/2010, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 72.AYM, E.2008/22, K.2010/82, 17/6/2010, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 73.AYM, E.2007/2, K.2011/13, 13/01/2011, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 74.AYM, E.2008/54, K.2011/45, 10/3/2011, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 75.AYM, E.2004/16, K.2011/63, 14/4/2011, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 76.AYM, E.2011/6, K.2012/16, 26/01/2012, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 77.AYM, E.2010/93, K.2012/20, 9/2/2012, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 78.AYM, E.2011/28, K.2012/22, 16/2/2012, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 79.AYM, E.2011/16, K.2012/129, 27/9/2012, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 80.AYM, E.2012/102, K.2012/207, 27/12/2012, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 81.AYM, E.2011/142, K.2013/52, 3/4/2013, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 82.AYM, E.2013/43, K.2013/168, 26/12/2013, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 83.AYM, E.2013/66, K.2014/19, 29/01/2014, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 84.AYM, E.2014/177, K.2015/49, 14/5/2015, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 85.AYM, E.2016/51, K.2016/179, 23/11/2016, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 86.AYM, E.2016/150, K.2017/179, 28/12/2017, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 87.AYM, E.2019/27, K.2019/56, 26/6/2019, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 88.AYM, E.2018/104, K.2020/39, 16/7/2020, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 89.AYM, E.2020/10, K.2020/67, 12/11/2020, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr
- 90.AYM, E.2018/135, K.2021/71, 13/10/2021, normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr

ÖRGÜTSEL SINIZMIN İŞTEN AYRILMA NİYETİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE TÜKENMİŞLİĞİN ARACI ROLÜNÜN İNCELENMESİ

MUHAMMED ÖZGEN^{1*} ve AHMET COŞKUN²

¹Bilim Uzmanı, ozgen.m21@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5660-7923>, ²Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ahmetcoskun@erciyes.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-3209-385X>

Etik Kurul Kararı: Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Kararı, Karar Tarihi: 31.05.2022, Karar No: 237.

ÖZ

Bu çalışmada; tükenmişlik, işten ayrılma niyeti ve örgütsel sinizm kavramlarının açıklanması hedeflenmiş ayrıca örgütsel sinizm değişkeninin işten ayrılma niyeti üstündeki etkisini ortaya koymak ve bu etkiye tükenmişlik değişkeninin herhangi bir aracılık rolü üstlenip üstlenmediğini belirlemek amaçlanmıştır. Verileri toplamak için anket yönteminden yararlanılmış daha sonra bunlar, SPSS programıyla analiz edilmiştir. Kayseri Organize Sanayi Bölgesinde aktif olarak faaliyet gösteren imalat işletmelerinde görev yapan çalışanlar araştırmanın evrenini, bu fabrikalarda çalışan ve rassal yöntemle seçilmiş 391 kişi ise araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Analizler sonucunda örgütsel sinizmin alt boyutları olan davranışsal, bilişsel ve duygusal değişkenlerin, işten ayrılma niyetini anlamlı ve pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Aracılık etkisi analizlerinde ise örgütsel sinizm, işten ayrılma niyetine etki ederken tükenmişliğin kısmi aracılık rolü üstlendiği ortaya konulmuştur. Burada sinizmin bilişsel ve davranışsal alt boyutları için işten ayrılma niyetini etkilerken tükenmişliğin kişisel başarı hissi ve duygusal tükenme alt boyutlarının kısmi aracılık görevi üstlendiği görülmüştür. Sinizmin duygusal alt boyutunda ise, tükenmişliğin sadece duygusal tükenme boyutu kısmi olarak aracılık görevi üstlendiği ortaya konulmuştur. Örgütsel sinizmin boyutlarının işten ayrılma niyetine etkisinde, tükenmişliğin diğer boyutu olan duyarsızlaşmada ise herhangi bir aracılık etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Editör / Editor:

Ayşe CİNGÖZ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Korhan KARACAOĞLU,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Metin REYHANOĞLU,
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye
Ceren AYDEMİR,
Abdullah Gül Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Muhammed ÖZGEN
ozgen.m21@gmail.com

Anahtar Kelimeler: İşten Ayrılma Niyeti, Tükenmişlik, Örgütsel Sinizm.

EXAMINATION OF THE MEDIATING ROLE OF BURNOUT IN THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL CYNICISM ON TURNOVER INTENTION

ABSTRACT

In this study; It is aimed to explain the concepts of burnout, intention to leave and organizational cynicism, and also to reveal the effect of organizational cynicism on intention to leave and to determine whether the variable of burnout plays a mediating role in this effect. The survey method was used to collect the data, and then they were analyzed with the SPSS program. Employees working in manufacturing enterprises actively operating in Kayseri Organized Industrial Zone constitute the universe of the research, and 391 randomly selected people working in these factories constitute the sample of the research. As a result of the analyzes, it was determined that the behavioral, cognitive and emotional variables, which are the sub-dimensions of organizational cynicism, had a significant and positive effect on the intention to leave. In the mediation effect analysis, it was revealed that while organizational cynicism affects the intention to leave, burnout plays a partial mediation role. Here, it was seen that while the cognitive and behavioral sub-dimensions of cynicism affect the intention to leave, the personal sense of accomplishment and emotional exhaustion sub-dimensions of burnout partially mediate. In the emotional sub-dimension of cynicism, it was revealed that only the emotional exhaustion dimension of burnout partially acts as a mediator. It was determined that the dimensions of organizational cynicism did not have any mediation effect on the intention to leave, and on the other dimension of burnout, depersonalization..

Keywords: Turnover Intention, Burnout, Organizational Cynicism

Geliş: 8 Kasım 2022

Received: November 8, 2022

Kabul: 19 Kasım 2022

Accepted: November 19, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Özgen M. & Coşkun A. (2022),
Örgütsel Sinizmin İşten Ayrılma Niyeti
Üzerindeki Etkisinde Tükenmişliğin Aracı
Rolünün İncelenmesi,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 65-73,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1201028

GİRİŞ

Dünyada artan hızda yaşanan küreselleşme nedeniyle sürekli değişen şartlar küçükten büyüğe tüm örgütleri ve bu örgütlerdeki insanları etkilemektedir. Bu gelişim ve değişimleri yakalamak ve bunlara adapte olmak isteyen yapılardan birisi de işletmelerdir. İşletmeler değişimi yakalayabildikleri ölçüde rekabet avantajı elde etmiş olacaktırlar. Değişime adapte olamayan ve yenilikleri değerlendiremeyen işletmeler uzun vadede rekabet üstünlüklerini kaybedecek ve yok olacaktırlar. İşletmelerin dış çevreye uyum sağlaması da beşeri sermayeleri vasıtasıyla olmaktadır. Dolayısıyla işletmelerde beşeri sermayeyi oluşturan insan kaynağı faktörü, işletmelerin etkinliği, gelişimi, büyümesi ve katkıları açısından önemli bir rol oynamaktadır.

Ancak işletmeler açısından önem arz eden insan kaynakları, üretkenliği olumsuz etkileyecek şekilde duygu ve düşünceye sahip olabilmektedir. Bu olumsuz duygu, düşünce ve tutumlardan birisi de sinizmdir. Çalışan bireyler, bazen işletmedeki adalet eksikliği, işletmenin yanlış politikaları, çalışma ortamındaki problemler gibi örgütsel etkenler nedeniyle bazen de medeni durum, cinsiyet, yaş gibi bireysel etkenlerden dolayı, kendilerini çalıştıkları işletmeye uzak hissedebilmektedirler. İşlemeler ve bireyler açısından olumsuz olan bir diğer durum ise tükenmişliktir. Tükenmişlik; insanlarla iç içe olan mesleklerde sıklıkla ortaya çıkmakta ve birey burada, duygusal olarak tükenip işinden uzaklaşmaktadır. Yaşadıkları örgütsel sinizm ve tükenmişlik nedeniyle, bireyler son olarak çalıştıkları işletme veya kurumdaki davranış sergilemektedirler. İşten ayrılma, bireyin işletmeden ayrılmaya yönelik kasıtlı ve bilinçli olarak istek duyması anlamına gelmektedir. İşten ayrılan bireyler, işletmeler için hem bilgi kaybı hem de bir maliyettir. Dolayısıyla işten ayrılma niyetine sahip bireylerin önceden belirlenmesi ve bu davranışın önlenmesi önem arz etmektedir.

Bu ilişkiyi literatürde inceleyen birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Chiaburu, Peng, Oh, Banks ve Lomeli (2013)'de örgütsel sinizme neden olan faktörleri ele almış ve bu faktörlerden birinin de işten ayrılma niyeti olduğunu belirlemiş, örgütsel sinizm üzerinde pozitif ve anlamlı etkisinin bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Bedeian (2007) da yaptığı çalışmada örgütsel sinizmin iş tatmini, bağlılık etkisi, işten ayrılma niyeti gibi kavramların üzerindeki etkisini incelemiş ve örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerinde bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları bağlamında pozitif ve anlamlı etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Ülkemizde yapılan çalışmalardan örnek vermek gerekirse Yasım ve Uğur (2016), Ordu şehrinde farklı bankalarda görev yapan 181 kadın üzerinde örgütsel sinizmin işten ayrılma niyetine etkisini incelemiş ve araştırma sonucunda örgütsel sinizmin, işten ayrılma niyetine pozitif ve anlamlı şekilde etkilediğini ortaya koymuştur.

Literatürde her ne kadar örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar bulunsada da, tükenmişliğin bu etkide aracı bir rolünün olup olmadığı ile bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bakımdan çalışmanın literatüre katkı yapması beklenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracı rolünün incelenmesidir. Yukarıda önemi vurgulanan değişkenleri inceleyen bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. İkinci bölümde araştırmanın metodolojisi; amacı ve önemi, araştırmanın sınırlılıkları ve yöntemi belirtilmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmada elde edilen bulgular; korelasyon, regresyon ve aracılık analizleri ortaya konulmuştur. Sonuç bölümünde ise araştırmanın sonuçları genel olarak değerlendirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde örgütsel sinizm, işten ayrılma niyeti ve tükenmişlik kavramları alt boyutlarıyla beraber açıklanmaya çalışılmıştır.

ÖRGÜTSEL SINİZM

Sinizm kavramının kökeni, M.Ö. 5. yüzyılda kendini böyle gören ve bu tarz düşünen kişilerin oluşturduğu sinik okullarına kadar dayanmaktadır. O dönemde sinikler için erdemli olmak çok önemli görülür ve en yüksek erdem mertebesi olarak da bireysel bilgelik kabul edilirdi. Sinikler halkın değerlerini, geleneklerini olduğu gibi kabul etmeyip bunları sorgulamakta ve eleştirmektedirler. O dönemde

sinikler, değerleri önemsemeyip acımasızca eleştiri yapan kişiler olarak bilinmekteydiler (Mantere ve Martisuo, 2001). Sinikler Antik Yunan döneminde, eleştiri yaparken mizahı kullanmışlardır. Eleştirilerin hedefinde genel olarak kurumlar yer almıştır. O dönemde sinik bireyler, etraflarındaki kurumlardan ve şatafattan uzak durmaya çalışmışlardır (Özgener, Ögüt ve Kaplan, 2008).

Kavram, son zamanlarda modern sinizm olarak gündeme gelmiş ve antik dönemdeki anlamından farklılaşmıştır. Modern anlamda sinizm; bireylerde meydana gelen kopukluk, bireylere, işletmelere ve değer ifade eden olgulara karşı güvensizlik duyulması, şüphecilik, yükselmesi, bireylerin sadece kendi kişisel çıkarlarını düşünmesi, diğer insanların değer olarak az önemsenmesine yönelik bir tutum haline gelmiştir (Aktuna, 2020).

Örgütsel sinizm, bireyin çalıştığı işletmeye karşı, herkese eşit davranılmaması ve işletmenin dürüstlükten uzak olduğu inancının ortaya çıkardığı negatif tutum olarak tanımlanmaktadır. Kişinin girmiş olduğu bu negatif tutum işletmeye yönelik aşağılayıcı, içten içe kin besleme duygularını da barındırmakta ve o işletmeden uzaklaşma davranışı eğilimlerini beraberinde getirmektedir. Buradaki temel konu, organizasyon lideri veya yöneticisinin kendi çıkarları uğruna adalet, dürüstlük gibi kavramlardan uzaklaşarak kişileri aldatmaya yönelik hareketlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermesidir (Abraham, 2000). Örgütsel sinizm, hüsrana uğrama, umutsuzluk ve hayal kırıklığı duygularının yanı sıra belli bir kişiye, işletme, ideolojiye veya kuruma karşı güvensizlik duygusunun da karakterize edildiği genel ve belirli bir tutumdur (Andersson, 1996).

Belli kişilere veya işletmeye yönelik olabilen sinizm, genelleştirilebilir bir kavramdır. Örneğin, belirli bir grubun yöneticisine yönelik yapılan sinizm, başka grupların yöneticilerine yönelik yapılan sinizm ile genelleştirilebilmektedir. Dolayısıyla sinizm, belirli bir nesneye direkt olabileceği gibi birden fazla nesneye de genelleştirilebilmektedir (Andersson ve Bateman, 1997). Sinik tutuma sahip olan bireyler çalıştıkları kurumu veya işletmeyi beğenmezler. Sadece eleştiri yaparlar, konunun çözümüne yönelik bir fikir geliştirmezler. Kendilerine verilen işlerle dalga geçip küçümseyebilirler ve bunu yaparken esprili bir dil kullanırlar. İçinde buldukları kurumu, dışarıya ve çevrelerine karşı alçaltıcı ithamlarda bulunurlar ve kötüleyici bir konuşma biçimi kullanırlar (Saruhan ve Yıldız, 2009).

Dean, Brandes ve Dharwadkar (1998) örgütsel sinizmi, işletmede bir bütünlüğün ve dürüstlük kavramının olmayışı, aynı zamanda işletmede bulunan bireyin de işletmeye yönelik duygusal, bilişsel ve davranışsal olarak gösterdiği olumsuz tutum, davranış biçimi olarak değerlendirmiş ve üç boyuttan oluştuğunu belirtmişlerdir. Bunlar bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutlardır.

Örgütsel sinizmin bilişsel boyutunda bir işletme veya kurumda çalışan bireyin, o işletme veya kurumun dürüstlükten uzaklaştığına dair olan inancını yansıtmaktadır. Çalışan bireyler, işletme faaliyetlerinde adalet, samimiyet ve dürüstlük gibi olguların olmadığını düşünürler. Çalışanlar bu olguların gözden çıkarılma nedeni olarak kişisel çıkarlarını göz önünde almadığını düşünürler (Dean vd., 1998). Örgütsel sinizm tutumuna girmiş bir çalışan, bilişsel boyut açısından, çalıştığı işletmedeki insanların davranışlarının birbiriyle çeliştiğini ve kendilerine güven vermediğini, işletmedeki faaliyetlerin gelişigüzel yapıldığını, işletmede çalışan bireylerin yalan söyleyebildiği, karşısındakileri aldatmak amacıyla hile yapabildiği ve kırıncı davranışlarda bulunabildiği inançlarını taşıyabilmektedirler (Karacaoğlu ve İnce, 2012).

Örgütsel sinizmin duygusal boyutunda ise bireylerin duygusal olarak tepkileri yer almaktadır (Nafei, 2013). Burada bireylerin çalıştığı işletmeye karşı negatif duygular ve olumsuz tutumlar beslenir (Yılmaz ve Coşkun, 2017). Çalışan birey, işletmeye karşı öfke, şaşkınlık, sıkıntı, işletmeden iğrenme, utanç, küçümseme gibi duygulara girebilmektedir. Bununla beraber sinik bireyler, kendilerince yetersiz olarak gördükleri işletmelerini, kendilerinin üstün yönlerinin işletmeye kıyasla daha yüksek olması durumundan da gizlice zevk alabilmektedirler (Dean vd., 1998).

Örgütsel sinizmin davranışsal boyutunda ise çalışanların taşıdıkları inanç ve negatif duygular davranışlara yön vermeye başlar (Karcıoğlu ve Naktiyok, 2015). Bu boyutta negatif ve küçük düşürücü davranışlara eğilimler vardır. Sinik birey, çalıştığı kurumun samimiyetten, adillikten uzaklaştığı için onu güçlü bir şekilde eleştirebilmekte ve bunu dışa

vrabilmektedir. Sinikler bunu keskin bir dille yapabilmekte ve alaycı mizah kullanabilmektedirler. Çalıştıkları kuruma, bütünlükten uzak olduğu, prosedürlerin uygun olmadığı düşüncelerini açıkça söyleyebilmektedirler (Dean vd., 1998). Çalışan birey davranış şeklini sözlü biçimde olmadan da gerçekleştirebilmektedir. Çalışan bireylerin, kendi anlayacakları şekilde bakışmaları ve dalga geçer gibi gülmeleri buna örnek olarak gösterilebilir (Karacaoğlu ve İnce, 2012).

Sinizm, bireylerin çalıştığı kurumların dürüstlükten uzaklaştıklarını anladığında ve kuruma karşı güven kaybı yaşadıklarında ortaya çıkmaktadır. Sinizm, ortaya çıktıktan sonra çalışanları, o işletmenin liderlerini ve yöneticilerini, bütün işletmeyi, müşterileri ve toplumun çoğunluğunu kapsayabilecek duruma gelmektedir (Balay, Kaya ve Cülha, 2013). Örgütsel sinizm tutumuna sahip bireylerde fiziksel, zihinsel ve ruhsal olarak bazı sorunlar yaşadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Sinizm tutumuna sahip bireylerde kalp ve damar rahatsızlığı görülebilmektedir (Eaton, 2000). Yine sinik bireyler, kaygı bozukluğu, şefkat eksikliği, psikopatlık, fiziksel şikâyetler gibi durumları da yaşayabilmektedir. Bu tutumu yaşayan kişiler psikolojik olarak üzüntü, sinirlenme, endişe duyma, gerilme gibi duyguları yoğun olarak yaşamaktadırlar. Sinizm yaşayan bireylerin alkol ve sigara kullanma oranının arttığı da çalışmalarda ortaya konulmuştur. Kişisel sağlığı bu derece etkileyen bir kavramın insan ömrünü kısaltabileceği öne sürülmüştür (Brandes, 1997). Örgütsel sinizm, işletmelerde belli sonuçları beraberinde getirmektedir. İşletme, sinizm yüzünden değer kaybedebilmekte, kâr marjını düşürebilmekte marka değerinde düşüş olabilmektedir. Sinizm tutumuna sahip bireyler, kendilerini yeterince işe veremedikleri ve işletmenin standart faaliyetlerine katkı yapamadıkları için bu durum işletme performansını düşürebilmektedir. Bireyin işletmeye karşı bağlılığı azalmakta, işletme içinde hırsızlık, dolandırıcılık gibi faaliyetlerde bulunabilmektedir (Yılmaz, 2021). Yine işten ayrılma niyetinde artış, iş tatmininin azalması, örgütsel özdeşleşmede azalma, örgütsel vatandaşlık davranışlarında azalmalar, işe devam oranının azalması da örgütsel sinizmin, işletmeler üzerindeki olumsuz sonuçlarıdır (Soybalı ve Pelit, 2019).

İŞTEN AYRILMA NİYETİ

İşten ayrılma niyeti, bireyin işletmeden ayrılmaya yönelik kasıtlı ve bilinçli şekilde istek duyması olarak tanımlanmıştır (Tett ve Meyer, 1993). Başka bir tanıma göre ise işten ayrılma niyeti, çalışan kişilerin işlerinden tatmin ve memnun olmamaları sonucunda ortaya çıkan yıkıcı eylemlerdir (Rusbult, Farrell, Rogers ve Mainous, 1988). Literatürde işten ayrılma niyeti, kişinin çalıştığı kurumda, işinden ayrılma davranışının en önemli sinyali olarak görülmektedir (Mobley, Horner ve Hollingsworth, 1978).

İşten ayrılma niyeti ile işten ayrılma davranışı pozitif yönlü birbirleriyle ilişkilidir ve kişi işten ayrılmadan önce niyet ortaya çıkmaktadır (Bowen, 1982). İşten ayrılma niyeti ile nihai işten ayrılma davranışı arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu, bunun tesadüfi olarak gerçekleşebileceğini söyleyen bilim insanları da vardır (Cohen, Blake ve Goldman, 2016). İşten ayrılma niyeti, bir kişinin ayrılmaya karar verip bu davranışı gerçekleştirmeden bir önceki aşama olan davranışsal niyeti oluşturmaktadır (McCarthy, Tyrrell ve Lehane, 2007). İşten ayrılma, bireyin çalıştığı kurumdan tam olarak ilişkisini kesmesi olarak tanımlanırken, ayrılma niyeti, bireyin çalıştığı kurumda daha fazla bulunmak istememesini ifade eden davranışsal tutumdur ve burada bireyin isteği önem arz etmektedir. İşten ayrılma niyeti ile işten ayrılma davranışı farklı kavramlar olarak geçmektedir (Telli, Ünsar ve Oğuzhan, 2012).

İşten ayrılma niyeti bir süreç olarak görülmektedir. Demografik, örgütsel ve ekonomik faktörler bir araya gelerek kişinin iş tatminini, örgütsel bağlılığını düşürür. Sonra bireyde işten ayrılma düşüncesi ortaya çıkar. Bu düşünce daha sonra niyete dönüşür ve birey en son işten ayrılma davranışını gerçekleştirerek işinden ayrılır (You, 1996). Çalışan insanların işten ayrılmaları, kaçınılmaz ve doğal bir harekettir. Bu ayrılmalar hem çalışan kişiyi hem de çalışılan işletmeyi etkilemektedir. İşletme için eğitim maliyetleri, başka bir personeli işe alma maliyetleri; çalışan kişi için ise iş arama maliyetleri önem teşkil etmektedir (Kirschenbaum ve Weisberg, 2002). Ayrıca işletmeler, personel alım ilanları, seçmeye yönelik gerçekleştirilen sınavlar, ilgili personeli yerleştirme ve ücretlendirme gibi durumlarda da maliyete katlanmış

olacaklardır (Eren, 2012). Ayrıca işten ayrılmalar bir işletmenin, bilgi sürekliliğini sağlayamamasına sebep olmaktadır. Çalışan personel, o işletmeden ayrılırsa edindiği tecrübe ve bilgileri de beraberinde götürecektir. Bu durum başka bir işletme için rekabet avantajı haline dönüşebilmekte; o işletme, ayrılan çalışanı bünyesine katarak yetenek, bilgi ve tecrübesinden yararlanabilmektedir. Bu durumda çalışan eski işletmesi için bir tehdit unsuru haline gelmektedir (Urbancova ve Linhartova, 2011).

İşten ayrılma niyetine neden olan bireysel ve örgütsel faktörler vardır. Bireysel faktörlerde yaş, cinsiyet, medeni durum, kişisel özellikler, kıdem ve eğitim gibi değişkenler etkili olabilmektedir (Cotton ve Tuttle, 1986). Örgütsel faktörlerde ise işten ayrılma niyetini etkileyen en önemli etkenlerden biri iş tatminidir. İş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında negatif bir ilişki vardır (Cho ve Son, 2012). Çalışan kişi, çalıştığı işten memnuniyet duymuyorsa, birey işinden ayrılmak isteyecektir. Tatminsizlik yaşayan birey ortamda uyumsuzluk yaşar ve bu uyumsuzluğu çözümlerini aramaya başlar. Bunun bir yolu da işten ayrılma davranışı olabilmektedir (Lambert, 2006). İşten ayrılma niyetine girmiş bireyin iş tatmini düştüğünden dolayı, o kişinin performansı da düşmektedir (Bowen, 1982). İşten ayrılma niyetini etkileyen diğer örgütsel faktör ise örgütsel bağlılıktır. Örgütsel bağlılık arttıkça işten ayrılma niyeti azalmaktadır (Cotton ve Tuttle, 1986.). Diğer örgütsel faktörler olan ücret (Urbancova ve Linhartova, 2011), iş arkadaşları ve iş ortamı (Kirschenbaum ve Weisberg, 2002), terfi fırsatları (Harris ve Baldwin, 1999), fazla mesai (Sanderson, 2003) gibi değişkenler de işten ayrılma niyetini etkilemektedir.

İşten ayrılma niyeti günümüzde üzerinde durulması kaçınılmaz bir kavramdır, çünkü hem çalışan kişi hem de işletme açısından yüksek maliyetli olabilmektedir (Kirschenbaum ve Weisberg, 2002). Nitekim işletmeden ayrılan kişi, başka bir işe geçerken stres düzeyinin artması, aile ve sosyal desteğinin zarar görmesi, çalışılan işletmedeki kıdem ve saygınlığının kaybedilmesi, kariyer planında bozulmalar olması gibi durumları yaşayabilmektedir (Mobley, 1982).

TÜKENMİŞLİK

Tükenmişlik kavramı, ilk olarak Green'in 1961'de çıkardığı "A Burn-Out Case" isimli romanda ruhen kendini rahatsız hisseden, eziyet çeken ve hayal kırıklığıyla karşı karşıya olan bir mimarın işinden ayrılıp Afrika ormanlarına gitmesinin anlatılmasıyla ortaya çıkmıştır (Maslach, Schaufeli ve Leiter, 2001). Daha sonra tükenmişlik kavramı, 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında akademik literatüre giriş yapmış, kavram üzerine sistematik çalışmalar yürütülmüş, kavramsallaştırmalar ve tanımlamalar başlamıştır (Cordes ve Dougherty, 1993). Tükenmişlik kavramı ilk kez Freudenberger (1974) tarafından tanımlanmıştır. Freudenberger (1974) tükenmişliği, bireylerin enerjisi, gücü ve kaynakları üzerinde fazlaca isteklerde bulunulması sonucunda bireyin başarısız olması, yıpranması ve tükenmesi olarak tanımlamıştır (aktaran Kahill, 1988). Tükenmişlik kavramının en yaygın kabul gören tanımlarından birisi de Maslach ve Jackson (1981) tarafından yapılmıştır. Tükenmişlik, insanlarla iç içe çalışılan mesleklerde sıklıkla ortaya çıkan, bireyin duygusal olarak tükenmesi, yıpranması ve bireyin yaptığı işten uzaklaşması olarak tanımlanmaktadır (Maslach ve Jackson, 1981).

Tükenmişlik; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır (Maslach vd., 2001). Duygusal tükenme boyutu, tükenmişlik sendromunun en önemli belirleyici olarak görülmektedir (Lee ve Ashforth, 1993). Duygusal tükenme, bireyin duygusal kaynaklarındaki tükenmeyi ve başka kişilere kendisinden verecek bir şeyinin kalmadığı hissiyatını ifade etmektedir (Maslach ve Jackson, 1985). Birey, başka kişilerle kurduğu iletişimden dolayı duygusal olarak kendisini yük altında ve bitkin hisseder (Eroğlu, 2014). Duygusal tükenmede işe bağlı olarak gelişen stres etkenlerinden kaynaklanan zihinsel ve fiziksel gerginlik hissedilmektedir (Chiu ve Tsai, 2006).

Tükenmişliğin ikinci önemli boyutu duyarsızlaşmadır (Jackson, Schwab ve Schuler, 1986). Duygusal olarak tükenmişlik yaşayan kişi, sonraki aşamada yakınında olan kişilerle ilişkisini kısıtlar ve kendisini psikolojik olarak insanlardan uzaklaştırır, böylece duyarsızlaşma boyutu ortaya çıkmış olur (Ardıç ve Polatçı, 2008). Bu boyutta birey, müşterilerine veya diğer kişilere karşı olumsuz tutum ve tavır

sergilemekte ve işe karşı ilgisizliğini belirtmektedir (Budak ve Sürgevil, 2005). Duyarsızlaşma boyutu, bireylerin kendilerini, müşteri veya diğer kişilerden, hayal kırıklığına uğramaktan korunmak için yaptığı bir girişim olarak görülmüştür (Hazell, 2010).

Tükenmişliğin son boyutu ise kişisel başarı/başarısızlık hissidir. Bireyler, burada kendilerini olumsuz değerlendirirler ve bu da iş verimliliğinde düşüş ortaya çıkarır. Ayrıca bireyler kendilerini yetersiz görme ve yaptığı işin yeterince başarılı olmaması gibi duygulara kapılabilmektedirler (Cordes ve Dougherty, 1993). Kişi burada yaptığı işlerin boşa olduğunu, bir ilerleme kaydedemediğini, sürekli geride kaldığını ve emek verdiği çabanın karşılığını alamadığını, çevresindekilerden bir fark oluşturamadığını düşünür (Arı ve Bal, 2008). Duygusal tükenmeyi yaşayan bireyler, daha fazla duyarsızlaşma yaşamakta ve daha sonrasında da bunun kişisel başarının azalmasında etkili olduğu ortaya konulmuştur (Leiter ve Maslach, 1988)

Tükenmişliğin; fiziksel, psikolojik ve davranışsal belirtileri vardır. Fiziksel belirtiler; uykusuzluk, baş ağrısı, soğuk algınlıkları, nefes almada güçlük, fiziksel yorgunluk, kalp çarpıntısı olarak ortaya çıkabilmektedir (Angerer, 2003; Ardıç ve Polatçı, 2008; Bakker ve Costa, 2014). Psikolojik (duygusal) belirtiler ise depresyon, anksiyete, sinirlilik, enerji kaybı, duygusal olarak tükenmişlik ve bitkinlik hissiyatı, engellenmişlik hissiyatı, ümitsizlik, hayal kırıklığı olarak ortaya çıkmaktadır (Kahill, 1988; Schaufeli ve Enzmann, 1998). Son olarak davranışsal belirtiler ise; işe gitmeme isteği, çabuk öfkelenme, ani olarak ortaya çıkan tepkiler ve aşırı sinir patlamaları, işe geç gitme, işletmedeki işleri yavaşlatma veya ağırdan alma, çalışmaya karşı isteksizlik, işten ayrılma davranışı olarak ortaya çıkabilmektedir (Angerer, 2003; Maslach ve Jackson, 1981; Schaufeli ve Enzmann, 1998).

Tükenmişliği etkileyen, yaş (Maslach vd., 2001), cinsiyet (Maslach ve Jackson, 1981), medeni durum (Cordes ve Dougherty, 1993), eğitim düzeyi (Kaya, Kaya, Ayık ve Uygur, 2010), beklentiler (Perlman ve Hartman, 1982) gibi bireysel faktörler bulunurken; aşırı iş yükü (Leiter ve Maslach, 1988), kontrol (Hazell, 2010), ödül sistemi (Maslach vd., 2001), rol belirsizliği ve rol çatışması (Holloway ve Wallinga, 1990), iş tatmini (Maslach ve Jackson, 1981), örgütsel bağlılık (Leiter ve Maslach, 1988) adalet algısı (Maslach vd., 2001) gibi değişkenler de örgütsel faktörler olarak tükenmişliğe etki etmektedir.

Tükenmişlik, bireyler ve işletmeler açısından farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Göktepe, 2016). Bireysel olarak bakıldığında, tükenmişlik, çeşitli zihinsel ve fiziksel sağlık problemlerini beraberinde getirir (Maslach ve Goldberg, 1998). Dolayısıyla fiziksel yorgunluk, baş ağrısı, depresyon, anksiyete, çaresizlik gibi durumlara yol açabilmektedir (Kahill, 1988). Ayrıca tükenmişliğin kalp kriziyle ilişkili olduğu belirtilmiştir (Angerer, 2003).

Tükenmişliğin örgütsel sonuçlarında ise, kişi, verimli çalışamaz ve etkinliği, iş performansı düşer (Angerer, 2003). Kişi, performans düştüğü ve tükenmişlik yaşadığı için de konsantrasyon problemi yaşar ve daha fazla hata yapmaya açık hale gelir (Bakker ve Costa, 2014). Yine tükenmişlik, bireyin motivasyonunu düşürmektedir ((Maslach ve Jackson, 1981). Motivasyonu düşmüş olan birey, çalışma ortamındaki arkadaşlarının da motivasyonunu düşürebilmektedir (Göktepe, 2016). Tükenmişlik yaşayan kişiler, işinden zevk alma hissiyatını kaybedip işe gitmeye direnç gösterebilir (Kahill, 1988) ve işten uzaklaşma duyguları ortaya çıkabilir (Maslach, vd., 2001). Devamsızlık yapma da tükenmişliğin başka bir örgütsel sonucudur (Maslach ve Goldberg, 1998). Bireyin yaptığı bu devamsızlıklar, çalışma arkadaşlarının iş yükünü artırır. Bu da faaliyetlerin zamanında gerçekleştirilmemesi ve görev devrinde aksaklıklar oluşturacağı için işletmeye zarar verebilmektedir (Göktepe, 2016). Tükenmişlik bağlılığın azalmasına (Leiter ve Maslach, 1988), işte var olamama sorununa (Bakker ve Costa, 2014), örgütsel vatandaşlık davranışının azalmasına (Chiu ve Tsai, 2006), iş tatminin azalmasına (Maslach ve Goldberg, 1998) neden olmaktadır. Son olarak psikolojik sözleşme ihlalleri de tükenmişliği arttırmaktadır (Schaufeli ve Enzmann, 1998).

METODOLOJİ

Teorik girişten sonra çalışmanın bu bölümünde araştırmanın amacı ve önemi, sınırlılıkları, araştırmanın yöntemi açıklanmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, işletmelerde çalışan bireylerin örgütsel sinizm algılarının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkilerini ortaya koymak, bu etkiye tükenmişliğin aracı rolünün olup olmadığını incelemektir. Literatüre bakıldığında örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar mevcuttur (Bedeian,2007; Yasım ve Uğur, 2016; Khan, 2014). Bunun yanında yine sinizm-tükenmişlik veya tükenmişlik-işten ayrılma niyeti kavramlarını inceleyen araştırmalar da yapılmıştır (Weisberg,1994; Schaufeli ve Bakker,2004; Akhigbe ve Gail, 2017). Ancak bu çalışma, örgütsel sinizm değişkeninin, işten ayrılma niyetini etkilerken tükenmişliğin de aracı rolünün belirlenmesi bakımından yapılan araştırmalarda görüldüğü kadariyle literatürde şu ana kadar yapılmış bir çalışmaya rastlanmaması açısından diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Bundan dolayı, bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırmanın önemli sınırlılıklarından biri, çalışmanın Kayseri Organize Sanayi Bölgesindeki fabrikalarda gerçekleştirilmesi ve ortaya çıkan sonuçların sadece ankete katılım gösteren çalışanların verdikleri cevaba göre şekillenmesidir. Araştırmadaki başka bir kısıt ise maliyet ve zaman kısıtıdır.

YÖNTEM

Bu kısımda veri toplama aracı ve tekniği, araştırmanın evren ve örneklem seçimi, araştırmanın modeli ve hipotezleri, verilerin güvenilirliği açıklanmaya çalışılmıştır.

Veri toplama aracı ve tekniği

Araştırmada veri toplamak amacıyla nicel araştırmalarda sık kullanılan anket tekniğinden yararlanılmıştır. Anket formunda yer alan bağımlı, bağımsız ve aracı değişkenlerin hepsinde 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Anket 3 bölüm 3 ölçek ve 44 ifadeden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular sorulmuştur. Bu sorular cinsiyet, yaş, eğitim gibi demografik sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölümde yanıtlayıcılara Örgütsel Sinizm düzeylerini ölçmek için 13 ifade ve İşten Ayrılma Niyetini belirlemek için de 3 ifade yöneltilmiştir. Üçüncü bölümde de katılımcıların tükenmişlik düzeylerini ölçmek için 22 ifade sunulmuştur. Araştırmanın etik kurul onayı, Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Kurulu tarafından 31.05.2022 tarihli ve 237 numaralı kararıyla verilmiştir.

Örgütsel Sinizmi ölçmek için, başlangıçta Brandes tarafından 1997 yılında geliştirilen ve 14 sorudan oluşan ölçek daha sonra Brandes, Dharwadkar ve Dean (1999) tarafından revize edilip geliştirilmiş, 3 alt boyut ve 13 maddeden oluşan Örgütsel Sinizm ölçeği kullanılmıştır. Kalağan (2009) bu ölçeği Türkçe'ye uyarlamıştır. Brandes ve diğerleri (1999), bilişsel, duygusal ve davranışsal alt boyutları olan örgütsel sinizmin Cronbach Alfa katsayısını sırasıyla 0,86, 0,80 ve 0,78 olarak bulmuştur. Kalağan (2009) ise Cronbach Alfa katsayısını bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutta sırasıyla 0,913, 0,948, ve 0,866 olarak bulmuştur.

İşten ayrılma niyetini ölçmek için Mobley, Horner ve Hollingsworth (1978) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Örucü ve Özafşaroğlu (2013) tarafından Türkçe'ye çevrilip kullanılan ölçeğin Cronbach Alfa değeri ,904 olarak bulunmuştur.

Çalışanların tükenmişlik düzeylerini ölçmek için Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye uyarlaması Ergin (1992) tarafından yapılan Türkiye'de de birçok araştırmada kullanılan Maslach Tükenmişlik Ölçeği Kullanılmıştır. Ölçek, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır Maslach ve Jackson (1981) alt boyutların Cronbach Alfa değerlerini sırasıyla duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi için 0,89, 0,74, 0,77 bulmuştur. Ergin (1992) ise duygusal tükenme duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi boyutlarının Cronbach Alfa değerlerini sırasıyla 0,83, 0,65 ve 0,72 olarak bulmuştur.

Araştırmanın evren ve örneklem seçimi

Araştırmanın evreni, Kayseri Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren çeşitli imalat fabrikalarında çalışmakta olan personellerden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise fabrikalarda çalışan rastgele seçilmiş 391 kişi oluşturmaktadır. Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2007, s. 72)'a göre 50.000 evren büyüklüğüne sahip yerlerde örneklem seçimi 381 kişi, 100.000 evren büyüklüğüne sahip yerlerde örneklem seçimi asgari 383 kişi olmak zorundadır. Kayseri Organize Sanayi Bölgesindeki toplam çalışan sayısı 70.000'dir (Kayseri, 2022). Bu araştırmadaki 391 örneklem sayısı, asgari örneklem sayısını karşılamaktadır.

Araştırmanın modeli ve hipotezler

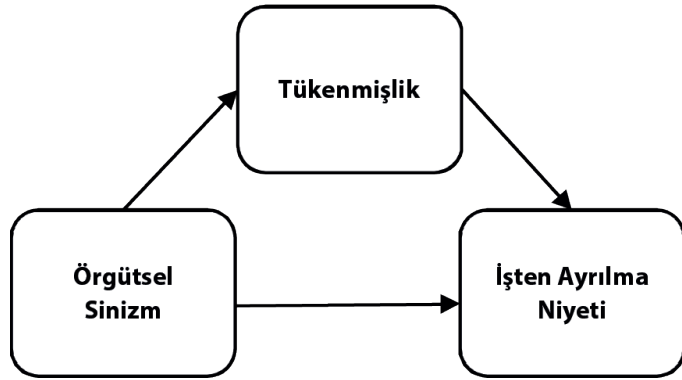
Araştırmanın teorik modeli Şekil 1'de gösterilmiştir. Bu modele göre araştırmanın temel hipotezleri ise aşağıda sıralanmıştır:

H₁: Örgütsel sinizmin, işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiki olarak pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

H₂: Tükenmişliğin işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiki olarak pozitif yönde anlamlı etkisi vardır.

H₃: Örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü vardır.

ŞEKİL 1 | Araştırmanın Teorik Modeli

Verilerin güvenilirliği

Verilerin parametrik analizlere tabi tutulabilmesi için beklenen ön koşullardan birisi normal dağılıyor olmasıdır. Normal dağılmayan verilerin parametrik analizlere tabi tutulması sonuçların yanlış yorumlanmasına neden olabilmektedir (Weinberg ve Abramowitz, 2002). 391 tane ankete yapılan normallik analizi sonuçları Tablo 1'de gösterilmiştir. Normallik testi için geçerli olan çarpıklık ve basıklık değerleri +1,5 ile -1,5 arasında olması o verilerin normal dağıldığını göstermektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Verilerin analizinden önce yapılması gereken başka bir analiz ise faktörlerin iç tutarlılık katsayılarını belirlemek ve ölçeklerin güvenilirliğini ortaya koymaktır. Güvenirlik katsayısının (Cronbach Alfa) hangi değer üstünde olması gerektiğiyle ilgili farklı kaynaklar mevcuttur. Cronbach Alfa değerinin 0,6 üstünde olmasının yeterli olduğunu söyleyen bilim insanları vardır (Hair, Black, Babin ve

TABLE 1 | Değişkenlere Göre Verilerin Normallik ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Cronbach Alfa
Sinizm-Bilişsel	2,231	0,751	0,474	-0,102	0,715
Sinizm-Duygusal	1,789	0,79	0,998	0,954	0,859
Sinizm-Davranışsal	2,257	0,846	0,592	-0,136	0,678
İşten Ayrılma Niyeti	1,955	0,911	1,061	0,649	0,782
Tükenmişlik-Duygusal Tükenme	2,205	0,794	0,447	-0,469	0,859
Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	1,891	0,727	0,665	-0,343	0,663
Tükenmişlik-Kişisel Başarı Hissi	3,337	0,81	-0,622	0,14	0,791

Anderson, 2010). Buna göre tüm alt boyutlar güvenilirlik sınamasından geçmiştir. Ayrıca yapılan faktör analizi sonucunda bazı ifadelerin ilgili faktöre yüklenmediği görülmüştür. Bu faktör yüklerinin sağlıklı dağılımını sağlamak için örgütsel sinizm ölçeğinden iki adet ifade, tükenmişlik ölçeğinden ise üç adet ifade çıkarılmıştır.

Ölçeklerin geçerliliklerine ait toplu bilgiler de Tablo 2'de verilmiştir. Tabloya göre, ölçeklerin KMO değerleri 0,70'in üzerinde olup Bartlett küresellik testi anlamlılık katsayısı da ,000 çıkarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Anlamlılığın 0,05'in altında olması istenmektedir. Bhakar, Bhakar ve Bhakar'a (2013) göre KMO testi örneklem yeterliliğini ve faktör analizine uygunluğu ölçen bir testtir ve bu değer 0,5 üzerinde olması istenir. Bartlett küresellik testi sonucunun anlamlı ($p < ,05$) olması da yine istenen bir durumdur ve faktör analizine, anlamlı olması halinde uygun olduğunu göstermektedir (Williams, Onsmann ve Brown, 2010). Toplam açıklanan varyans değerlerinin hepsinin %50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Yapılan bu analizler sonucunda ölçekler güvenilirlik ve geçerlilik testlerinden geçmiş, hipotez testleri için gerekli koşullar sağlanmıştır.

TABLE 2 | Ölçeklerin Geçerlilik Analizi Sonuçları

Ölçekler	Örneklem Büyüklüğü	İfade Sayısı	KMO Test Sonucu	Bartlett Küresellik Testi	Toplam Açıklanan Varyansın Yüzdesi
Örgütsel Sinizm	391	11	0,849	,000	63,083
İşten Ayrılma Niyeti	391	3	0,703	,000	69,856
Tükenmişlik	391	19	0,876	,000	50,398

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Bu bölümde demografik bilgilere ilişkin bulgular, korelasyon, regresyon ve aracılık analizleri tablolarla beraber ortaya konulmuştur.

DEMOGRAFİK BİLGİLERE İLİŞKİN BULGULAR

Araştırmada katılımcılara ait demografik özelliklere ilişkin bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir. Buna göre araştırmaya katılım sağlayan çalışanların eğitim düzeylerine bakıldığında ilköğretim 80 (%20.7), lise 150 (%38.8), ön lisans 40 (%10.3), lisans 100 (%25.8) ve son olarak lisansüstü 17 (%4.4) kişiden oluşmaktadır. Katılım gösteren bireylerin çoğunluğu, %38.8 ile lise mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların yarısından fazlası erkek ve medeni durum olarak da katılımcıların yarısından fazlası evlidir.

TABLE 3 | Demografik Bilgilere İlişkin Bulgular

Cinsiyet	n	%	Medeni Durum	n	%
Erkek	224	57,3	Bekâr	174	44,5
Kadın	167	42,7	Evli	217	55,5
Toplam	391	100	Toplam	391	100
Yaş	n	%	Çalışma Süresi	n	%
25'ten Küçük	85	21,9	0-2 Yıl	59	15,1
26-30 Yaş	89	22,9	2-5 Yıl	83	21,2
31-35 Yaş	62	15,9	5-10 Yıl	98	25,1
36-40 Yaş	69	17,7	10-15 Yıl	57	14,6
41-45 Yaş	40	10,3	15-20 Yıl	39	10
46 ve Üzeri	44	11,3	20 Yıl ve üstü	55	14,1
Toplam	389	100	Toplam	391	100
Eğitim Düzeyi	n	%	Eğitim Düzeyi	n	%
İlköğretim	80	20,7	Lisans	100	25,8
Lise	150	38,8	Lisansüstü	17	4,4
Ön lisans	40	10,3	Toplam	387	100

TABLO 4 | Korelasyon Matrisi

Değişkenler	Ort.	SS	1	2	3	4	5	6	7
1. Sinizm- Bilişsel	2,167	0,813	1						
2. Sinizm-Duygusal	1,789	0,79	,462**	1					
3. Sinizm- Davranışsal	2,163	0,925	,322**	,447**	1				
4. İşten Ayrılma Niyeti	1,955	0,911	,371**	,549**	,485**	1			
5. Tükenmişlik-Duygusal Tükenme	2,154	0,846	,489**	,512**	,454**	,558**	1		
6. Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	1,964	0,791	,353**	,367**	,326**	,336**	,648**	1	
7. Tükenmişlik-Kişisel Başarı Hissi	3,337	0,81	,111*	-,105*	-0,008	-0,086	0,004	-0,04	1

** .p<0,01, * .p<0,05

KORELASYON ANALİZİ

Korelasyon analizi sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Buna göre tükenmişliğin kişisel başarı hissi boyutunun; örgütsel sinizm değişkeninin davranışsal alt boyutu; işten ayrılma niyeti, tükenmişliğin de duygusal tükenme ve duyarsızlaşma boyutlarıyla ilişkili olmadığı görülmektedir. Diğer tüm değişkenlerin birbiriyle ilişkili olduğu da yine tablodan anlaşılmaktadır. Özellikle sinizmin bilişsel alt boyutunun işten ayrılma niyeti ile zayıf (.371), duygusal ve davranışsal boyutunun ise orta düzeyde (.549; .485) pozitif yönlü bir ilişkisinin olduğu görülmektedir. Yine tükenmişliğin duygusal tükenme alt boyutuyla işten ayrılma niyeti arasında orta düzeyde pozitif yönlü (.558), duyarsızlaşma alt boyutuyla da zayıf düzeyde pozitif yönlü bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir (.336). Son olarak sinizmin bilişsel alt boyutunun tükenmişliğin duygusal tükenme alt boyutu ile arasında orta düzeyde pozitif yönlü (.489), duyarsızlaşma alt boyutu ile zayıf düzeyde pozitif yönlü (.353); öte yandan sinizmin duygusal alt boyutunun tükenmişliğin duygusal tükenme alt boyutuyla orta düzeyde pozitif yönlü (.512) ve duyarsızlaşma alt boyutuyla zayıf düzeyde pozitif yönlü (.367) ilişkilerinin olduğu bulunmuştur.

REGRESYON ANALİZİ

Örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik yapılan regresyon analizinin sonuçları Tablo 5'de gösterilmiştir. Öncelikle regresyon modelinin anlamlı olduğu Anova tablosundan ($F=79,802$, $p<,05$) görülmektedir. Ayrıca model tablosundaki R^2 değeri örgütsel sinizm değişkeninin işten ayrılma niyetindeki varyansın %38,2'sini açıkladığını göstermektedir. Standardize edilmiş beta katsayılarının anlamlılık düzeylerine bakıldığında ($p<,05$) davranışsal, bilişsel ve duygusal alt boyutları olan örgütsel sinizm değişkeninin, işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu sonuçlara göre araştırmanın H1 hipotezi kabul edilmiştir.

İkinci regresyon modeli olarak tükenmişliğin işten ayrılma niyeti

TABLO 5 | Örgütsel Sinizmin Alt Boyutlarının İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi

Model Özeti					
	R^2	Durbin-Watson			
	0,382	1,709			
ANOVA					
	Kareler Toplamı	df	Ortalama Karesi	F	Anlamlılık (p)
Regresyon	123,791	3	41,264	79,802	,000**
Kalıntı	200,107	387	0,517		
Toplam	323,898	390			
KATSAYILAR					
Model	Standart Katsayılar		Anlamlılık (p)	Eşdoğrusallık	
	Beta	t		Tolerans	VIF
(Sabit)	0,322	2,667	,008**	0,77	1,299
Sinizm-Bilişsel	0,107	2,359	,019*	0,687	1,455
Sinizm-Duygusal	0,373	7,745	,000**	0,783	1,277
Sinizm-Davranışsal	0,283	6,272	,000**		

** .p<0,01, * .p<0,05

üzerindeki etkisi Tablo 6'da gösterilmiştir. Regresyon modelinin anlamlı olduğu Anova tablosundan ($F=60,967$, $p<,05$) anlaşılmaktadır. Ayrıca model tablosundaki R^2 değeri tükenmişlik değişkeninin işten ayrılma niyetindeki varyansın %32,1'ini açıkladığını göstermektedir.

Standardize edilmiş beta katsayılarının anlamlılık düzeylerine bakıldığında ise tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu hariç ($p>,05$; .357), tükenmişliğin duygusal tükenme boyutunun ($p<,01$) ve kişisel başarı boyutunun ($p<,05$) işten ayrılma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bu sonuçlara göre araştırmanın H₂ hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

TABLO 6 | Tükenmişliğin Alt Boyutlarının İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi

Model Özeti					
	R^2	Durbin-Watson			
	0,321	1,691			
ANOVA					
	Kareler Toplamı	df	Ortalama Karesi	F	Anlamlılık (p)
Regresyon	103,951	3	34,650	60,967	,000**
Kalıntı	219,948	387	0,568		
Toplam	323,898	390			
KATSAYILAR					
Model	Standart Katsayılar		Anlamlılık (p)	Eşdoğrusallık	
	Beta	t		Tolerans	VIF
(Sabit)	1,036	5,318	,000**		
Tükenmişlik-Duygusal Tükenmişlik	0,592	10,746	,000**	0,579	1,727
Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	-0,051	-0,921	0,357	0,578	1,729
Tükenmişlik-Kişisel Başarı Hissi	-0,090	-2,152	0,032**	0,997	1,003

** .p<0,01, * .p<0,05

ARACILIK ETKİSİ ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde regresyon analizleri yapılan değişkenler arasında aracılık etkisi olup olmadığına ilişkin analizler gerçekleştirilecektir. Aracılık etkisinin analizinde Hayes'in (2013) PROCESS makrosu kullanılmış ve elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

Örgütsel sinizmin bilişsel boyutunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü

Yapılan aracılık etkisi analizinde yeni bir model oluşturulmuştur. Bu model Tablo 7'de gösterilmiştir. Modelde yer alan bilişsel sinizm değişkeninin, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi (.4157; $p=,000$) vardır. Ayrıca tükenmişlik değişkeninin kişisel başarı (-1200; $p=,0111$) ve duygusal tükenme (.5668; $p=,000$) alt boyutlarının modele dahil olmasıyla bilişsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini anlamlı olarak azalttığı, fakat tam anlamıyla ortadan kaldırmadığı, yani kısmi aracılık rolünü gösterdiği tablodan görülebilmektedir (.1650; $p=0023$). Ancak modelde tükenmişliğin alt boyutlarından olan duyarsızlaşmanın örgütsel sinizmin bilişsel

TABLO 7 | Örgütsel Sinizmin Bilişsel Boyutunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Tükenmişliğin Aracılık Rolü

Normal Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	,3711	,1377	62,1432	1	389	,000
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	1,0546	,1221	8,6388	,000	,8146	1,2946
Sinizm- Bilişsel	,4157	0,527	7,8831	,000**	,3120	,5194
Yeni Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	,5806	,3371	49,0811	4	386	,000
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	,9150	,1967	4,6512	,000	,5282	1,3018
Sinizm- Bilişsel	,1650	,0537	3,0717	,0023**	,0594	,2707
Tükenmişlik-Kişisel Başarı	-,1200	,0470	-2,5515	,0111*	-,2125	-,0275
Tükenmişlik-Duygusal Tükenme	,5668	,0630	9,0015	,000**	,4430	,6906
Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	-,0702	,0628	-1,1170	,2647	-,1937	,0533

** .p<0,01, * .p<0,05

boyutunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde herhangi bir aracılık rolünün olmadığı tespit edilmiştir (-,0702; p=,2647).

Örgütsel sinizmin duygusal boyutunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü

Örgütsel sinizmin duygusal boyutunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolünü incelemek için yeni bir model oluşturulmuştur ve bu model Tablo 8'de gösterilmiştir. Modelde yer

TABLO 8 | Örgütsel Sinizmin Duygusal Boyutunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Tükenmişliğin Aracılık Rolü

Normal Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	0,5495	0,3019	168,2469	1	389	0
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	0,8221	0,0955	8,6073	0	0,6343	1,0099
Sinizm- Duygusal Boyut	0,6336	0,0488	12,9710	,000**	0,5376	0,7296
Yeni Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	0,6413	0,4113	67,4150	4	386	0
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	0,6023	0,1902	0,3617	0,0017	0,2284	0,9762
Sinizm- Duygusal Boyut	0,4070	0,529	7,6964	,000**	0,3031	0,5110
Tükenmişlik-Kişisel Başarı	-0,0597	0,0443	-1,3481	,1784	-0,1468	0,0274
Tükenmişlik-Duygusal Tükenme	0,4556	0,0601	7,5798	,000**	0,3374	0,5737
Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	-0,0800	0,0592	0,1771	0,265	-0,1963	0,0363

** .p<0,01, * .p<0,05

alan duygusal sinizm değişkeninin, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi (,6336; p=,000) vardır. Ayrıca tükenmişlik değişkeninin duygusal tükenme (,4556; p=,000) alt boyutunun modele dâhil olmasıyla duygusal sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini anlamlı olarak azalttığı, fakat tam anlamıyla ortadan kaldırmadığı, yani kısmi aracılık rolünü gösterdiği tablodan görülebilmektedir (,4070; p=000). Ayrıca modelde tükenmişliğin alt boyutlarından olan duyarsızlaşmanın (-,0800; p=1771) ve kişisel başarı hissini (-,0597; p=1784) aracılık rolünün olmadığı tespit edilmiştir.

Örgütsel sinizmin davranışsal boyutunun işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık rolü

Yapılan aracılık etkisi analizinde yeni bir model oluşturulmuştur ve bu model Tablo 9'da gösterilmiştir. Modelde yer alan davranışsal sinizm değişkeninin, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi (,4773; p=,000) vardır. Ayrıca tükenmişlik değişkeninin kişisel başarı (-,0988; p=,0280) ve duygusal tükenme (,5053; p=,000) alt boyutlarının modele dahil olmasıyla davranışsal sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini anlamlı olarak azalttığı, fakat tam anlamıyla ortadan kaldırmadığı, yani kısmi aracılık rolünü gösterdiği tablodan görülebilmektedir (,2885; p=000). Ancak modelde tükenmişliğin alt boyutlarından olan duyarsızlaşmanın aracılık rolünün olmadığı tespit edilmiştir (-,0770; p=,2024). Bulgulara göre H3 temel hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

TABLO 9 | Örgütsel Sinizmin Davranışsal Boyutunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Tükenmişliğin Aracılık Rolü

Normal Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	0,485	0,235	119,4085	1	389	0
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	0,923	0,103	8,982	0	0,721	1,125
Sinizm- Davranışsal Boyut	0,477	0,044	10,927	,000**	0,391	0,563
Yeni Model						
	R	R ²	F	df1	df2	p
	0,624	0,389	61,418	4	386	0
Değişken	Katsayı (beta)	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	0,724	0,191	3,787	0,000	0,348	1,099
Sinizm-Davranışsal Boyut	0,289	0,044	6,553	,000**	0,202	0,375
Tükenmişlik-Kişisel Başarı	-0,099	0,045	-2,206	,0280*	-0,187	-0,011
Tükenmişlik-Duygusal Tükenme	0,505	0,060	8,449	,000**	0,388	0,623
Tükenmişlik-Duyarsızlaşma	-0,077	0,060	-1,277	0,202	-0,196	0,042

** .p<0,01, * .p<0,05

SONUÇ

Yapılan analizler sonucunda örgütsel sinizmin bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutlar bazında işten ayrılma niyetini etkilediği ortaya konulmuştur. Yani örgütsel sinizm, işten ayrılma niyetini etkilemektedir. Bu bulgular daha önce literatürde yapılan araştırma sonuçlarını destekler niteliktedir. (Khan, 2014; Chiaburu vd.,2013; Bedeian, 2007; Polat ve Meydan, 2010; Yasım ve Uğur, 2016; Nazir ve Ahmad, 2016)

Yine yapılan analizler sonucunda tükenmişliğin işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif yönlü anlamlı etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Elde edilen sonuç literatürde bu ilişkiyi inceleyen birçok araştırmanın bulgularını destekler niteliktedir (Schaufeli ve Bakker, 2004; Weisberg,

1994; Barak, Nissly ve Levin, 2001; Lu ve Gürsoy, 2016). Bununla birlikte Onay ve Kılıcı (2011) yaptıkları çalışmada tükenmişliğin alt boyutu olan duygusal tükenmenin işten ayrılma niyetine pozitif etki ettiğini ortaya koymuşlar fakat duyarsızlaşma boyutu ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. Yıldız, Yalavaç ve Meydan (2013) ise yaptıkları çalışmada tükenmişliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin alt boyutlarından sadece duygusal tükenmenin etkili olduğunu, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi boyutlarının ise işten ayrılma niyeti üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu bulgulardan farklı olarak yaptığımız çalışmada tükenmişliğin duygusal tükenme boyutunun işten ayrılma niyetine pozitif etkisinin olduğu, kişisel başarı hissi boyutu üzerinde düşük düzeyde negatif etki bulunduğu, öte yandan duyarsızlaşma boyutunun ise işten ayrılma niyetine anlamlı bir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Yapılan aracılık değişkeni analizi sonucunda örgütsel sinizmin bilişsel boyutunun işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi varken, tükenmişliğin kişisel başarı hissi ve duygusal tükenme alt boyutlarının bu etkide kısmi olarak aracılık rolü olduğu belirlenmiştir. Fakat tükenmişliğin diğer alt boyutu olan duyarsızlaşmanın herhangi bir aracılık rolünün olmadığı görülmüştür. Yine örgütsel sinizmin duygusal boyutunun işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi varken buna tükenmişliğin sadece duygusal tükenme boyutunun kısmi aracılık ettiği ortaya çıkarılmış diğer alt boyutlar olan kişisel başarı hissiyatı ve duyarsızlaşmanın herhangi bir aracılık rolünün olmadığı görülmüştür. Ayrıca örgütsel sinizmin boyutu olan davranışsal boyutun da işten ayrılma niyetine anlamlı ve pozitif bir etki yaparken tükenmişliğin, alt boyutları olan duygusal tükenme ve kişisel başarı hissini kısmi aracılık görevi üstlendiği belirlenmiş ve duyarsızlaşmanın ise aracılık rolünün olmadığı ortaya çıkmıştır. Tükenmişliğin duyarsızlaşma alt boyutu, örgütsel sinizmin hiçbir alt boyutunda aracılık rolü görevi görmemiştir.

Sonuç olarak örgütsel sinizm değişkeni işten ayrılma niyetini etkilerken tükenmişliğin alt boyutlarından sadece kişisel başarı hissi ve duygusal tükenmenin kısmi olarak aracılık görevi üstlendiği ortaya konulmuştur. Duyarsızlaşma alt boyutunun herhangi bir aracılık görevi üstlenmemesinde işin niteliği, çalışma koşulları, örgütsel faktörler gibi etkenlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu sonuçlar örgütsel sinizmin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde tükenmişliğin aracılık etkilerini göstermesi bakımından literatüre katkı sunacak niteliktedir. Ancak çalışmanın sınırlılıklarını azaltmak bakımından değişkenler arasında kurulan bu modelin farklı örneklem gruplarıyla sınanması ve başka değişkenler de dahil edilerek modelin geliştirilmesi faydalı olacaktır.

Örgütsel sinizm ve tükenmişlik kavramları, hem bireyler üzerinde hem de işletmeler üzerinde sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Sinizm ve tükenmişlik kavramları ileri bir seviyeye geldiğinde, bireyler üzerinde sağlık açısından istenmeyen sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Çalışan birey tüm bunlardan dolayı işletmeden ayrılma kararını da beraberinde verebilmektedir. İşletme burada emek verdiği personeli kaybederek bilgi kaybı yaşar ve ayrılan personelin yerini doldurmak için yeni maliyetlere katlanması gerekebilmektedir. İşletmeler, bireylerin sinizm ve tükenmişlik algılarını en aza indirmek için buna göre plan, program ve strateji belirlemelilerdir. Çalışanlarla güçlü bir iletişim kurmalı, onlara kendilerini değerli hissettirmeli ve fikirlerinin önemsendiği göstermelidirler. Yine işletme veya kurumlardaki insan kaynakları birimleri veya personelden sorumlu yöneticiler, işgörenlerin örgütsel sinizm ve tükenmişlik yaşama durumlarını düzenli olarak takip etmelidirler. İşletmeler, personellerine daha verimli ve aktif olarak çalışabilecekleri çalışma ortamı oluşturmaları, ekstra iş yükünü düzenlemeleri de yine sinizm ve tükenmişlik algılarını azaltmada yardımcı olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abraham, F. R. (2000). Organizational cynicism: Bases and consequences. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 126(3), 269-292.
- Akhigbe, O. J., & Gail, O. J. (2017). Job burnout and organizational cynicism among employees in Nigerian banks. *European Scientific Journal*, ESJ, 13(22), 125-140.
- Aktuna, H. C. (2020). *Örgütsel Adaletin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkisi: Paraya Yönelik Tutumun Düzenleyici Rolü* (Doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andersson, L. M. (1996). Employee cynicism: An examination using a contract violation framework. *Human Relations*, 49(11), 1395-1418.
- Andersson, L. M., ve Bateman, T. S. (1997). Cynicism in the workplace: Some causes and effects. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 18(5), 449-469.
- Angerer, J. M. (2003). Job burnout. *Journal of Employment Counseling*, 40(3), 98-107.
- Ardıç, K., ve Polatçı, S. (2008). Tükenmişlik sendromu akademisyenler üzerinde bir uygulama (GOÜ Örneği). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 69-96.
- Arı, G. S., ve Bal, E. Ç. (2008). Tükenmişlik kavramı: Birey ve örgütler açısından önemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15(1), 131-148.
- Bakker, A. B., ve Costa, P. L. (2014). Chronic job burnout and daily functioning: A theoretical analysis. *Burnout Research*, 1(3), 112-119.
- Balay, R., Kaya, A. ve Cülha, A. (2013). Örgüt kültürü ve örgütsel sinizm ilişkisi, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 123-144.
- Barak, M., Nissly J. A. ve Levin, A. (2001). Antecedents to retention and turnover among child welfare, social work, and other human service employees: What can we learn from past research? A review and meta-analysis. *Social service review*, 75(4), 625-661.
- Bedeian, A. G. (2007). Even if the tower Is "Ivory," It Isn't "White:" Understanding the consequences of faculty cynicism. *Academy of Management Learning & Education*, 6(1), 9-32.
- Bhakar, S. S., Bhakar, S., ve Bhakar, S. (2013). Relationship between country of origin, brand image and customer purchase intentions. *Far East Journal of Psychology and Business*, 10(2), 25-47.
- Bowen, D. E. (1982). Some unintended consequences of intention to quit. *Academy of Management Review*, 7(2), 205-211.
- Brandes, P., Dharwadkar, R. and Dean, J. W. (1999). Does organizational cynicism matter? Employee and supervisor perspectives on work outcomes. *Eastern Academy of Management Proceedings*, 2(1), 150-153.
- Brandes, P. M. (1997). *Organizational Cynicism: Its Nature, Antecedents, and Consequences* (The Degree of Doctor of Philosophy) University of Cincinnati.
- Budak, G., ve Sürgevil, O. (2005). Tükenmişlik ve tükenmişliği etkileyen örgütsel faktörlerin analizine ilişkin akademik personel üzerinde bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 95-108.
- Chiaburu, D. S., Peng, A. C., Oh, I. S., Banks, G. C., & Lomeli, L. C. (2013). Antecedents and consequences of employee organizational cynicism: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 83(2), 181-197.
- Chiu, S. F., ve Tsai, M. C. (2006). Relationships among burnout, job involvement, and organizational citizenship behavior. *The Journal of Psychology*, 140(6), 517-530.
- Cho, D. H. ve Son, J. M. (2012). Job embeddedness and turnover intentions: An empirical investigation of construction IT industries. *International Journal of Advanced Science and Technology*, (40), 101-110.
- Cohen, G., Blake, R. S., ve Goldman, D. (2016). Does turnover intention matter? Evaluating the usefulness of turnover intention rate as a predictor of actual turnover rate. *Review of Public Personnel Administration*, 36(3), 240-263.
- Cordes, C. L., ve Dougherty, T. W. (1993). A review and an integration of research on job burnout. *Academy of Management Review*, 18(4), 621-656.
- Cotton, J. L., ve Tuttle, J. M. (1986). Employee turnover: A meta-analysis and review with implications for research. *Academy of Management Review*, 11(1), 55-70.
- Dean Jr, J.W., Brandes, P. ve Dharwadkar, R. (1998). Organizational cynicism. *The Academy of Management Review*, 2(23), 341-352.
- Eaton, J. A. (2000). *A Social Motivation Approach to Organizational Cynicism*. (Master Thesis) York University.
- Eren, E. (2012). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, 13. Baskı, Beta Yayınevi.
- Eroğlu, Ş. G. (2014). Örgütlerde duygusal emek ve tükenmişlik ilişkisi üzerine bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 147-160.
- Göktepe, A. K. (2016). *Tükenmişlik Sendromu: Tüketmeyin, Tükenmeyin*. İstanbul: Nesil Yayın Grubu.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis* (7th Ed.), Pearson.
- Harris, L. M., ve Baldwin, J. N. (1999). Voluntary turnover of field operations officers: A test of confluency theory. *Journal of Criminal Justice*, 27(6), 483-493.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. Guilford Press.
- Hazell, K. W. (2010). *Job Stress, Burnout, Job Satisfaction, and Intention to Leave Among Registered Nurses Employed in Hospital Settings in the State of Florida* (The Degree of Doctor of Philosophy). Lynn University.
- Holloway, D., ve Wallinga, C. R. (1990). Burnout in child life specialists: The relation of role stress. *Children's Health Care*, 19(1), 10-18.
- Jackson S. E., Schwab R. L. ve Schuler R. S. (1986). Toward an understanding of the burnout phenomenon. *Journal of Applied Psychology*, November, 71(4), 630-640.
- Kahill, S. (1988). Symptoms of professional burnout: A review of the empirical evidence. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 29(3), 284-297.
- Kalağan, G. (2009). *Araştırma Görevlilerinin Örgütsel Destek Algıları ile Örgütsel Sinizm Tutumları Arasındaki İlişki* (Yüksek lisans tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karacaoğlu, K., ve İnce, F. (2012). Brandes, Dharwadkar ve Dean'in (1999) örgütsel sinizm ölçeği Türkçe formunun geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Kayseri Organize Sanayi Bölgesi örneği. *Business & Economics Research Journal*, 3(3), 77-92.

38. Karcioğlu, M. S., ve Naktiyok, A. (2015). Örgütsel ortamda algılanan güven düzeyinin sinizm üzerindeki rolü: Atatürk Üniversitesi idari personeli üzerinde bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 19-34.
39. Kayseri. (2022, Haziran 5). İş ve çalışma hayatı. <http://www.kayseri.gov.tr/is-ve-calisma-hayati>
40. Khan, M. A. (2014). Organizational cynicism and employee turnover intention: Evidence from banking sector in Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences (PJCSS)*, 8(1), 30-41.
41. Kirschenbaum, A., ve Weisberg, J. (2002). Employee's turnover intentions and job destination choices. *Journal of organizational behavior*, 23(1), 109-125.
42. Lambert, E. G. (2006). I want to leave: A test of a model of turnover intent among correctional staf. *Applied Psychology in Criminal Justice*, 2(1), 57-83.
43. Lee, R. T., ve Ashforth, B. E. (1993). A further examination of managerial burnout: Toward an integrated model. *Journal of Organizational Behavior*, 14(1), 3-20.
44. Leiter, M. P., ve Maslach, C. (1988). The impact of interpersonal environment on burnout and organizational commitment. *Journal of organizational behavior*, 9(4), 297-308.
45. Lu, A. C. C., ve Gursoy, D. (2016). Impact of job burnout on satisfaction and turnover intention: do generational differences matter?. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 40(2), 210-235.
46. Mantere, S., ve Martinsuo, M. (2001). Adopting and questioning strategy: Exploring the roles of cynicism and dissent. In *17th EGOS-Europen Group for Organisation Studies Colloquium*.
47. Maslach, C., Schaufeli, W. B., ve Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422.
48. Maslach, C., ve Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and Preventive Psychology*, 7(1), 63-74.
49. Maslach, C., ve Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113.
50. Maslach, C., ve Jackson, S. E. (1985). The role of sex and family variables in burnout. *Sex Roles*, 12(7), 837-851.
51. McCarthy, G., Tyrrell, M. P., ve Lehane, E. (2007). Intention to 'leave' or 'stay' in nursing. *Journal of Nursing Management*, 15(3), 248-255.
52. Mobley, W. H. (1982). Some unanswered questions in turnover and withdrawal research. *Academy of Management Review*, 7(1), 111-116.
53. Mobley, W.H., Horner, S.O., ve Hollingsworth, A.T. (1978). An evaluation of precursors of hospital employee turnover. *Journal of Applied Psychology*, 63, 408-414.
54. Nafei, W. A. (2013). The effects of organizational cynicism on job attitudes an empirical study on teaching hospitals in Egypt. *International Business Research*, 6(7), 52-69.
55. Nazir, T., ve Ahmad, U. N. B. U. (2016). Interrelationship of incivility, cynicism and turnover intention. *International Review of Management and Marketing*, 6(1), 146-154.
56. Onay, M. ve Kılıcı, S. (2011). İş stresi ve tükenmişlik duygusunun işten ayrılma niyeti üzerine etkileri: Garsonlar ve aşçıbaşılar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 363-372.
57. Örtücü, E., ve Özafşaroğlu, S. (2013). Örgütsel adaletin çalışanların işten ayrılma niyetine etkisi Güney Afrika Cumhuriyeti'nde bir uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 335-358.
58. Özgener, Ş., Ögüt A., ve Kaplan, M. (2008). İşgören-işveren ilişkilerinde yeni bir paradigma: Örgütsel sinizm. İçinde M. Özdevecioğlu ve H. Karadal (Ed.), *Örgütsel Davranışta Seçme Konular: Organizasyonların Karanlık Yönleri ve Verimlilik Azaltıcı Davranışlar* (ss.53-72). Ankara: İlke Yayınevi.
59. Perlman, B., ve Hartman, E. A. (1982). Burnout: Summary and future research. *Human Relations*, 35(4), 283-305.
60. Polat, M., ve Meydan, C. H. (2010). Örgütsel özdeşleşmenin sinizm ve işten ayrılma niyeti ile ilişkisi üzerine bir araştırma. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 9(1), 145-172.
61. Rusbult, C. E., Farrell, D., Rogers, G., ve Mainous III, A. G. (1988). Impact of exchange variables on exit, voice, loyalty, and neglect: An integrative model of responses to declining job satisfaction. *Academy of Management journal*, 31(3), 599-627.
62. Sanderson, P. A. (2003). *The Relationship Between Empowerment and Turnover Intentions in a Structured Environment: An Assessment of the Navy's Medical Service Corps*. Regent University, School Of Leadership Studies.
63. Saruhan S. C. ve Yıldız, M. L. (2009). *Çağdaş Yönetim Bilimi*, İstanbul: Beta Yayınları.
64. Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 25(3), 293-315.
65. Schaufeli, W., ve Enzmann, D. (1998). *The Burnout Companion To Study And Practice: A Critical Analysis*. CRC Press.
66. Soybalı, H. H., ve Pelit, O. (2019). Otel işgörenlerinin örgütsel dışlanma algılarının örgütsel sinizm düzeylerine etkisi: Beş yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 1225-1246.
67. Tabachnick, B. G., ve Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6th ed.) Boston: Pearson.
68. Telli, E., Ünsar, A. S., ve Oğuzhan, A. (2012). Liderlik davranış tarzlarının çalışanların örgütsel tükenmişlik ve işten ayrılma eğilimleri üzerine etkisi: Konuyla ilgili bir uygulama. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 2(2), 135-150.
69. Tett, R., ve Meyer, J. P. (1993). Job satisfaction organizational commitment turnover intention and turnovers. *Personnel Psychology*, 46(2), 259-293.
70. Urbancova, H., ve Linhartova, L. (2011). Staff turnover as a possible threat to knowledge loss. *Journal of Competitiveness*, 3(3), 84-98.
71. Weinberg, S., ve Abramowitz, S. (2002). *Data Analysis For the Behavioral Sciences Using SPSS*. Cambridge University Press.
72. Weisberg, J. (1994). Measuring workers' burnout and intention to leave. *International Journal of Manpower*, 15(1), 4-14
73. Williams, B., Onsmann, A., ve Brown, T. (2010). Exploratory factor analysis: A five-step guide for novices. *Australasian Journal of Paramedicine*, 8(3), 1-13.
74. Yasım, Y., ve Uğur, A. (2016). Bankacı kadınların örgütsel sinizm algılarının işten ayrılma niyetine etkisi: Ordu ili örneği. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 554-572.
75. Yazıcıoğlu, Y., ve Erdoğan, S. (2007). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri (2. Baskı)*. Detay Yayıncılık.
76. Yıldız, S., Yalavaş, S., ve Meydan, C. H. (2013). Tükenmişliğin işten ayrılma niyetine etkisinde örgüte bağlılığın aracı rolü: Türkiye'deki Gümrük ve Ticaret Bakanlığı personeli üzerinde bir araştırma. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 13(26), 164-189.
77. Yılmaz, A. (2021). *Örgütsel Sinizm ile İş Tatmini Arasındaki İlişki: Kafkas Üniversitesi İdari Personeli Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek lisans tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
78. Yılmaz, F., ve Coşkun, A. (2017). The effect of personality on organizational cynicism: Mediating role of burnout. In *International Conference on Social Sciences and Humanities*, Skopje, Macedonia, 12 - 14 May 2017, 62.
79. You, Y. J. (1996). An empirical test of turnover theory: In the case of Korean hotel employees. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 1(1), 50-60.

ESG (ÇEVRESEL, SOSYAL VE KURUMSAL YÖNETİM) SKORUNUN FİRMA PERFORMANSINA ETKİSİ: TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

EMİN HÜSEYİN ÇETENAK^{1*} & ERSAN ERSOY² & ÖZCAN IŞIK³

¹ Doç Dr, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, cetenak@ohu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-2900-4948> ² Doç. Dr, Uşak Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, ersoy1@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0003-4079-2834>, ³ Doç Dr, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Ziraat Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Finans ve Bankacılık Bölümü, ozcan@live.com; <https://orcid.org/0000-0003-2230-8738>

ÖZ

ESG skorları, firmaların çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim alanlarındaki yatırım ve faaliyetleri ile ilgili performansını ortaya koyan bir ölçüttür. Son yıllarda firmaların paydaşlardan gelen talepleri dikkate alarak çeşitli raporlama modelleri geliştirmesi sonucunda ortaya çıkan bu kavram, tüm paydaşların finansal kararları üzerinde daha fazla belirleyici olmaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de faaliyet gösteren mevduat bankalarında ESG skorlarının finansal performans üzerindeki etkisini araştırmaktır. Çalışma 2010-2020 dönemini kapsamaktadır. PCSE ve FGLS panel veri tahmincileri kullanarak yapılan analizlerde, bankaların toplam ESG, sosyal (SPS) ve kurumsal yönetim (GPS) skorlarının muhasebe ve piyasa temelli performans göstergelerini (ROA ve Tobin Q) pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Diğer taraftan çevresel (EPS) skorunun her iki performans göstergesi üzerinde de istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. Ayrıca sonuçlar, Covid-19 pandemisinin bankaların ROA ve Tobin Q ile ölçülen performanslarında azalışa yol açtığını göstermektedir. Analiz bulguları firma performansını artırmada finansal olmayan raporlamaya ve ESG faaliyetlerine daha fazla önem verilmesi gerektiğini işaret etmektedir.

Editör / Editor:

Ayşe CİNGÖZ,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Sevinç GÜLER ÖZÇALIK,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
Furkan EMİRMAHMUTOĞLU,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Murat KESEBİR,
Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Emin Hüseyin ÇETENAK,
cetenak@ohu.edu.tr

JEL:

G21, G34, L25, M14, Q56

Geliş: 30 Kasım 2022

Received: November 30, 2022

Kabul: 19 Aralık 2022

Accepted: December 19, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Çetenak E. H. & Ersoy E. & Işık Ö. (2022),
ESG (Çevresel, Sosyal Ve Kurumsal Yönetim)
Skorunun Firma Performansına Etkisi: Türk
Bankacılık Sektörü Örneği,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi, 63, 75-82,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1212587

Anahtar Kelimeler: ESG, Sürdürülebilirlik, Banka Performansı, PCSE, Kurumsal Sosyal Sorumluluk

THE EFFECT OF ESG (ENVIRONMENTAL, SOCIAL AND GOVERNANCE) SCORES ON FIRM PERFORMANCE: EVIDENCE FROM TURKISH BANKING INDUSTRY

ABSTRACT

ESG scores are a measure that reveals the performance of companies regarding their investments and activities in the fields of environmental, social, and corporate governance. In recent years, this concept, which emerged because of companies developing reporting models by considering the demands from stakeholders, has begun to become more decisive on the financial decisions of all stakeholders. The aim of this study is to investigate the effect of ESG scores on financial performance of Turkish commercial banks in the period of 2010-2020. In the analyzes performed using the PCSE and FGLS panel data estimators, it has been concluded that the total ESG, social (SPS) and corporate governance (GPS) scores of the banks positively affect the accounting and market-based performance indicators (ROA and Tobin's Q). On the other hand, it was seen that the environmental (EPS) score did not have a statistically significant effect on both performance indicators. In addition, the results show that the Covid-19 pandemic has led to a decrease in banks' performance as measured by ROA and Tobin's Q. Analysis outcomes indicate that giving more importance to non-financial reporting and ESG activities will contribute to enhancing firm performance.

Keywords: ESG, Sustainability, Bank Performance, PCSE, Corporate Social Responsibility

GİRİŞ

Ülkeler arası ihtilaflar, ekonomik durgunluk, şirket skandalları, küresel ısınma, çevre kirliliği ve iklim krizleri gibi sorunlar son yıllarda firmaların paydaşlardan gelen talepleri dikkate alacak şekilde çeşitli raporlama modelleri geliştirmelerine neden olmuştur. Finans alanında özellikle çevre, sosyal sorumluluk ve kurumsal yönetim temelinde sürdürülebilirlik konularına artan ilgi bu konulardaki faaliyetlerin raporlaması ihtiyacını doğurmuş, bu ihtiyaca cevap olarak da firmaların çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (ESG) ile ilgili faaliyetlerini değerlendirmek için kullanılan ESG skorları ortaya çıkmıştır. Günün güne tüm paydaşların finansal kararları üzerinde daha fazla belirleyici olan bu skorlar finans literatüründe de ölçümü zor olan faaliyetleri değerlendirmede yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sahip oldukları önem ve sorumluluklar nedeniyle kalkınma ve ekonominin en önemli aktörlerinden biri olan bankalar da bu gelişmelerin dışında kalmamış, geçmiş bankacılık skandallarının da etkisiyle ESG faaliyetlerine daha fazla odaklanmıştır.

ESG skoru, firmaların çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim alanlarındaki yatırım ve faaliyetleri ile ilgili performansını ortaya koyan bir ölçüttür. ESG skorunun çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim olmak üzere üç temel alt unsuru vardır. Firmalar için hem bu üç alt unsura; çevresel faaliyetlere ilişkin (EPS - Environmental Pillar Score), sosyal faaliyetlere ilişkin (SPS - Social Pillar Score) ve kurumsal yönetim faaliyetlerine ilişkin (GPS - Governance Pillar Score) ayrı ayrı ESG skoru hesaplanmakta hem de bu üç alt unsurların bileşimiyle toplam ESG skoru belirlenmektedir.

Araştırma kapsamında yer alan 6 bankanın ESG verileri kullanılarak yıllar itibariyle ortalama ESG skorları hesaplanmış ve Tablo 1’de sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, 2010 yılında hem ESG skorunun hem de alt unsurlara ait skorların düşük değerler aldıkları, ancak zaman içerisinde önemli bir yükseliş gösterdikleri (GPS skoru hariç) görülmektedir. 2010 ve 2020 yıllarına ait ortalama değerler karşılaştırıldığında, 2010 yılında 48,4 olan toplam ESG skorunun %61 yükselerek 2020 yılında 78,1 çıktığı görülmektedir. 44,8 olan EPS skoru %83 yükselerek 82,1’e çıkmıştır. SPS skoru, %89 yükselerek 47,3’ten 89,2’ye çıkmıştır. GPS skoru ise her ne kadar son üç yılda yükselişler yaşansa da toplamda sadece %2 yükselmiş ve 57,7’den 61,2’ye çıkmıştır. Tüm skorlarda yıllar itibariyle düzenli bir artış yaşanmış olmasına rağmen bu skor türünde önemli düşüşler yaşanmış, artış sadece son yıllarda gözlemlenmiştir. 2010 yılındaki skorlar karşılaştırıldığında GPS skoru en yüksek değere sahipken, 2020 yılında GPS skorunun en düşük değere sahip olması oldukça dikkat çekmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde, bankaların 11 yıllık dönemde en fazla ve en yüksek düzeyde sosyal konulardaki faaliyetlerini artırdığı görülmektedir. Ayrıca sürdürülebilirlik kapsamında çevresel yatırım ve faaliyetlerinde de çok önemli artışlar yaşanmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere diğer alanlarla karşılaştırıldığında, kurumsal yönetim puan türünde önemli bir gelişim gösterememiştir. Temel olarak bir şirketin kurumsal yönetim ilkelerini takip etme taahhüdünü ve etkinliğini ölçen ve firmaların paydaşlarla ilişkileri hakkında ipuçları veren bu skor türünde görülen bu olağanüstü durumun, incelenmeye ve tartışılmaya değer olduğu düşünülmektedir.

ESG skorları ASSET4 tarafından toplanmakta ve Refinitiv tarafından araştırmacılara sunulmaktadır. Refinitiv’in ESG metodolojisini anlattığı dokümanına (Refinitiv, 2022) göre ESG skorları, 630’dan fazla veri noktası, oran, analitik ve 186 karşılaştırılabilir ölçüt kullanılarak hesaplanmaktadır. ESG skoru, çevresel (kaynak kullanımı, emisyon ve inovasyon), sosyal (işgücü, insan hakları, toplum ve ürün sorumluluğu) ve kurumsal yönetim (yönetim, hissedarlar ve kurumsal sosyal sorumluluk stratejisi) olmak üzere 10 ana kategoriden oluşmaktadır. ESG skorları, firmalar tarafından raporlanan verilere dayalı olarak bir firmanın ESG performansını ve etkinliğini şeffaf ve objektif bir şekilde ölçmek üzere tasarlanmıştır. Hesaplanan ESG skorları sadece firmaların ESG performansının belirlenmesine olanak sağlamakla kalmaz, aynı zamanda diğer firmalarla karşılaştırılabilecek objektif bir kriter de sağlar. Bu nedenle son yıllarda ESG ve alt unsurlarına ilişkin skorların firma performansı üzerine etkisini araştıran çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyette bulunan bankaların

TABLO 1 | Bankaların Yıllar İtibariyle Ortalama ESG Skorları

Yıllar	ESG Skoru	EPS Skoru	GPS Skoru	SPS Skoru
2010	48.4	44.8	57.7	47.3
2011	46.5	46.5	47.0	50.2
2012	45.6	59.1	37.9	51.1
2013	48.1	58.6	44.7	51.3
2014	51.5	60.2	38.6	62.2
2015	56.6	74.1	38.4	69.1
2016	59.5	80.0	39.5	72.7
2017	59.7	67.1	38.2	73.1
2018	66.6	68.7	47.1	80.1
2019	71.0	68.0	56.2	82.6
2020	78.1	82.1	61.2	89.2

ESG skorlarının finansal performans üzerindeki etkisini araştırmaktır. Araştırma ve yayın etiğine uyulan çalışma, 2010-2020 dönemini ve ESG verisi olan 6 mevduat bankasını (Akbank, Garanti BBVA, VakıfBank, Halk Bankası, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası) kapsamaktadır. Son yıllarda finans literatüründe tartışılan en güncel konulardan biri de firmaların ESG performanslarının finansal performans üzerindeki etkisidir. Yapılan literatür taramasında, bankaların ESG skorları ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Ayrıca Türkiye’de faaliyette bulunan bankaların ESG skorlarının finansal performans üzerine etkisini inceleyen bir çalışmaya da rastlanılmamıştır. Bu nedenle çalışmanın ulusal ve uluslararası literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca ESG skorunun firma performansını üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunu bilinmesi, bankalara çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim alanlarındaki yatırımlarının ve faaliyetlerinin planlanmasında faydalı bilgiler sunacaktır. ESG yatırım ve faaliyetlerinin firma performansı üzerindeki olumlu etkisinin ampirik olarak ortaya konulması, sürdürülebilirlik faaliyetlerinin etkisinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı gibi bu alanda yapılacak yatırımlar konusunda firmalarda farkındalık yaratıcı ve özendirici bir etki de yaratabilecektir. Firmaların sürdürülebilirlik kapsamındaki faaliyetlerinin her geçen gün yatırımcılar tarafından daha fazla önemsenmeye başladığı dikkate alındığında, bu çalışmanın alınacak yatırım kararlarında yol gösterici nitelikte bilgiler sunacağı da söylenebilir.

Çalışmanın birinci bölümde konuyla ilgili literatür taramasına yer verilmiş, ikinci bölümde ise çalışmada kullanılan veriler ve metodoloji anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, çalışmadan elde edilen ampirik bulgular literatür ile karşılaştırılarak tartışılmıştır. Üçüncü bölümü takiben de elde edilen sonuçlar ve politika önerileri sunulmuştur.

LİTERATÜR

Literatür incelendiğinde ESG skorunun firmalar üzerindeki etkisinin finansal olan ve olmayan firmalarda, farklı ülke grupları ve sektörlerde ve çeşitli değişkenler kullanılarak incelendiği ve konuya olan ilginin her geçen gün arttığı görülmektedir. Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve kurumsal yönetimin bankaların finansal performansını üzerine etkisini inceleyen geniş bir literatür vardır. Ancak ESG skorunun bankaların performansını üzerinde etkisi ile ilgili literatürün sınırlı olduğu söylenebilir. Literatür taramasında ağırlıklı olarak ESG skorunun bankaların performansına etkisini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

Eccles, Ioannou ve Serafeim (2014) Amerika’da 180 firmanın verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, yüksek sürdürülebilirliğe sahip firmaların emsallerine kıyasla hem borsa hem de muhasebe temelli performans açısından uzun vadede daha iyi performans gösterdiğine dair kanıtlar sunulmuştur. Cornett, Erhemjamts ve Tehranian (2016) Amerikan ticari bankalarında kurumsal sosyal sorumluluğun finansal performansını olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Brogi ve Lagasio (2018) 2000-2016 döneminde ABD şirketlerinde ESG faaliyetleri ile firma performansı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada bankaların ESG faaliyetleri ile aktif karlılığı arasında pozitif yönde ilişki olduğuna dair bulgulara

ulaşmıştır. Ersoy vd. (2022) Amerikan bankacılık sektöründe ESG skorlarının bankaların piyasa değerine etkisini araştırmıştır. 151 ticari bankayı ve 2016-2020 dönemini kapsayan çalışmada, ESG skoru ve sosyal performans skoru ile bankaların piyasa değeri arasında ters U şeklinde bir ilişki, çevresel performans skoru ile piyasa değeri arasında ise U şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Lineer modellerde ise ESG skorları için istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşamamıştır. Erhemjamts, Huang ve Tehranian (2022) tarafından Amerikan ticari bankalarında yapılan çalışmada, iklim riskine maruz kalmanın; bankaların ESG performansını olumsuz etkilediği, bu bankalara yönelik paydaş ESG duyarlılığı ile negatif ilişkili olduğu görülmüştür. Bankaların finansal performansının bu risklerden olumsuz etkilendiği ancak daha güçlü bir ESG performansının bu olumsuz etkiyi azalttığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmadan elde edilen bulgulara göre ESG duyarlılığı pay senedi getirilerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

Buallay (2019) Avrupa bankacılık sektöründe sürdürülebilirlik raporlamasının banka performansı ile ilişkili olup olmadığını araştırmıştır. Yapılan analizlerin sonuçları, ESG'nin ROA, ROE ve Tobin Q ile ölçülen banka performansını üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ancak ESG'nin alt unsurlarında bu etkinin farklılaştığını göstermiştir. Çevresel boyutun ROA ve Tobin Q üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu, sosyal boyutun negatif etkiye sahip olduğu, kurumsal yönetim boyutunun ise ROE ve ROA üzerinde negatif, Tobin Q üzerinde ise pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çalışma 2007-2016 dönemini ve 235 bankayı kapsamaktadır. Di Tommaso ve Thornton (2020) tarafından yapılan çalışmada, bankaların ESG skorları ile Tobin Q ve hisse senedi fiyatı değişkenleri arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma 2007-2018 dönemini ve 19 Avrupa ülkesinde 81 bankayı kapsamaktadır. Batae, Dragomir ve Feleaga (2021), Avrupa'dan 39 bankanın 2010-2019 dönemine ait verilerinden faydalanarak ESG bileşenleriyle bankaların performansı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, emisyon azaltımı ile ROA ve pay senedi getirisi arasında pozitif ilişki, ürün sorumluluğu ile ROA, CSR stratejisi ile pay senedi getirisi ve kurumsal yönetim kalitesi ile pay senedi getirisi arasında ise negatif yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Chang, Liang ve Liu (2021), gelişmiş ve gelişmekte olan Asya'dan 145 bankada ESG'nin maliyet etkinliğini nasıl etkilediğini araştırmıştır. 2015-2018 dönemini kapsayan çalışmada, gelişmiş Asya ekonomilerinde çevresel performans skorunun bankaların maliyet etkinliğini artırdığını, sosyal ve kurumsal yönetim performans skorlarının ise maliyet etkinliğini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Gelişmekte olan Asya ekonomilerinde ise sosyal ve kurumsal yönetim performans skorları maliyet etkinliğini artırmaktadır. Gelişmiş Asya ekonomilerinde çevre dostu faaliyetlerin, muhtemelen uygulanan büyük ölçekli enerji tasarrufu planları nedeniyle bankaların daha maliyet etkin olmalarına, gelişmekte olan Asya ülkelerinde ise bankaların artan itibar ve tüketici güveni nedeniyle sosyal ve kurumsal yönetim aktivitelerinin maliyet etkinliğinin artmasına yardımcı olabileceği ileri sürülmüştür. Shakil, Mahmood, Tasnia ve Munim (2019) tarafından, gelişmekte olan piyasalardan 93 bankanın 2015-2018 dönemine ait verileri kullanılarak yapılan çalışmada, bankaların çevresel ve sosyal performansının finansal performansını pozitif yönde etkilediği ancak kurumsal yönetim performansının finansal performans üzerinde bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Azmi, Hassan, Houston ve Karim (2021) 44 gelişmekte olan ülkede 2011-2017 döneminde 251 banka üzerinde yaptıkları araştırmada, ESG skoru ile Tobin Q arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ve çevre dostu faaliyetlerin bankaların Tobin Q oranını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Simsek ve Cankaya (2021) G-8 ülkelerinde hisse senedi piyasalarında işlem gören bankalarda ESG skoru ile finansal performans arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada, finansal performans göstergesi olarak kullanılan özsermaye karlılığı ve aktif karlılığı ile çevresel performans skoru arasında negatif yönlü, sosyal performans skoru ile pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki çıkmıştır. Kurumsal yönetim performans skoru ile finansal performans arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Esteban-Sanchez, de la Cuesta-Gonzalez ve Paredes-Gazquez (2017) tarafından yapılan çalışmadan elde edilen sonuçlar, daha iyi

çalışan ilişkileri ve kurumsal yönetime sahip bankaların finansal performansının da daha iyi olduğunu göstermiştir. Ayrıca kriz sırasında toplumla daha iyi ilişkiler kurulmasının yatırımcılar tarafından olumlu bir şekilde değerlendirilebileceğine ve bunun da finansal performansını artırdığına dair kanıtlara ulaşılmıştır. Ancak ürün sorumluluğu boyutunun beklenenin aksine finansal performansını olumlu etkilemediği görülmüştür. Çalışma 2005-2010 dönemini ve 22 ülkeden 154 bankayı kapsamaktadır. Wu ve Shen (2013) 22 ülke ve 162 bankadan oluşan örneklem üzerinden yaptığı çalışmada, kurumsal sosyal sorumluluğun bankaların aktif ve özsermaye karlılığını, net faiz geliri ve faiz dışı gelirlerini olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Miralles-Quirós, Miralles-Quirós ve Hernández (2019) 31 ülkeden 166 bankanın 2010-2015 dönemine ait verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, bankaların çevresel ve kurumsal yönetim performans skorları ile Tobin Q pozitif yönlü, sosyal performans skoru ile Tobin Q arasında ise negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu raporlamıştır.

Buallay, Fadel, Al-Ajmi ve Saudagaran (2020), 2008-2017 döneminde MENA bankalarında ESG performansının ROA, ROE ve Tobin Q üzerindeki etkisini araştırmıştır. Tobin Q değişkeninin ESG'yi negatif yönde etkilediği, ROA ve ROE değişkenlerinin ise ESG üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı bulunmuştur. El Khoury, Nasrallah ve Alareeni'nin (2021), MENAT bölgesinden 46 bankanın 2007-2019 dönemi verisini kullanarak yaptığı çalışmada, ESG ile banka performansını temsilen kullanılan tüm değişkenler arasında doğrusal olmayan ters U şeklinde bir ilişkinin olduğu fakat ESG'nin alt unsurları için elde edilen bulguların farklılaştığı tespit edilmiştir. Çalışmada, banka performansını temsilen, muhasebe temelli performans ölçütleri (ROA ve ROE) ve piyasa temelli performans ölçütleri (Tobin Q ve pay senedi getirisi) kullanılmıştır. Kurumsal yönetim performans skoru ile muhasebe temelli performans ölçütleri arasında, sosyal performans skoru ile de ROE dışındaki banka performans göstergeleri arasında ters U şeklinde bir ilişki bulunmuştur. Çevresel performans skoru ile piyasa temelli performans göstergeleri arasında U şeklinde bir ilişki tespit edilirken, muhasebe temelli performans göstergeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışmada ESG skoru ile banka performans arasındaki ilişkinin ESG skoru, banka performans ölçütü ve ESG skorunun düzeyi olmak üzere üç temel faktöre bağlı olduğu ileri sürülmüştür.

Gholami, Sands ve Rahman (2022), Avustralya'daki finansal ve finansal olmayan firmalar için 2007-2017 döneminde ESG ile karlılık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. ESG performansı daha yüksek olan firmaların, daha yüksek karlılığa sahip olduğu fakat sektörler arasında karşılaştırma yapıldığında, finansal ve finansal olmayan firmalarda anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür. Finansal olmayan sektörlerde faaliyette bulunan firmalarda (kurumsal yönetim performans skoru dışında) çevresel ve sosyal performans skoru ile karlılık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Zaman ve Ellili'nin (2022), Birleşik Arap Emirlikleri'nde 5 bankanın 2014-2019 dönemine ait verileri ile gerçekleştirdikleri analizlerde, ESG skorunun aktif karlılık oranını pozitif yönde etkilediği ancak ESG skoru ile özsermaye karlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını bulmuşlardır. Sosyal performans skoru aktif ve özsermaye karlılığını pozitif yönde etkilerken, çevresel ve kurumsal yönetim performans skoru karlılık göstergelerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Siueia, Wang ve Deladem (2019), 2012-2016 dönemini kapsayan çalışmada Sab-Saharan Afrika bankacılık sektöründe kurumsal sosyal sorumluluk ile finansal performans arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin bankaların finansal performansını iyileştirmede yardımcı olduğunu ileri sürmüştür.

Birindelli, Dell'Atti, Iannuzzi ve Savioli (2018) yönetim kurulu faaliyetleri ve kompozisyonun Amerika ve Avrupa'dan 108 bankanın 2011-2016 döneminde ESG performansı üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada, özsermaye karlılığının bankaların ESG performansını pozitif şekilde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Finans sektöründe faaliyette bulunan 727 firmanın 2006-2017 dönemi verileri kullanılarak Crespi ve Migliavacca (2020) tarafından yapılan çalışmada da benzer şekilde özsermaye karlılığının ESG performansını pozitif şekilde etkilediğine dair kanıtlara ulaşılmıştır.

VERİ VE METODOLOJİ

Çalışma, 2010-2020 dönemini ve ESG verisi olan 6 mevduat bankasını (Akbank, Garanti BBVA, VakıfBank, Halk Bankası, İş Bankası, Yapı ve Kredi Bankası) kapsamaktadır. Mevduat bankalarının finansal verileri ile ESG skorlarına ilişkin veriler Refinitiv Eikon veri tabanından ve bankaların finansal tablolarından elde edilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında incelenen tüm seriler aykırı ya da uç değer (outlier) sorununu minimize etmek için 1. ve 99. persentillere göre sınırlandırılmıştır. Çalışmaya dahil edilen tüm değişkenler ve bu değişkenlerin hesaplanma biçimleri Tablo 2’de sunulmuştur.

TABLO 2 | Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Bağımlı Değişken	
ROA	Net Kar/Toplam Aktifler
Tobin Q Oranı (TQ)	(Piyasa Değeri + Toplam Yükümlülükler) / Toplam Aktifler
Bağımsız Değişkenler	
ESG skoru	Çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim performans skoru
EPS skoru	Çevresel performans skoru
SPS skoru	Sosyal performans skoru
GPS skoru	Kurumsal yönetim performans skoru
Kontrol Değişkenleri	
Sermaye Yeterlilik Oranı (SYO)	Asgari Sermaye Yeterlilik Oranı
Büyüklik	Toplam Aktiflerin Doğal Logaritması
Likidite	Nakit ve Menkul Kıymetlerin Toplam Mevduata oranı
Gelir Çeşitlendirmesi (HHI)	Herfindahl Hirschman Index
Kredi Riski	Takipteki Krediler/Toplam Brüt Krediler
Covid-19	2020 yılı için 1 aksi halde 0 değerini alan kukla değişkendir.

Bankaların ESG skoru ile çevresel (EPS) sosyal (SPS) ve kurumsal yönetim (GPS) alt skorlarının finansal performans üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla geliştirilen doğrusal regresyon modeli aşağıda gösterilmiştir:

$$FP_{it} = \alpha_0 + \sum_{j=1}^4 ESG_{it} \theta_j + \sum_{j=1}^5 BDKD_{it} \theta_j + \alpha_1 Covid19_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Eşitlik 1’de yer alan i ve t alt indisleri sırasıyla bankaları ve yılları ifade etmektedir. FP_{it} bağımlı değişken olup muhasebe temelli (ROA) ve piyasa temelli (Tobin Q) finansal performans göstergelerini temsil etmektedir. ESG_{it} bağımsız değişkendir ve bankaların toplam ESG skorunu göstermektedir. Çevresel (EPS), sosyal (SPS) ve kurumsal yönetim (GPS) skorları ise ESG’nin alt unsurları olup diğer bağımsız değişkenlerdir. $BDKD_{it}$ ise banka düzeyinde kontrol değişkenlerini (toplam aktiflerin logaritması, sermaye yeterlilik oranı, likidite düzeyi, gelir çeşitlendirme ve takipteki kredilerin toplam brüt kredilere oranı) ifade etmektedir. Gelir çeşitlendirmesi için Herfindahl Hirschman Index (HHI) kullanılmış ve Eşitlik 2 ile hesaplanmıştır (El Khoury vd., 2021; Mercieca, Schaeck ve Wolfe, 2007; Sanya ve Wolfe, 2011);

$$HHI = \left(\frac{NET}{NOI} \right)^2 + \left(\frac{NON}{NOI} \right)^2 \quad (2)$$

Eşitlik 2’de yer alan NET net faiz gelirini, NON faiz dışı gelirleri, NOI ise net faiz gelirleri ile faiz dışı gelirlerinin toplamını temsil etmektedir. HHI, 0.50 ile 1.00 arasında bir değer almaktadır. HHI’nin 0.50 değerini alması tam gelir çeşitlendirmesini, 1.00 değerini alması ise en düşük gelir çeşitlendirmesini ifade etmektedir. Çalışmada

ayrıca banka düzeyindeki kontrol değişkenlerinin yanı sıra oluşturulan modellere Covid-19 pandemisinin finansal performans üzerindeki etkisini test etmek amacıyla $Covid19_{it}$ kukla değişkeni dahil edilmiştir. Bu değişken için 2020 yılında 1 değeri diğer yıllarda ise 0 değeri kullanılmıştır. Modelde yer alan ε_{it} hata terimidir ve $\varepsilon_{it} = \mu_i + \mu_{it}$. Bu denklemde μ_i bankaların gözlenemeyen etkilerini, μ_{it} ise $E(\mu_{it}) = 0$ ve $Var(\mu_{it}) = \sigma^2$ olan tesadüfi hata terimini ifade etmektedir.

Çalışmada 2010-2020 dönemi için Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 6 ticari bankanın dengeli panelinden oluşan yıllık bir veri seti kullanılmıştır. Belirlenen veri setinin hem zaman hem de yatay kesit boyutu içermesi, sıradan EKK gibi geleneksel bir yöntemle ekonometrik tahmin yapmayı zorlaştırabilmektedir. Çünkü gözlenemeyen etkiler, otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı gibi sorunlar, bu tahmincinin tutarsız ve sapmalı tahminler üretmesine neden olabilmektedir. Bu durumda Hausman test istatistiği sonucuna bağlı olarak sabit etkiler ve tesadüfi etkiler tahmincileriyle tahminler gerçekleştirilebilir. Ancak, bu modellerde yatay kesit bağımlılığı sorununun tespit edilmesi, bu tahmincilerin tutarlı olmayan ve sapmalı tahminler üretmesine neden olabilmektedir. Beck ve Katz (1995) hata terimlerine ilişkin varsayımlardan sapmaların olması durumunda EKK tahminlerinin optimal olmadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla, Tablo 5’in alt kısmında görüldüğü gibi Tobin Q oranının bağımlı değişken olduğu modellerin tamamında yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Bu durumda literatürde regresyon modellerinin tahmin edilmesinde literatürde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (Panel Corrected Standard Error/PCSE) ve Esnek Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (Feasible Generalized Least Squares/FGLS) gibi iki alternatif tahmin yöntemi önerilmektedir. Ancak, FGLS tahmincisi oldukça küçük standart hata tahminleri üretme eğilimindedir. Ayrıca, Beck ve Katz (1995) büyük T asimptotik tabanlı standart hatalar üreten PCSE tahminlerinin küçük panellerde de iyi sonuçlar ürettiğini göstermiştir. Buna ilaveten, değişen varyansa karşı dirençli standart hatalar üreten PCSE tahmincisi aynı zamanda otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığını da kontrol etmektedir (Hoechle, 2007; Greene, 2012). Dolayısıyla bu çalışmada parametre tahminleri için hem dengeli hem de dengesiz panellerde kullanılabilen PCSE tahmincisinden elde edilen sonuçlar rapor edilmiştir. FGLS tahminleri ise PCSE tahminlerinin sağlamlığının kontrol edilmesinde kullanılmıştır. Ayrıca, zamanla değişmeyen ve gözlenemeyen birim etkiler ile zaman kuklaları tüm tahminlerde regresyon modellerine dahil edilmiştir.

AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada ilk olarak ESG ve alt unsurları (EPS, SPS ve GPS) ile kontrol değişkenlerine ilişkin özet istatistikleri değerler hesaplanmış olup bu değerler Tablo 3’te sunulmuştur. Tablo 3’te rapor edilen özet istatistikler finansal performans göstergeleri açısından incelendiğinde, ROA değişkeninin ortalama değerinin yaklaşık 2.2 olduğu, Tobin Q değişkeninin yaklaşık ortalama değerinin ise 0.99 olduğu görülmektedir. ESG ve alt unsurlarını temsil eden değişkenlerin (EPS, SPS ve GPS)

TABLO 3 | Özet İstatistikler

	Gözlem Sayısı	Minimum Değer	Ortalama Değer	Standart Sapma Değeri	Maksimum Değer
ROA (%)	66	1.2	2.247	0.538	3.54
Tobin Q	66	0.921	0.992	0.048	1.114
ESG	66	24.57	57.408	14.373	91.17
EPS	66	15.3	64.485	22.657	97.24
SPS	66	22.3	66.249	17.981	96.7
GPS	66	4.75	46.03	18.285	81.42
SYO (%)	66	12.5	15.57	2.146	24.11
Büyüklik	66	18.106	19.301	0.566	20.381
Likidite (%)	66	35	53.512	9.835	89.22
HHI	66	0.5	0.582	0.094	0.8644
Kredi Riski (%)	66	1.13	4.526	3.328	16.54
Covid-19	66	0	0.091	0.29	1

TABLO 4 | Korelasyon Matrisi

Değişkenler	-1	-2	-3	-4	-5	-6	-7	-8	-9	-10
(1) ESG	1,00									
(2) EPS	0,63	1,00								
(3) GPS	0,57	0,26	1,00							
(4) SPS	0,82	0,44	0,12	1,00						
(5) SYO	0,28	0,22	0,36	0,08	1,00					
(6) Büyüklük	0,69	0,53	0,25	0,61	0,09	1,00				
(7) Likidite	0,09	0,21	0,2	-0,13	0,27	0,04	1,00			
(8) HHI	0,01	-0,32	-0,13	0,15	-0,17	0,17	-0,18	1,00		
(9) Kredi Riski	0,42	0,16	0,17	0,46	-0,04	0,53	-0,32	0,45	1,00	
(10) Covid-19	0,43	0,28	0,26	0,43	0,26	0,48	0,08	0,2	0,24	1,00

yaklaşık ortalama değerleri ise sırasıyla 57.41, 64.49, 66.25 ve 46 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca örnekleme yer alan kontrol değişkenlerinden sermaye yeterlilik oranı, büyüklük, likidite, gelir çeşitlendirmesi ve kredi riski değişkenlerinin ortalama değerlerinin sırasıyla 16, 19, 54, 0.58 ve 5 olduğu görülmektedir. Gelir çeşitlendirme değişkeninin ortalamasının 0.58 olması, örnekleme yer alan bankaların faiz ve faiz dışı gelirlerde tam çeşitlendirmeye yakın bir gelir çeşitlendirmesine sahip olduğunu göstermektedir.

Analizde çoklu doğrusallık sorununun varlığını araştırmak için Spearman korelasyon analizinden faydalanılmış olup bağımsız ve kontrol değişkenleri arasında hesaplanan korelasyon katsayıları Tablo 4'te sunulmuştur. Tablo 4'te görüldüğü üzere, ESG ve alt unsurları (EPS, GPS ve SPS) arasında hesaplanan korelasyon katsayıları sırasıyla

0.63, 0.57 ve 0.82 değerlerini almıştır. Bu değerler, ESG ve alt unsurları arasında sırasıyla orta ve yüksek düzeyde korelasyon olduğunu göstermektedir. Bu nedenle ESG ve alt unsurlarının belirlenen regresyon denklemleri ile ayrı ayrı modellenmesinin daha uygun olduğuna karar verilmiştir. Çünkü bağımsız ve kontrol değişkenleri arasında hesaplanan yüksek korelasyon katsayıları, tahminlerin standart hatalarının yüksek olmasına ve tahmincilerin etkinliğini kaybetmesine neden olmaktadır (Brooks, 2008).

Çalışmada ROA'nın bağımlı değişken olduğu 4 model (Model 1, 2, 3, 4) ve Tobin Q'nun bağımlı değişken olduğu 4 model (Model 5, 6, 7, 8) olmak üzere toplam 8 adet panel regresyon modeli tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 5'te raporlanmıştır.

Panel regresyon modellerinin tahmininde, hangi tahmincinin

TABLO 5 | Panel Regresyon Analizi Sonuçları (PCSE)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
	ROA	ROA	ROA	ROA	Tobin Q	Tobin Q	Tobin Q	Tobin Q
ESG	0.0132*** (0.0037)				0.0010*** (0.0003)			
EPS		0.0026 (0.0034)				-0.0002 (0.0002)		
SPS			0.0097*** (0.00315)				0.0004** (0.0002)	
GPS				0.0063*** (0.0016)				0.0006*** (0.0001)
Büyüklük	-0.0552 (0.215)	-0.0544 (0.188)	0.0865 (0.207)	-0.203 (0.198)	-0.0330** (0.0167)	-0.0333* (0.0173)	-0.0092 (0.0177)	-0.0426*** (0.0164)
Likidite	-0.0020 (0.0042)	-0.0029 (0.0042)	-0.0041 (0.0039)	0.0002 (0.0043)	0.0009*** (0.0003)	0.0009*** (0.0003)	0.0008*** (0.0002)	0.0009*** (0.0003)
HHI	-0.623 (0.462)	-0.780* (0.404)	-0.824** (0.406)	-0.467 (0.410)	-0.0153 (0.0351)	0.0221 (0.0388)	-0.0185 (0.0353)	0.00795 (0.0350)
SYO	0.0822*** (0.0232)	0.107*** (0.0225)	0.0972*** (0.0229)	0.0834*** (0.0234)	-0.0005 (0.0015)	0.0001 (0.00177)	-0.0003 (0.0016)	-0.0002 (0.0015)
Kredi Riski	-0.0449*** (0.0084)	-0.0479*** (0.0083)	-0.0409*** (0.0084)	-0.0445*** (0.0089)	-0.0003 (0.0007)	-0.0004 (0.0007)	-0.0007 (0.0007)	0.00005 (0.0006)
Covid-19	-0.814** (0.376)	-0.498 (0.335)	-0.661* (0.341)	-0.588* (0.322)	-0.0629** (0.0296)	-0.0250 (0.0304)	-0.0734** (0.0299)	-0.0349 (0.0282)
Sabit	1.827 (4.122)	2.008 (3.632)	-0.501 (4.003)	4.446 (3.767)	1.568*** (0.328)	1.592*** (0.334)	1.148*** (0.347)	1.748*** (0.313)
Hausman	0.0352	0.0481	0.0059	0.0187	0.0146	0.0035	0.0239	0.0035
Wooldridge	0.4257	0.5130	0.4712	0.4244	0.0964	0.1060	0.1063	0.1060
Modified Wald	0.9040	0.4470	0.9367	0.8755	0.7170	0.6722	0.5471	0.6722
CD	0.2131	0.4450	3614	0.2508	0.0172	0.0197	0.0149	0.0231
Wald test	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
R ²	0.7655	0.7455	0.7455	0.7648	0.8153	0.7900	0.8079	0.8422
N	66	66	66	66	66	66	66	66

Not: Dirençli standart hatalar katsayıların altında parantez içinde verilmiştir. Hausman testinde sıfır hipotezi "birim etkiler modeldeki diğer bağımsız değişkenlerle ilişkisizdir"/"sabit etkiler tahmincisi karşı tesadüfi etkiler tahmincisi geçerlidir" şeklinde kurulmaktadır. Wooldridge testinde sıfır hipotezi "modelde birinci dereceden otokorelasyon yoktur" şeklinde kurulmaktadır. Modified Wald testinde sıfır hipotezi "modelde hataların varyansı sabittir" şeklinde kurulmaktadır. CD testinde sıfır hipotezi "modelde yatay kesit bağımlılık yoktur" şeklinde kurulmaktadır. Wald testinde sıfır hipotezi "model bir bütün olarak anlamsızdır" şeklinde kurulmaktadır. Tabloda Hausman, Wooldridge, Modified Wald, CD ve Wald testleri için olasılık değerleri rapor edilmiştir. * p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01

kullanılması gerektiğini belirlemek için yapılan diagnostik testlerin sonuçları da Tablo 5'te yer almaktadır. Panel regresyon modellerinin tahmininde hangi tahmincinin kullanılması gerektiğini belirlemek için Hausman testi gerçekleştirilmiştir. Hausman testi sonuçlarına göre sıfır hipotezi tüm modellerde reddedilmiş ve Sabit Etkiler (SE) tahmincisinin en uygun tahminci olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca SE modellerinde otokorelasyon, değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığının varlığı sırasıyla Wooldridge (Wooldridge, 2010), Modified Wald (Greene, 2008) ve CD (Pesaran, 2004) testleri ile araştırılmıştır. Wooldridge ve Modified Wald test istatistiklerine göre, modellerde otokorelasyon ve değişen varyans olmadığını ifade eden sıfır hipotezleri reddedilememiştir. Ancak, Tobin Q'nun bağımlı değişken olduğu bütün modeller için CD test istatistiklerine dayalı olarak SE modellerinde yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden sıfır hipotezler reddedilmiştir. Dolayısıyla, tahminler yatay kesit bağımlılığına karşı dirençli standart hatalar üreten PCSE tahmincisi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, daha önce ifade edildiği gibi PCSE panel regresyon modellerinden elde edilen sonuçların sağlamlığını kontrol etmek amacıyla, belirlenen modeller FGLS panel regresyon yöntemi kullanılarak da tahmin edilmiş ve sonuçlar Ek Tablo 1'de sunulmuştur. Her iki modelden elde edilen tahmin sonuçları karşılaştırıldığında, değişkenlere ilişkin katsayı tahminlerinin tutarlı olduğu ifade edilebilir.

Hem ROA'nın hem de Tobin Q oranının bağımlı değişken olduğu modellerde, ESG skoru ile muhasebe ve piyasa temelli performans göstergeleri arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu bulgudan hareketle, bankaların ESG skorlarını yükseltmelerinin hem aktif karlılığını artırmada olumlu bir etkiye sahip olduğu, hem de sürdürülebilirlik faaliyetlerinin hissedar değeri yaratmada olumlu katkı sağladığını söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle, bankaların sürdürülebilirlik faaliyetlerine daha fazla önem vermeleri, banka performansının artmasına katkı sağlayacaktır. Brogi ve Lagasio (2018), Buallay (2019) ile Zaman ve Ellili (2022) de çalışmalarında benzer bulgulara ulaşmıştır.

ESG skorunun alt unsurları için yapılan analizlerin sonuçlarına bakıldığında, ESG skoru için yapılan analiz sonuçlarına benzer şekilde SPS ve GPS skorları ile performans göstergeleri arasında da pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Dolayısıyla sürdürülebilirlik faaliyetleri kapsamında sosyal ve kurumsal yönetim alanında yapılan yatırımlar ve faaliyetlerin, bankaların muhasebe ve piyasa temelli performansının artmasına katkı sağladığı söylenebilir. Bu çalışmanın sonuçlarıyla uyumlu şekilde Simsek ve Cankaya (2021) ve Zaman ve Ellili'nin (2022) çalışmasında SPS skorunun aktif karlılığı üzerinde, Buallay'in (2019) çalışmasında SPS skorunun, Miralles-Quiros vd. (2019) çalışmasında ise GPS skorunun Tobin Q üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

EPS skorunun bankaların performansına etkisini belirlemek için tahmin edilen panel regresyon modelinin sonuçları, EPS skoru ile ROA ve Tobin Q arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Literatür incelendiğinde, Shakil vd. (2019), Buallay (2019), El Khoury vd. (2021) ve Zaman ve Ellili'nin (2022) çalışmasında EPS skorunun aktif karlılığı üzerinde, El Khoury vd. (2021) çalışmasında ise Tobin Q üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bireylerin ve yatırımcıların sürdürülebilirlik konusundaki duyarlılığı her geçen gün artmakta ve hizmet satın almaları ile yatırım yapılacak firmaların seçiminde sürdürülebilirlik alanındaki yatırım ve faaliyetler bir tercih sebebi olabilmektedir. Bu nedenle, bankaların özellikle çevre ile ilgili faaliyet ve yatırımlarını daha fazla görünür kılmasını, hizmet satın alacak bireyler ve yatırımcılar tarafından daha fazla tercih edilmelerine ve dolayısıyla uzun vadede finansal performanslarının artmasına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Ayrıca politika yapıcıların bankacılık sektöründe ESG yatırımlarını teşvik edici ve tüm çıkar gruplarında çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim alanındaki farkındalığı artırıcı politikalar geliştirmesi, ESG performansının finansal performans üzerinde daha fazla olumlu etki yaratmasına katkı sağlayacaktır. Sürdürülebilir temalı yabancı fonların büyüklüğü her geçen gün daha da artmaktadır. Borsa İstanbul'da yabancı yatırımcı oranının yükselmesi, bu tarz fonların da piyasalara gelmesini ve dolayısıyla sürdürülebilirlik faaliyetlerinin firma performansına

daha fazla yansımaları sağlayabilir.

Kontrol değişkenlerinin bankaların muhasebe ve piyasa temelli performans göstergeleri üzerindeki etkisi incelendiğinde; bu çalışma, aktif karlılığı üzerinde sermaye yeterlilik oranı değişkeninin pozitif, gelir çeşitlendirmesi ve kredi riskinin negatif bir etkiye sahip olduğuna, Tobin Q üzerinde likidite değişkeninin pozitif, banka büyüklüğü değişkeninin negatif etkiye sahip olduğuna, Covid-19 pandemisinin ise her iki performans göstergesini negatif yönde etkilediğine dair kanıtlar sunmaktadır.

Kontrol değişkenlerinin bankaların performansı üzerindeki etkisi, ESG skorunun bankaların performansına etkisini araştıran daha önceki çalışmalar ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Literatürde kontrol değişkenleri için farklı bulgulara ulaşıldığı, ayrıca çalışmalarda bağımlı değişkenin değişmesi durumunda da bulgularda farklılaşmaların olduğu görülmektedir. Sermaye yeterlilik oranı değişkeninin, El Khoury vd. (2021) çalışması ile benzer şekilde aktif karlılığını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu bulgu, sermaye yeterlilik oranı daha yüksek olan bankaların diğer bankalara kıyasla aktif karlılıklarının daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Tobin Q oranının bağımlı değişken olduğu modellerde ise El Khoury vd. (2021) ve Batae vd. (2021) tarafından yapılan çalışmanın bulgularıyla benzer şekilde sermaye yeterlilik oranı istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Kredi riski ile aktif karlılığı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunurken, Tobin Q oranının bağımlı değişken olduğu modellerde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki çıkmamıştır. Kredi riskini temsilen kullanılan takipteki kredi oranındaki artışın, bankaların aktif karlılığının düşmesine neden olduğu söylenebilir. Buallay (2019) ve Buallay vd. (2020) de kredi riskinin aktif karlılığını negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Diğer yandan Di Tommaso ve Thornton (2020) takipteki kredilerin Tobin Q oranını negatif yönde etkilediğini, Buallay vd. (2020) ise aktif karlılığı üzerindeki negatif etkinin, performans değişkeni olarak Tobin Q oranı kullanıldığında pozitif yönde döndüğünü raporlamıştır.

Çalışmada, likidite değişkeninin Tobin Q üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu ancak aktif karlılığı üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Bankaların likidite oranlarındaki yükselişin, piyasa temelli performans göstergesinde yükseliş şeklinde bir etki yarattığı söylenebilir. Bu çalışmanın bulgularıyla paralel şekilde Batae vd. (2021) de likiditenin aktif karlılığı üzerinde bir etkisinin olmadığını belirlemiştir. Fakat Di Tommaso ve Thornton (2020), El Khoury vd. (2021) ve Batae vd. (2021) likiditenin Tobin Q üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığına, El Khoury vd. (2021) ise likiditenin aktif karlılığını pozitif yönde etkilediğine dair bulgulara ulaşmıştır.

Banka büyüklüğünün Tobin Q üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğuna dair kanıtlara ulaşılmıştır. Dolayısıyla banka büyüklüğündeki artışın Tobin Q oranında azalış yönünde bir etki yarattığı söylenebilir. Di Tommaso ve Thornton'un (2020) çalışması ile Miralles-Quiros vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada (tüm örneklem, gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve Anglo-Sakson hukuk sisteminde sahip ülkeler alt örneklemde) da bu çalışmanın sonuçlarına paralel bulgulara ulaşılmıştır. Ancak aktif karlılığının bağımlı değişken olduğu modellerde, Batae vd. (2021) tarafından yapılan çalışmanın bulgularıyla benzer şekilde, banka büyüklüğü ile aktif karlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Gelir çeşitlendirmesini temsilen kullanılan HHI değişkeni, tahmin edilen modellerden sadece bağımlı değişkenin aktif karlılığı olduğu iki modelde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere, HHI değişkeninin hesaplandığı Eşitlik 2'ye göre, 0.50 ile 1.00 arasında bir değer alan HHI'nin 0.50 değerini alması tam gelir çeşitlendirmesini, 1.00 değerini alması ise en düşük gelir çeşitlendirmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla HHI'nin düşmesi gelir çeşitlendirmesinin arttığını, yükselmesi ise gelir çeşitlendirmesinin azaldığını göstermektedir. Aktif karlılığı ile gelir çeşitlendirmesini temsilen kullanılan HHI değişkeni arasındaki negatif yönlü ilişki, HHI değerindeki artışın başka bir ifadeyle gelir çeşitlendirmesindeki azalışın bankaların aktif karlılığında azalışa yol açtığına işaret etmektedir. Bankaların faiz dışı gelir yaratacak işlemlerini ve dolayısıyla gelir çeşitlendirmesini artırması, aktif karlılığının artmasına olumlu bir

katkı sağlayacaktır. Ayrıca tüm dünyada ekonomileri olumsuz şekilde etkileyen Covid-19 pandemisinin, Türkiye’de bankaların muhasebe ve piyasa temelli performans göstergelerini olumsuz şekilde etkilediğine dair güçlü kanıtlara ulaşılmıştır.

SONUÇ

Sürdürülebilirliğin her geçen yıl daha da önemli hale geldiği günümüzde, firmaların sürdürülebilirlik anlayışını tüm iş süreçlerine ve stratejilerine entegre etmeleri, bu kapsamda yaptıkları faaliyetleri ve yatırımları, yatırımcılar başta olmak üzere tüm çıkar gruplarıyla ilişkilerinde vs. daha fazla ön plana çıkarmaları hem sürdürülebilirlik konusundaki farkındalığın artmasına katkı sağlayacak hem de bu kapsamda yürütülen faaliyetlerin performans anlamında ödülünü alabileceklerdir.

Bu çalışmanın amacı, ESG skorları üzerinden bankaların sürdürülebilirlik faaliyetlerinin muhasebe ve piyasa temelli performanslarına etkisini araştırmaktır. 2010-2020 döneminde ESG verisi olan altı mevduat bankasını kapsayan çalışmada Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PCSE) ve Esnek Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmada toplam ESG skoru ile sosyal (SPS) ve kurumsal yönetim (GPS) skorlarının, muhasebe ve piyasa temelli performans göstergelerini (ROA ve Tobin Q) pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuç, ESG kapsamındaki faaliyetler ve yatırımların desteklenmesi ve geliştirilmesine yönelik önemli çıkarımlar sunmaktadır. Banka sahipleri ile yöneticileri için firma performansını artırmada finansal olmayan raporlamanın ve ESG faaliyetlerinin daha fazla dikkate alınmasının faydalı olacağını ve ESG kapsamındaki yatırımların firma performansını artıracığını önermektedir. Ayrıca hissedar kapitalizminden paydaş kapitalizmine geçişin tartışıldığı günümüzde, sürdürülebilirlik alanında yapılan yatırımlar firmalara gelecekte önemli rekabet avantajları sağlayabilir. ESG skorlarının firma performansına olumlu katkısı nedeniyle yatırım kararlarında firmaların ESG skorlarının dikkate alınmasının yatırımcılar açısından fayda sağlayabileceği ifade edilebilir. Politika yapımcıların, bu alanda daha fazla teşvik edici ve düzenleyici tedbirler alması, hem gelişmiş ekonomilerde hızla gelişen sürdürülebilirlik anlayışının daha fazla firmada ve daha hızlı entegre olmasına yardımcı olacaktır hem de Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınmasında yarar sağlayacaktır.

Ayrıca bazı firmalar ve yöneticiler hatta kimi yatırımcılar tarafından sürdürülebilirlik alanında yapılan yatırımlar gereksiz bir maliyet olarak düşünülebilmektedir. Ancak hem toplum hem de yatırımcılar nezdinde bu konunun her geçen yıl daha da önemli hale gelmesi, uzun vadede firmaların yaptıkları yatırımların fazlasıyla karşılığını bulmasını sağlayabilecektir. Dolayısıyla, sürdürülebilirlik konusunda yapılan yatırımları, firmalar için uzun vadeli ve geleceğe yönelik yatırımlar olarak nitelendirmek de mümkündür.

Çevresel (SPS) skor ile aktif karlılığı ve Tobin Q arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki çıkmamıştır. Bireylerin ve yatırımcıların sürdürülebilirlik konusundaki duyarlılığı her geçen gün artmakta ve hizmet satın almaları ile yatırım yapılacak firmaların seçiminde sürdürülebilirlik alanındaki yatırım ve faaliyetler bir tercih sebebi olabilmektedir. Bu nedenle, bankaların özellikle çevre ile ilgili faaliyet ve yatırımlarını daha fazla görünür kılmalarını, hizmet satın alacak bireyler ve yatırımcılar tarafından daha fazla tercih edilmelerine ve dolayısıyla uzun vadede finansal performanslarının artmasına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Sermaye yeterlilik oranı ve gelir çeşitlendirmesindeki artış bankaların aktif karlılığında yükselişe, takipteki kredi oranının artması ise aktif karlılığında azalışa neden olmuştur. Likidite değişkeni Tobin Q üzerinde pozitif bir etkiye sahipken, banka büyüklüğü değişkeninin etkisi negatiftir. Ayrıca, Covid-19 pandemisi her iki performans göstergesini de olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

1. Azmi, W., Hassan, M. K., Houston, R. ve Karim M. S. (2021). ESG activities and banking performance: International evidence from emerging economies. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 70, 101277. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2020.101277>

2. Batae, O. M., Dragomir, V. D. ve Feleaga, L. (2021). The relationship between environmental, social, and financial performance in banking sector: A European study. *Journal of Cleaner Production*, 290, 125791. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.125791>

3. Birindelli, G., Dell’Atti, S., Iannuzzi, A. P. ve Savioli, M. (2018). Composition and activity of the board of directors: Impact on ESG performance in the banking system. *Sustainability*, 10(12), 4699. <https://doi.org/10.3390/su10124699>

4. Brogi, M. ve Lagasio, V. (2018). Environmental, social, and governance and company profitability: Are financial intermediaries different? *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26, 576–587. <https://doi.org/10.1002/csr.1704>

5. Buallay, A. (2019). Is sustainability reporting (ESG) associated with performance? Evidence from the European banking sector. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 30, 98–115. <https://doi.org/10.1108/MEQ-12-2017-0149>

6. Buallay, A., Fadel, S. M., Al-Ajmi, J. Y. ve Saudagaran, S. (2020). Sustainability reporting and performance of MENA banks: Is there a trade-off? *Measuring Business Excellence*, 24, 197–221. <https://doi.org/10.1108/MBE-09-2018-0078>

7. Brooks, C. (2008). *Introductory Econometrics for Finance* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

8. Chang, H.-Y., Liang, L. W. ve Liu, Y.-L. (2021). Using environmental, social, governance (ESG) and financial indicators to measure bank cost efficiency in Asia. *Sustainability*, 13(20), 11139. <https://doi.org/10.3390/su132011139>

9. Cornett, M. M., Erhemjamts, O. ve Tehranian, H. (2016). Greed or good deeds: An examination of the relation between corporate social responsibility and the financial performance of U.S. commercial banks around the financial crisis. *Journal of Banking and Finance*, 70, 137–159. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2016.04.024>

10. Crespi, F. ve Migliavacca, M. (2020). The determinants of ESG rating in the financial industry: The same old story or a different tale? *Sustainability*, 12(16), 6398. <https://doi.org/10.3390/su12166398>

11. Di Tommaso, C. ve Thornton, J. (2020). Do ESG scores effect bank risk taking and value? Evidence from European banks. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27, 2286–2298. <https://doi.org/10.1002/csr.1964>

12. Driscoll, J. C. ve Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *The Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549–560. <https://doi.org/10.1162/003465398557825>

13. Eccles, R. G., Ioannou, I. ve Serafeim, G. (2014). The impact of corporate sustainability on organizational processes and performance. *Management Science*, 60(11), 2835–2857. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2014.1984>

14. El Khoury, R., Nasrallah, N. ve Alareeni, B. (2021). ESG and financial performance of banks in the MENAT region: Concavity–convexity patterns. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 11, 1–25. <https://doi.org/10.1080/20430795.2021.1929807>

15. Erhemjamts, O., Huang, K. ve Tehranian, H. (2022). Climate risk, ESG performance, and sentiment for U.S. commercial banks. Retrieved from https://advantage.factset.com/hubs/Landing%20Page%20Images%20+%20Files/Paper_Climate%20Risk%20C%20ESG%20Performance%20and%20ESG%20Sentiment.pdf

16. Ersoy, E., Swiecka, B., Grima, S., Özen, E. ve Romanova, I. (2022). The impact of ESG scores on bank market value? Evidence from the U.S. banking industry. *Sustainability*, 14(15), 9527. <https://doi.org/10.3390/su14159527>

17. Esteban-Sanchez, P., de la Cuesta-Gonzalez, M. ve Paredes-Gazquez, J. D. (2017). Corporate social performance and its relation with corporate financial performance: International evidence in the banking industry. *Journal of Cleaner Production*, 162, 1102–1110. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.06.127>

18. Gholami, A., Sands, J. ve Rahman, H. U. (2022). Environmental, social and governance disclosure and value generation: Is the financial industry different? *Sustainability*, 14, 2647. <https://doi.org/10.3390/su14052647>

19. Greene, W. H. (2008). *Econometric analysis*. Granite Hill Publishers.

20. Greene, W. H. (2012). *Econometric analysis* (7th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

21. Hoechle, D. (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *Stata Journal*, 7(3), 281–312.

22. Im, K. S., Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53–74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)

23. Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631–652. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1631>

24. Mercieca, S., Schaeck, K. ve Wolfe, S. (2007). Small European banks: Benefits from diversification? *Journal of Banking & Finance*, 31(7), 1975–1998. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2007.01.004>

25. Miralles-Quirós, M. M., Miralles-Quirós, J. L. ve Hernández, J. R. (2019). ESG performance and shareholder value creation in the banking industry: International differences. *Sustainability*, 11, 1404. <https://doi.org/10.3390/su11051404>

26. Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. University of Cambridge, Faculty of Economics, *Cambridge Working Papers in Economics* No. 0435.

27. Refinitiv (2022). Environmental, social and governance scores from Refinitiv. (RE1606884/4-22, May 2022). Retrieved from https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/methodology/refinitiv-esg-scores-methodology.pdf

28. Sanya, S. ve Wolfe, S. (2011). Can banks in emerging economies benefit from revenue diversification. *Journal of Financial Services Research*, 40, 79–101. <https://doi.org/10.1007/s10693-010-0098-z>

29. Shakil, M. H., Mahmood, N., Tasnia, M. ve Munim, Z. H. (2019). Do environmental, social and governance performance affect the financial performance of banks? A cross-country study of emerging market banks. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 30, 1331–1344. <https://doi.org/10.1108/MEQ-08-2018-0155>
30. Simsek, O. ve Cankaya, S. (2021). Examining the relationship between ESG scores and financial performance in banks: Evidence from G8 countries. *PressAcademia Procedia*, 14, 169–170. <http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2021.1524>
31. Siueia, T. T., Wang, J. ve Deladem, T. G. (2019). Corporate social responsibility and financial performance: A comparative study in the Sub-Saharan Africa banking sector. *Journal of Cleaner Production*, 226, 658–668. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.027>
32. Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data*. London: MIT press.
33. Wu, M.-W. ve Shen, C.-H. (2013). Corporate social responsibility in the banking industry: Motives and financial performance. *Journal of Banking & Finance*, 37, 3529–3547. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.04.023>
34. Zaman, S. ve Ellili, N. O. D. (2022). The effect of ESG disclosure on the financial performance of UAE banks. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4043024>

EKLER

EK TABLO 1 | Panel Regresyon Analizi Sonuçları (FGLS)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(6)	(7)	(8)	(9)
	ROA	ROA	ROA	ROA	TQ	TQ	TQ	TQ
ESG	0.0160*** (0.0046)				0.0009*** (0.0003)			
EPS		-0.0003 (0.0047)				-0.0001 (0.0003)		
SPS			0.0066*** (0.0023)				0.0004** (0.0002)	
GPS				0.0082** (0.0040)				0.0005* (0.0003)
Büyükük	-0.334 (0.271)	-0.233 (0.293)	-0.0189 (0.272)	-0.513* (0.302)	-0.00122 (0.0273)	0.00720 (0.0269)	0.0245 (0.0270)	-0.0151 (0.0266)
Likidite	-0.0074 (0.0054)	-0.0033 (0.0061)	-0.0055 (0.0053)	-0.0039 (0.0061)	0.00057* (0.0003)	0.0008** (0.0004)	0.0006** (0.0003)	0.0007** (0.0003)
HHI	0.136 (0.622)	0.216 (0.652)	-0.0298 (0.605)	0.394 (0.660)	0.0193 (0.0466)	0.0247 (0.0503)	0.0138 (0.0431)	0,0286 (0.0515)
SYO	0.112*** (0.0273)	0.114*** (0.0327)	0.119*** (0.0306)	0.105*** (0.0318)	0.00209 (0.00233)	0.00217 (0.00259)	0.00253 (0.00243)	0.00162 (0.00239)
Kredi Riski	-0.0390*** (0.0111)	-0.0385*** (0.0136)	-0.0391*** (0.0114)	-0.0356*** (0.0137)	-0.0005 (0.0008)	-0.0005 (0.0008)	-0.0003 (0.0009)	-0.0005 (0.0007)
Covid-19	-0.483 (0.464)	-0.112 (0.517)	-0.531 (0.454)	-0.0345 (0.475)	-0.116** (0.0466)	-0.0952** (0.0462)	-0.133*** (0.0455)	-0.0863* (0.0451)
Sabit	6.247 (5.038)	4.831 (5.526)	(0.725) (5.146)	9.682* (5.604)	0.937* (0.522)	0.810 (0.507)	0.473 (0.516)	1.203** (0.500)
Wald test	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
N	66	66	66	66	66	66	66	66

Not: Dirençli standart hatalar katsayıların altında parantez içinde verilmiştir. Wald testinde sıfır hipotezi "model bir bütün olarak anlamsızdır" şeklinde kurulmaktadır. * p < 0.10, ** p < 0.05, *** p < 0.01.

ORTAK PAYLAŞIMLI E-SCOOTER KULLANIMININ KİSMİ EN KÜÇÜK KARELER YAPISAL EŞİTLİK MODELİMLEME İLE ARAŞTIRILMASI

YAZGI HAZAL TOPÇUOĞLU¹ & VEYSEL YILMAZ² & ERKAN ARI^{3*}

¹Bilim Uzmanı, yhzaltopcuoglu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2780-4549>, ²Prof. Dr, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstatistik Bölümü, vyilmaz@ogu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-5147-5047>, ³Doç. Dr, Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, erkan.ari@dpu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-6012-0619>

Çalışmada anketin araştırmacılara uygulanabilmesi için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 2022/02 toplantı sayısında Karar 36 maddesi gereği etik kurul izni alınmıştır.

ÖZ

Bu çalışmada ortak paylaşımlı e-scooter kullanım niyetini etkileyen faktörler önerilen bir yapısal model ile araştırılmıştır. Önerilen modelin tasarlanmasında Teknoloji Kabul Modeli (TKM) temel alınmıştır. Araştırma modelinde, TKM'ne yer alan faktörlere ilave olarak Çevresel Kaygı, Ekonomik Fayda, Zevk ve Covid 19 Etkisi gibi faktörler eklenerek çalışmanın kapsama alanı genişletilmiştir. Araştırma modeli küçük veri setleri için uygun çözümler veren ve özellikle çok değişkenli normal dağılım varsayımı gerektirmeyen Kısmi En Küçük Yapısal Eşitlik Modelleme (KEK-YEM) ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda modelin açıklama gücünün yüksek ve uyumlu olduğu belirlenmiştir. Çalışmada sınanan 12 hipotezden sadece ikisi desteklenmemiştir. Salgın döneminde toplu taşıma araçlarını riskli olarak algılayan ve çevresel kaygı düzeyleri yüksek olan bireylerin e-scooter kullanım niyetinin daha yüksek olduğu tesbit edilmiştir.

Editör / Editor:

Emrah KOÇAK,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Hakemler / Referees:

Fatma SÖNMEZ ÇAKIR,
Bartın Üniversitesi, Türkiye
Hamza YALÇIN,
Harran Üniversitesi, Türkiye
Melike DEDEOĞLU,
Erciyes Üniversitesi, Türkiye

*Sorumlu Yazar/ Corresponding Author:

Erkan ARI
erkan.ari@dpu.edu.tr

JEL:

C40, C50, C80

Geliş: 6 Mayıs 2022

Received: May 6, 2022

Kabul: 29 Aralık 2022

Accepted: December 29, 2022

Yayın Tarihi: 30 Aralık 2022

Published: December 30, 2022

Atıf Önerisi / Cited as (APA):

Topçuoğlu, Y. H. & Yılmaz, V. & Ari, E. (2022),
Ortak Paylaşımlı E-Scooter Kullanımının Kısmi
En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modelleme ile
Araştırılması,
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi Dergisi, 63, 83-90,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1112977

Keywords: E-scooter, Ortak Tüketim, Teknoloji Kabul Modeli, Yapısal Eşitlik Modelleme

INVESTIGATION OF SHARED E-SCOOTER USAGE BY PARTIAL LEAST SQUARES STRUCTURAL EQUATION MODELING

ABSTRACT

In this study, the factors affecting the intention to use shared e-scooter were investigated with a proposed structural model. The Technology Acceptance Model (TAM) was taken as the basis for the design of the proposed model. In the research model, the scope of the study has been expanded by adding factors such as Environmental Concern, Economic Benefit, Pleasure and Covid 19 Effect in addition to the factors included in TAM. The research model was analyzed with Partial Smallest Structural Equation Modeling (PLS-SEM), which gives suitable solutions for small datasets and does not require the assumption of multivariate normal distribution. As a result of the analysis, it was determined that the explanatory power of the model was high and compatible. Only two of the 12 hypotheses tested in the study were not supported. It has been determined that individuals who perceive public transportation vehicles as risky and have high environmental concern levels during the epidemic period have a higher intention to use e-scooter.

Anahtar Kelimeler: E-scooter, Shared Consumption, Technology Acceptance Model, Structural Equation Modeling

GİRİŞ

Günümüz toplumunda, sahiplik temelli tüketim yoğun olarak benimsenmiş bir davranış biçimidir. Sahiplik temelli sistem, aşırı tüketime yola açarak kaynakların tükenmesine ve çevresel yıkımlar gibi bir çok olumsuzluğa neden olmaktadır. Bu yıkıcı sonuçların önlenmesi amacıyla 70'li yıllarda "ortak tüketim" kavramı ortaya atılmıştır. 1978'de Felson ve Speath ortak tüketimi ekonomik açıdan değerli mal ve hizmetlerin bir ya da birden fazla birey tarafından ortak kullanım çerçevesinde tüketilmesi olarak tanımlamıştır.

Ortak tüketimle ilgili diğer bir tanım Botsman ve Rogers (2010) tarafından "geleneksel anlamda paylaşım, değiş tokuş, ödünç verme, kiralama, hediye etme usullerinin teknolojiyi kullanarak bireyler arasında yaygınlaşmasıdır" şeklinde yapılmıştır. Ayrıca, ortak kullanım tüketiciye ekonomik, çevresel ve sürdürülebilirlik açısından birçok avantajlar da sağlamaktadır. Tüketicilerin çeşitli mülk ve hizmetlerin sahiplik hakkını edinmektense diledikleri mülk ve hizmetlere diledikleri zaman erişimlerinin olmasına dayanan ortak paylaşım, otomobil paylaşımından kredi kooperatiflerine, oyuncak kütüphanelerinden ortak büro alanlarına kadar pek çok farklı şekillerde günlük hayatın içerisinde (Gümüş ve Es Gegez, 2017). Son günlerde Covid-19 salgını nedeniyle toplu taşıma araçlarındaki yüksek risk algısı farklı ulaşım araçlarını gündeme getirmiştir. Bu araçlardan paylaşımlı e-scooterlar, ortak paylaşımına örnek olabilecek mikromobilité araçlarından biridir.

Paylaşımlı e-scooter 2017 yılında Santa Monica, California'da piyasaya sürülmüştür. E-scooter; elektrikle çalışan, karbon salınımı olmadığı için doğa dostu bir ulaşım aracıdır. Son zamanlarda dünya da çok yaygın kullanımı olan e-scooter kısa mesafe kullanımında büyük ölçüde ulaşım kolaylığı sağlayan yeni nesil mikromobilité aracıdır. Sürdürülebilir ulaşımın bir biçimi olarak, paylaşımlı e-scooterlar kentsel ulaşımı trafik sıkışıklığını ve yakıt kullanımını azaltarak dönüştürme potansiyeline sahiptir (Shaheen ve Cohen, 2019). E-scooter kullanımı açısından da çok kolay bir ulaşım aracı olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'de de Martı, Hop vb. uygulamalarla e-scooter paylaşımı özellikle gençler arasında oldukça yaygınlaşmıştır. Kullanımının bu kadar yaygınlaşması nedeniyle e-scooterlar için yerel yönetim ve trafik otoriteleri çeşitli düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştır. 2021 Haziranda İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) tarafından bazı düzenlemeler getirilmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Ulaşım Koordinasyon Merkezi (UKOME) toplantısında e-scooterlar kaldırımında kullanılması yasaklanmış, yalnızca bisiklet ve taşıt yollarında kullanılabilceği, 15 yaşını doldurmayanlar paylaşımlı elektrikli scooter hizmetinden yararlanamayacağı, yalnızca belediyenin izin verdiği yerlerde park edebileceği, birden fazla kişi binemeyeceği gibi maddelerden oluşan yönerge oy birliğiyle kabul edilmiştir. Ortak paylaşımlı e-scooterlar yeni sayılabilecek bir mikromobilité aracı

RESİM 1 | Ortak Paylaşımlı E-scooter

olması nedeniyle üzerinde hala çalışmalar yapılmakta ve bu araçlar üzerinde çeşitli yenilik ve geliştirmeler yapıldığı gözlenmektedir.

Kişiler ortak paylaşımlı e-scooterları kendine en yakın bir konumda bulabilmek için önce akıllı telefona ücretsiz mobil uygulaması indirmeleri gerekmektedir. Daha sonra uygulamadaki harita üzerinden seçim yapabilmektedir. Kredi kartı tanımlanması yapıldıktan sonra başla seçeneğini tıklayıp scooterın üzerindeki kodu okutarak kullanmaya başlanabilmektedir. Kiralanan scooterın ödemesi kullanım süresine göre hesaplanmaktadır. Başlangıç ücreti ortalama olarak 2 TL olup dakika başına 1 TL olarak ücretlendirilmektedir. Varies noktasına gelindiğinde Resim 1'deki gibi üvrenli bir yere kilitlenerek fotoğrafını çekip sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Ayrıca bu ortak paylaşımlı scooterlar en fazla 24 saat kullanılabilir.

Günlük hayatta, hem salgın sebebiyle seyahatlerde riski azaltmanın bir yolu olarak, hem de kısa mesafelerde kolay ve ucuz ulaşım aracı olması nedeniyle özellikle gençler arasında çok hızlı olarak yaygınlaşmıştır. Çok hızlı yaygınlaşması nedeniyle kullanım tercihleri ve kullanım tarzları ortaya konması hem literatür hem de uygulamadan etkilenen kurum ve kişiler için önemli hale gelmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde konunun yeni olması nedeniyle çalışmalar 2010 yıllarda başlamıştır. Bu nedenle konuya ilişkin literatür oluşturmak amacıyla 2015'den günümüze yapılan çalışmalar incelenmiştir.

Sang ve Bekhet (2015), Malezya'da elektrikli araçların kabul edilmesini etkileyen temel nedenleri araştırmıştır. Çoklu regresyon modeline dayalı olarak elektrikli araçların kabulünün sosyal etkiler, performans özellikleri, finansal faydalar, çevresel kaygılar, demografi, altyapı hazırlığı ile önemli ölçüde ilişkili olarak açıklanabileceğini belirlemiştir. Sovacool vd., (2019), Çin'deki elektrikli araçların benimsenmesini etkileyen faktörlerini incelemiştir. Temel bileşen analizi kullanarak elektrikli araçların benimsenme isteğinin performans özelliklerine, elektrikli araç kullanmanın algılanan faydalarına ve tanıtımına yönelik politikalarına bağlı olduğunu ortaya çıkarmışlardır.

James vd. (2019), e-scooter sürücülerini ve sürücü olmayanların algılanan güvenliklerini, engellenen kaldırım deneyimlerini incelemiştir. Yazarlar, e-scooterın %16'sının düzgün park edilmediğini ve %6'sının yayaların geçiş hakkını engellediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca bu araştırma e-scooterın uber, lyft, taksi, yürüyüş, otobüs ve otomobil gibi ulaşım araçlarının yerini aldığı da ifade etmişlerdir.

Fitt ve Curl (2019), çalışmalarında "E-scooter'ları kimler kullanır?", "İnsanlar neden e-scooter kullanıyor veya kullanmıyor?", "İnsanlar e-scooter'larla nereye gidiyor?", "E-scooter araç kullanımının yerini alıyor mu?", sorularına 591 kişiye anket yaparak yanıt aramışlardır. Katılımcıların %71'inin e-scooter kullanıcıları olduğu, daha genç yaşta erkekler ve tam zamanlı çalışanların e-scooterı tercih ettiği belirlenmiştir. Ayrıca kullanıcıların kullanım nedenlerinin başında denemek ve eğlenmek olduğu, kullanıcıların işe, süpermarkete, alışverişe ve eğlenceye giderken tercih ettiklerini, gezilerin %58'inin yürüyüş ve bisikletin yerini aldığı tespit edilmiştir. Zagorskis ve Burinskien'e (2020), artan elektrikli mobil araçların kullanımının neden olduğu zorlukları incelemiş, e-scooterların Avrupa'da en popüler elektrikli araç olduğunu fakat bu araçların sokak alan paylaşımı, yol güvenliği ve trafik suçları açısından sorun yarattıklarını değinmiştir.

Liew vd. (2020), e-scooter kaynaklı kazaları incelemiştir. E-scooter kaynaklı kazaların sayısının arttığını, bununla ilgili önlemler alınması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bölen ve Çeliker (2021), kullanıcıların paylaşımlı e-scooterı kabullenmelerinde etkin faktörler "Değer Temelli Benimseme Modeli" açısından incelemiştir. 118 kişiden anket yöntemiyle topladıkları verileri yapısal eşitlik modellemesi tekniği ile analiz etmişlerdir. Araştırmada kullanıcıların, paylaşımlı e-scooterları kullanımını rahat ve eğlenceli gördükleri fakat ücretlerinin kullanımı olumsuz etkilediği değerlendirilmiştir.

Koplin vd. (2021), tüketicinin bakış açısından e-scooter kullanım faktörlerini incelemiştir. Birleşik Teknoloji Kabul Modelinden yararlanarak e-scooter kullanımının genelde eğlence olarak görüldüğünü ve aslında kısa mesafede yürüyüşün yerini aldığı sonucuna varmışlardır. Ratan vd. (2021), e-scooter mobil uygulamalarının kullanım niyetine etkisini ve demografik özelliklerini araştırmışlardır. Sonuçlar algılanan

kullanım kolaylığının kullanım niyetine etki ettiğini ve algılanan faydanın bu ilişkiye aracılık ettiğini göstermiştir.

Chen vd. (2021), fosil yakıtlı e-scooterlara geçişteki kaygıyı ve buna karşı olma nedenlerini incelemişlerdir. Analiz sonucunda fosil yakıtlı e-scooterın benimsenme oranının düşük olduğuna değinmişlerdir. Nikiforiadis vd. (2021), e-scooterların çalışma şeklini ve kullanıcıların profilini araştırmışlar. 271'i e-scooter kullanıcısı olan 578 kişiye anket uygulamışlardır. Sonuçlar e-scooterların yürüyüşün ve toplu taşımanın yerini aldığını, bisiklet ve motosiklet kullanıcılarının tercihlerini değiştirmediklerini göstermiştir.

Flaherty vd. (2021), e-scooterlardan kaynaklanan ayak ve ayak bileği yaralanmalarını incelemişlerdir. Analiz sonucunda aslında e-scooterların ciddi ayak ve ayak bileği yaralanmalarına sebep olduğu sonucuna varmışlardır. Stigson vd. (2021), İsveçte e-scooterlar ile ilgili yaralanmaları ve kaza nedenlerini araştırmışlardır. Yaralanmaların çoğunun e-scooter kullanıcılarının yaptıkları kazalar olduğunu ve yanlış park edilmiş e-scooterların tehlikeye yol açtığını belirlemişlerdir. Guo ve Zhang (2021), e-scooter paylaşım kullanımını etkileyen faktörleri araştırarak e-scooter kullanıcı davranışlarını anlamaya çalışmışlardır. Anket yöntemiyle ulaştıkları demografik özellikler dahil e-scooter kullanımını etkileyen faktörleri tanımlamışlardır. Paylaşımlı e-scooter'ların kentsel ulaşımın sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynadığı sonucuna varmışlardır.

Rejali vd. (2021), paylaşımlı e-scooterların genişletilmiş TKM modelini kullanarak yapısal eşitlik modeli ile 1078 kişilik örneklem üzerinden incelemişlerdir. Özel normların e-scooter kullanımını en iyi açıklayan faktör olduğunu, kısa mesafede araç kullanımı ve motosikletin yerini aldığını belirlemişlerdir. Tuli, Mariah ve Crews (2021), e-scooter kullanımını etkileyen faktörleri araştırmışlardır. Yoğun nüfuslu alanlarda, daha fazla park ve açık alanlı bölgelerde, halka açık bisiklet paylaşım istasyonlarının olduğu bölgelerde daha fazla sayıda e-scooter tercih edildiğini belirlemiştir.

Literatürdeki bir çok çalışma e-scooterların çalışma modeli, e-scooter kaynaklı yaralanmalar, park ihtiyaçları ve yakıtlarına odaklanırken, bu çalışma Teknoloji Kabul Modelinden (TKM) yararlanılarak Türkiye'deki ortak paylaşımlı e-scooter kullanıcılarının, kullanım niyetlerini etkileyen faktörleri araştırmayı amaçlamıştır. Çalışmada önerilen araştırma modelinde, TKM'ne yer alan faktörlere ilave olarak Çevresel Kaygı, Ekonomik Fayda, Zevk ve Covid 19 pandemisinin ortak paylaşımlı e-scooter kullanımına olan etkisi gibi faktörler eklenecek çalışmanın kapsamı alanı genişletilmiştir.

YÖNTEM

Bu araştırmada ortak paylaşımlı e-scooter kullanım niyetini etkileyen faktörler önerilen bir yapısal model ile araştırılmıştır. Önerilen modelin tasarlanmasında Teknoloji Kabul Modeli (TKM) temel alınmıştır. Araştırma modelinde, TKM'ne yer alan faktörlere ilave olarak Çevresel Kaygı, Ekonomik Fayda, Zevk ve Covid 19 Etkisi gibi faktörler eklenerek TKM'li model ve çalışmanın kapsamı alanı genişletilmiştir. Araştırma modelinin uyumu ve hipotezlerin testi, çok değişkenli normal dağılım varsayımı grektirmeyen ve özellikle küçük hacimle örneklemelerde başarılı sonuçlar veren Kısmi En Küçük Yapısal Eşitlik Modellemesi (KEK-YEM) kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

A. Araştırma modeli ve Hipotezlerin tasarımı

TKM, bir bilgi sistemini kullanıcıların kabullenme ve reddetme sebeplerini algılarına göre inceleyip açıklamaktadır (Davis, 1989). TKM, inanç, niyet ve davranışın arasında nedensellik olduğunu ifade eden bir modeldir (Sun ve Zhang, 2006). TKM, bilgisayar teknolojileri ve kullanıcılar arasındaki kullanıcı davranışını belirtmeyi, bununla birlikte hem önsözüm hem de kuramsal olarak ifade edilebilen bilgisayar kabulünün belirleyicilerinin bir açıklamasını yapmayı amaçlamıştır. Davis vd., (1989), TKM'nin asıl amacının kişilerin inanç ve niyet gibi içsel unsurların, dışsal unsurlardan nasıl etkilendiklerinin incelemek olduğunu ifade etmiştir. TKM'de algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan fayda, doğrudan ve tutum üzerinden dolaylı olarak niyetin tahmin edicisi olduğu görülmektedir (Taylor ve Todd, 1995).

Bu araştırmanın temel amacı paylaşımlı e-scooter niyetini etkileyen faktörler TKM genişletilmiş bir yapısal model kapsamında incelemektir. Araştırma modelinde dışsal değişkenler olarak sosyal etki, çevresel kaygı ve ekonomik fayda ele alınmış, içsel değişken olarak da kullanım

niyeti tanımlanmıştır.

TKM ile ilgili önceki araştırmalarda niyeti etkilediği tespit edilen algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanılabilirliği, zevk motivasyonu üzerinden de dolaylı olarak kullanım niyetine etkisi araştırılmıştır. Zevk motivasyonunun ve algılanan kullanılabilirliğin kullanım niyeti üzerindeki etkisi de test edilmiştir. Ayrıca son günlerde Covid-19 salgını insanların toplu taşıma araçları kullanımını azaltarak e-scooter kullanımını arttırmıştır. Bu nedenle araştırma modeline Covid-19 etkisi de eklenmiştir. Şekil 1'de önerilen araştırma modeli verilmiştir.

Teknoloji kabulü kuramlarından niyete direkt etki eden sosyal etki, kişilerin yakın çevresindeki bireylerin bu sistemi kullanması gerektiği inancı olarak ifade edilmektedir. Sosyal etki, davranışsal niyeti belirleyen asıl değişkenlerden bir tanesidir ve algılanan fayda üzerinden dolaylı etkiye sahiptir (Venkatesh, vd., 2003; Hong ve Tam, 2006).

E-scooter kullanıcıları üzerinde kullanıma yönelik olumlu bir sosyal etki olursa; algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığı da olumlu yönde etkilenir.

H1: Sosyal etkinin e-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda (algıladıkları kullanılabilirlik) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Sosyal etkinin e-scooter kullanıcılarının algıladıkları kullanım kolaylığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Çevresel endişe kişisel tutumdan çok, sosyal bir düşünce ve kaygıyı ifade etmektedir (Edwards ve Oskamp, 1992; Manzo ve Weinstein, 1987). Çevresel kaygıyı daha kapsamlı ifade etmek gerekirse, kişilerin dünyaya yönelik oluşan tehlikelere, bu tehlikelerin doğaya ve gelecek nesillere yönelik olumsuz etkileri kapsamında oluşan endişeleridir (Abdul-Muhmin, 2007). Çevre kaygısı yüksek olan kişiler; satın alma faaliyetlerinde çevreci davranışlar sergileyebilirler, korumacı eylem fikirlerine açık olabilirler, ürünlerin çevreye olan tehlikelerini anlarlar ve kişisel güvenliğe değer verirler (Kinneer vd., 1974).

Çevresel kaygının artması fosil yakıt kullanılmayan ve doğaya dost olan e-scooter kullanımına yönlendirmiştir. Çevresel kaygının e-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda ve algıladıkları kullanım kolaylığı üzerinde etkisi olabilir.

H3: Çevresel kaygının e-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda (algıladıkları kullanılabilirlik) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H4: Çevresel kaygının e-scooter kullanıcılarının algıladıkları kullanım kolaylığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Ekonomik açıdan tasarruf sağlayabilmek bireyler için önemlidir. Bu tasarruf sağlamada ortak tüketim önemli bir unsurdur. Bireyleri paylaşmaya iten en önemli öğelerden biri ekonomik açıdan kazanç elde etmeleridir (Lamberton ve Rose, 2012). Kişilerin ortak tüketimi seçmelerinde ekonomik endişeleri, diğer endişelerine oranla daha yüksektir (Bardhi ve Eckhardt, 2012). Ortak tüketim her zaman daha hesaplı bir seçenek sunarak fiyat endişesini ön planda tutan kişiler için önemli bir alternatif oluşturur (Moeller ve Wittkowski, 2010).

Ekonomik faydanın e-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda ve kullanım kolaylığı üzerinde etkisi için öne sürülen hipotezler aşağıda verilmiştir.

H5: Ekonomik faydanın e-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda (algıladıkları kullanılabilirlik) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H6: Ekonomik faydanın e-scooter kullanıcılarının algıladıkları kullanım kolaylığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Başarı beklentisi, sistemin kullanımının ne kadar kolay olduğu olarak tanımlanır. (Venkatesh, vd., 2003). Kolaylık, çok fazla çaba gerektirmeyen anlamında kullanılır (Davis, 1989). Özetle kullanım kolaylığı bir kişinin herhangi bir sistemin kullanımını fazla çaba harcamadan öğrenme derecesidir.

Teknolojik bir sistemin kullanımını ne kadar zor olursa o kadar az kullanılır. TKM'de belirtilen algılanan kullanım kolaylığı üzerine yapılan uygulamalı araştırmalar, algılanan faydaya hem doğrudan hem de dolaylı olarak önemli etkide bulunduğunu ortaya koymuştur (Venkatesh ve Davis, 2000). Kullanıcılar, sistemin faydasını çabasıyla karşılaştırdıklarında performans faydası, kullanım kolaylığından fazlaysa sistemin sunduğu kazanımdan daha iyi faydalar sağlayabilirler (Doll ve Torkzadeh, 1988).

E-scooter kullanımı ne kadar kolay olursa kişilerin e-scooter kullanımında algıladıkları fayda o kadar fazla olabilir. Bunu sınamak için aşağıdaki hipotez yazılmıştır.

H7: E-scooter kullanıcılarının algıladıkları kullanım kolaylığının, algıladıkları fayda üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Algılanan fayda, bireyin belli bir sisteme kolay erişimi ve fazla çaba göstermeden kullanımını öğrenebilmesidir. Eğer uygulama kolaysa bireyler sistemi severek kullanmaya yönelirler. Bu, sisteminin kullanıcı dostu olarak beklentileri karşılayacağı anlamına gelir. (Staples, Wong ve Seddon, 2002).

H8: E-scooter kullanıcılarının algıladıkları kullanım kolaylığının, aldıkları zevk üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Algılanan fayda, teknolojik cihazlardan elde edilen özel yarar göstermektedir. Daha önceki araştırmalarda algılanan faydanın, tutum ve niyet üzerinde önemli bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Kullanıcılara yarar sağlayan unsurların anlaşılması için ona etki eden faktörlerin bilinmesi gerekmektedir (Uyar, 2019).

E-scooter kullanımından algılanan fayda ne kadar yüksek olursa kişilerin aldıkları zevk o kadar yüksek olur. E-scooter kullanıcılarının algıladıkları fayda arttıkça e-scooter kullanımından aldıkları zevke de artar.

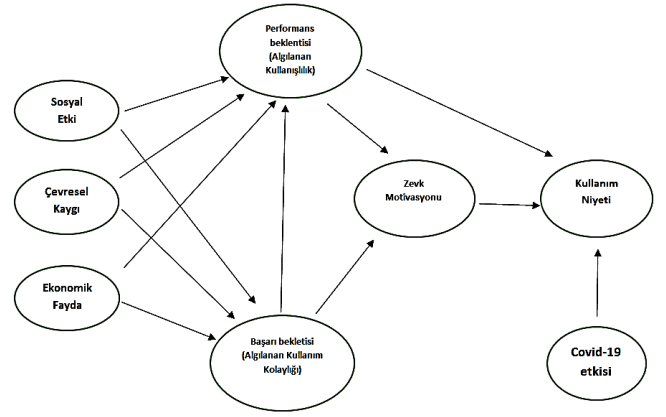
H9: E-scooter kullanıcılarının algıladıkları faydanın, e-scooter kullanımından aldıkları zevk üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Algılanan fayda, bireylerin belirli bir teknolojinin kullanım performansını geliştirmesi açısından yardımcı olmasına ilişkin algısıdır (Venkatesh, vd., 2012). Performans beklentisi, teknoloji kabul modelinin algılanan fayda faktörüne denk olmakla birlikte üretkenlik, iş verimliliği ve bireyin işi için sistemin önemi olarak üç sınıfta toplanabilir. Wang ve Yang, (2005) ile Neufeld, vd., (2007) çalışmalarında bu teorilerden yararlanmışlardır. Niyet üzerinde performans beklentisinin önemli bir etkiye sahip olduğunun hatta davranışsal niyetin en güçlü tahmin edicisi olduğunun sonucuna vamişlardır (Wong, vd., 2015; Venkatesh, vd., 2003). Agarwal ve Karahanna (2000), bireylerin sistemleri benimsemeleri, bu sistemin kendilerine yarar sağlayacağına inanmalarıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

E-scooter kullanımından algılanan fayda kullanım niyetini etkiler. E-scooter kullanımından algılanan fayda arttıkça E-scooter kullanım niyeti de artar.

H10: E-scooter kullanıcılarının algıladıkları faydanın, e-scooter kullanım niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

ŞEKİL 1 | Araştırma Modeli

Algılanan zevk, sistem kullanımının performans sonuçlarından bağımsız olarak, belirli bir teknoloji kullanım etkinliğinin kendi içinde zevkli olduğu derecesidir (Venkatesh, 2000). Bir sistemi kullanırken eğlence önemli bir öğedir (Moon ve Kim, 2001). Kişi sistemi kullanırken ne kadar eğlenirse kullanıma dair davranışsal niyeti o kadar artacaktır (Van der Heijden, 2004).

H11: E-scooter kullanıcılarının E-scooter kullanırken aldıkları zevkin, kullanım niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır.

Yeni tip koronavirüs (COVID-19), başta solunum sistemini hedef alan, soğuk algınlığından SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome) ve MERS (Middle East Respiratory Syndrome) gibi şiddetli ve akut hastalıklara neden olan, koronavirüs ailesinin mutasyona uğramış yeni bir alt türüdür (Brown ve Wang, 2020). Yapılan araştırmalar gösteriyor ki, bireylerin covid-19 salgınına yakalanmaktan korkmaları ruh sağlıklarına olumsuz yönde etkileyerek davranışlarını da değiştirmektedir (Ahmed vd.,2020; Chen ve vd., 2020; Erdoğan vd., 2020; Ho ve vd., 2020; Okur ve Demirel, 2020; Qiu ve vd., 2020; Sani ve vd., 2020; Wang ve vd., 2020). Covid-19 etkisi ölçeği kullanılarak yapılan bir çalışmada da katılımcıların yarısından fazlasının salgından oldukça fazla düzeyde etkilendikleri göstermiştir (Wang ve vd., 2020).

Covid-19 yakalanma korkusu kişilerin ulaşım araç tercihlerini

TABLO 1 | Demografik Özellikler Tablosu

Cinsiyet	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Oranı
Erkek	102	%61,80
Kadın	63	%38,20
Toplam	165	%100
Yaş	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Oranı
18 yaş altı	33	%20
18-24 yaş arası	45	%27,30
25-31 yaş arası	52	%31,50
32-38 yaş arası	15	%9,10
39-45 yaş arası	14	%8,50
46-52 yaş arası	3	%1,80
52 yaş üstü	3	%1,80
Toplam	165	%100
Eğitim Durumu	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Oranı
Okur-yazar	1	%0,60
Ortaöğretim Mezunu	2	%1,20
Lise Öğrencisi	57	%34,50
Lise Mezunu	5	%3
Üniversite Öğrencisi	18	%10,90
Üniversite Mezunu	58	%35,20
Lisansüstü Öğrencisi	14	%8,50
Lisansüstü Mezunu	10	%6,10
Toplam	165	%100

İl	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Oranı
Adana	1	%0,60
Ankara	110	%68,30
Antalya	1	%0,60
Çanakkale	2	%1,20
Eskişehir	4	%2,50
Hatay	1	%0,60
Mersin	2	%1,20
İstanbul	30	%18,60
İzmir	4	%2,50
Konya	1	%0,60
Sakarya	1	%0,60
Sivas	2	%1,20
Bartın	1	%0,60
İğdır	1	%0,60
Toplam	161	%100

etkilemektedir. Bu nedenle Covid-19' un e-scooter kullanıcılarının kullanım niyetleri ve kullanım davranışlarına olan etkisi araştırılmak istenmiştir.

H12: Covid-19'un E-scooter kullanıcılarının kullanım niyetleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Tüm hipotezlerde verilen ilişkilerden yararlanarak araştırma modeli tasarlanmış ve Şekil 1'de verilmiştir.

Veri toplama aracı ve örneklem

Veri toplama aracı ve araştırma modeli temel olarak Kopplin vd. 2021 çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur. Araştırma modelinde yeralan Covid-19 etkisine ait ifadeler ise araştırmacılar tarafından tasarlanmıştır. Anketin birinci bölümünde demografik sorular, ikinci bölümünde 7'li likert tipi ölçekli ifadeler bulunmaktadır. Örneklem Google formlar yardımıyla internet üzerinden gönüllü olarak yanıtlayan 165 e-scooter kullanıcılarına oluşmaktadır. Çalışmada anketin araştırmacılara uygulanabilmesi için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 2022/02 toplantı sayısında Karar 36 maddesi gereği etik kurul izni alınmıştır. Araştırmanın demografik özellikleri Tablo-1'de özetlenmiştir.

BULGULAR

Modelin Geçerliliği ve Güvenilirliği

Yakınsaklık Geçerliliğinin (Convergent Validity) sağlamak amacıyla genellikle üç ölçütten yararlanır. İlki, gizil değişkenlere ait gözlenen değişkenlerin standartlaştırılmış faktör yükünün 0,50'den büyük ve istatistiksel olarak anlamlı olması (Fornell ve Larcker, 1981), ikincisi, gizil değişkenlerin Yapı Güvenilirliği (Composite Reliability-CR) ve Cronbach Alfa (CA) değerinin 0,70'den büyük olması (Hair, Anderson,

TABLO 2 | Ölçüm Modelinin Yapı Güvenirliği ve Geçerliliği (Cronbach Alfa, CR ve AVE Değerleri)

Faktörler	Cronbach Alfa	Yapı Güvenirliği (CR)	Ortalama Açıklanan Varyans (AVE)
AK	0,864	0,907	0,710
AKK	0,807	0,874	0,634
COV	0,785	0,872	0,695
EF	0,832	0,900	0,750
KN	0,906	0,934	0,78
SE	0,808	0,875	0,638
ZVK	0,876	0,924	0,802
ÇK	0,825	0,895	0,739

SE: Sosyal Etki; ÇK: Çevresel kaygı; EF: Ekonomik Fayda; AK: Algılanan Kullanışlılık; AKK: Algılanan Kullanım Kolaylığı; ZVK: Zevk; COV: Covid 19 Etkisi; KN: Kullanım Niyeti

TABLO 3 | Yapı Geçerliliği-Fornell-Larcker Kriteri

	AK	AKK	COV	EF	KN	SE	ZVK	ÇK
AK	0,843							
AKK	0,752	0,796						
COV	0,654	0,661	0,834					
EF	0,598	0,424	0,488	0,866				
KN	0,763	0,574	0,644	0,635	0,883			
SE	0,683	0,538	0,618	0,599	0,796	0,799		
ZVK	0,696	0,706	0,585	0,407	0,620	0,570	0,896	
ÇK	0,597	0,626	0,630	0,423	0,647	0,575	0,629	0,860
AVE	0,710	0,634	0,695	0,750	0,780	0,638	0,802	0,739

NOT: Tablo 3'te köşegen elemanları AVE'nin karekökü, köşegen dışında kalan elemanlar ise gizil değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarıdır

Tatham ve Black, 1998), ve son olarak, her gizil değişkenin Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted-AVE) değerinin 0,50'den yüksek olmasıdır (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 2'de bu 3 kriter yer verilmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde yapı güvenilirliğinin (CR) ve Cronbach's Alpha katsayıları her faktör için 0,70'den büyük olduğu ve AVE değerlerinin de 0,60'dan büyük olduğu görülmektedir. Ayırt edici geçerliliğin araştırılması AVE değerinin karekök değerleri ölçüm modeli için diğer yapılar arasındaki korelasyon katsayıları ile karşılaştırılmasıyla yapılır. Korelasyon katsayıları AVE değerinin karekökünden daha küçükse ayırt edici geçerlilik sağlanmış olur (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 3'den anlaşılacağı gibi sonuçlar modelin ayırt edici geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir.

Yapısal Modelin Değerlendirilmesi

Ölçüm modelinin yapısı incelenirken çoğunlukla, belirlilik katsayısı R^2 , etki büyüklüğü f^2 , yol katsayısı ve t-değeri, tahmin edicinin geçerliliği Q^2 ve uyum iyiliği değerlerine bakılır. Son olarakta model uyumu için Smart-PLS 3 yazılımında hesaplanan ölçüler Standartlaştırılmış Hata Kareler Ortalamasının Karekökü (Standardized Root Mean Square Residual SRMR), Normlandırılmış Uyum İndeksi (Normed Fit Index -NFI) değerleri kullanılır (Yılmaz ve Kınaş, 2020).

TABLO 4 | Tahmin Geçerliliği (Q^2) ve Modelin Açıklama Gücü (R^2)

	Q^2	R^2
AK	0,487	0,704
AKK	0,269	0,446
KN	0,473	0,625
ZVK	0,442	0,562

Anket türü çalışmalarda bireylerin duygu ve düşünceleri gibi somut olmayan ifadeler araştırıldığından belirlilik katsayısı R^2 değerinin 1'e çok yakın çıkması beklenmez. Bu değerlerin %15 ve %47 arasında olması normal olarak değerlendirilebilir (Yılmaz, Can ve Şen, 2018). R^2 değerinin 0,67'den büyük değerler için yüksek, 0,33-0,67 arasındaki değerler için orta ve 0,19-0,33 arasındaki değerler için ise açıklama gücünün zayıf olduğu söylenebilir (Chin, 1998). Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında modelin R^2 değerleri yapısal uyumu işaret eden tüm eşik değerlerinin üstündedir.

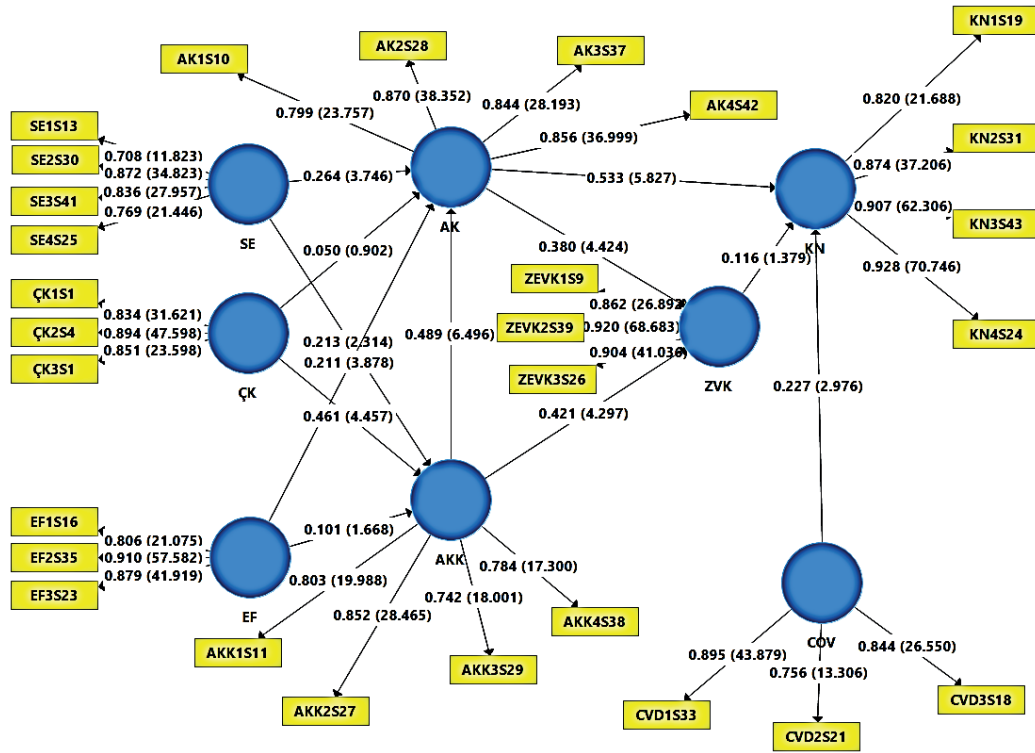
R^2 değerlerinin büyüklüğü tahmin değerinin belirlenmesinde önemlidir. Buna bağlı olarak modelin tahmin geçerliliğinin bir göstergesi olan Q^2 değerleri de araştırmacılar tarafından incelenmektedir. Tahmin geçerliliğinin sağlanması için Q^2 değerinin sıfırdan büyük olması, yeterlidir (Chin, 1998). Modelin Q^2 değerleri sıfırdan büyük olduğuna göre model geçerliliği sağlanmıştır.

TABLO 3 | Etki Büyüklüğü (f^2)

	AK	AKK	KN	ZVK	ÇK
AK			0,321	0,143	
AKK	0,446			0,176	
COV			0,074		
EF	0,094	0,012			
KN					
SE	0,116	0,042			
ZVK			0,017		
ÇK	0,004	0,253			

Etki ölçüsü f^2 (effect size), belirli bir dışsal gizil değişken modele dahil edilmediğinde, R^2 değerinde meydana gelen değişimi ifade eder. Bu çıkarılan yapının içsel gizil değişkenler üzerinde önemli bir etkiye sahip olup olmadığını değerlendirmek için kullanılır. Etki ölçüsü f^2 0,02-0,14 arasında ise zayıf, 0,15-0,34 arasında ise orta ve 0,34 büyükse yüksek düzeyde bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir (Cohen, 1988). Tablo 5'e göre COV, KN üzerinde, EF, AK ve AKK üzerinde, SE, AKK üzerinde, ZVK, KN ve ÇK'da AK üzerinde zayıf etkiye sahiptir. AK,

ŞEKİL 2 | PLS-YEM diyagramı

SE: Sosyal Etki; ÇK: Çevresel kaygı; EF: Ekonomik Fayda; AK: Algılanan Kullanışlılık; AKK: Algılanan Kullanım Kolaylığı; ZVK: Zevk; COV: Covid 19 Etkisi; KN: Kullanım Niyeti

KN ve ZVK üzerinde, AKK, ZVK üzerinde, SE, AK üzerinde ve ÇK'da AKK üzerinde orta etkiye sahiptir. AKK, AK üzerinde yüksek etkiye sahiptir.

Son olarak çoklu bağlantı (VIF) Gözlenen değişkenler için $1.59 <$

TABLO 6 | Standartlaştırılmış parametre tahminleri ve t değerler

Hipotez	İlişki katsayıları	t-değeri	P-değeri	Karar
H1: SE → AK	0,264	3,746	0,001***	Desteklendi
H2: SE → AKK	0,213	2,314	0,021**	Desteklendi
H3: ÇK → AK	0,05	0,902	0,367 ^{AD}	Desteklenmedi
H4: ÇK → AKK	0,461	4,457	0,001***	Desteklendi
H5: EF → AK	0,211	3,878	0,001***	Desteklendi
H6: EF → AKK	0,101	1,668	0,096*	Desteklendi
H7: AKK → AK	0,489	6,496	0,001***	Desteklendi
H8: AKK → ZVK	0,421	4,297	0,001***	Desteklendi
H9: AK → ZVK	0,38	4,424	0,001***	Desteklendi
H10: AK → KN	0,533	5,827	0,001***	Desteklendi
H11: ZVK → KN	0,116	1,379	0,168 ^{AD}	Desteklenmedi
H12: COV → KN	0,227	2,976	0,003***	Desteklendi

* $P < 0.10$; ** $P < 0.05$; *** $P < 0.01$; AD: Anlamli değil

VIF < 3.82, Faktörler için $1.58 < VIF < 2.29$, VIF değerleri 5'ten küçük olduğu için ifadeler ve faktör açısından doğrusal bağlantı yoktur. Model uyumu için SRMR=0.071 ve NFI=0.826 'dir. SRMR < 10 ve NFI > 0.80 olduğundan model uyumunun yeterli olduğu kabul edilebilir.

Path Diyagramı ve Hipotez Testi

Smart PLS 3 yazılımının hesapladığı sonuçlar Tablo 6 ve Şekil 2'de verilmiştir. Şekil 2'de faktör yükleri, faktör yüklerinin anlamlılığını gösteren t değerleri ve neden sonuç ilişkilerini gösteren yol katsayıları görülmektedir. Tablo 6 incelendiğinde H3 ve H11 hariç tüm hipotezlerin

desteklendiği görülmektedir.

Şekil 2'de göre;

- Sosyal etkideki bir birim artış algılanan kullanışlılıkta 0,264 ve algılanan kullanım kolaylığında 0,213 birimlik artışa,
- Çevresel kaygıdaki bir birimlik artış algılanan kullanım kolaylığında 0,461 birimlik artışa,
- Ekonomik faydadaki bir birimlik artış, algılanan kullanışlılıkta 0,461 birimlik ve algılanan kullanım kolaylığında 0,101 birimlik artışa,
- Algılanan kullanım kolaylığındaki bir birimlik artış zevkte 0,421 ve algılanan kullanışlılıkta 0,489 birimlik artışa,
- Algılanan kullanışlılıktaki bir birimlik artış zevkte 0,380 ve kullanım niyetinde 0,53 birimlik artışa,
- Covid19 etkisindeki bir birimlik artışın kullanım niyetinde 0,227 birimlik artışa neden olacağı tahmin edilmiştir.

SONUÇ

Günümüzde özellikle gençler kısa mesafeli ulaşım için e-scooterları tercih etmektedirler. Fazlasıyla yaygınlaşan e-scooterlar'a her yerde rastlaması mümkün hale gelmiştir. Bu çalışmada ortak paylaşımlı e-scooterların kullanım niyetini etkileyen faktörleri araştırmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda TKM'den yararlanılmış ve modele Kaygı, Ekonomik Fayda ve Covid 19 Etkisi gibi faktörler eklenerek model genişletilmiştir. Dış etki olarak sosyal etki, çevresel kaygı, ekonomik fayda faktörlerinin algılanan kullanışlılık ve algılanan kullanım kolaylığı üzerine etkileri incelenerek kullanım niyeti üzerindeki dolaylı etkileri test edilmiştir. Ayrıca zevk motivasyonu ve algılanan kullanışlılığın doğrudan kullanım niyeti üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Modelin analizinde küçük veri setleri için uygun çözümler veren ve özellikle çok değişkenli normal dağılım varsayımı gerektirmeyen KEK-YEM kullanılmıştır.

Araştırmaya katılan 165 kişinin tamamı daha önce en az 1 kez e-scooter kullanan kişilerdir ve %61,8'i erkek, % 31,5'i 25-31 yaş aralığında, %35,2'si üniversite mezunu iken %34,5'i lise öğrencisidir. Bu verilerden yola çıkarak e-scooter kullanıcılarının çoğunlukla erkek, 25-31 yaş aralığında, üniversite mezunu oldukları söylenebilir.

Günümüzde teknolojinin gelişmesi ve hızla yayılması nedeniyle bireylerin tüketime yönelik tutumları ve niyetleri hızla artmıştır. Özellikle kişilerin çevre duyarlılıklarının ve endişelerinin artması tüketim anlayışında değişikliklere sebep olmuştur. Ayrıca ekonomik

faidanın da davranışsal niyet üzerinde etkisi olduğu bulunmuştur (Gümüş ve Gegez, 2017). Çalışmada t testi sonuçlarına ve PLS-YEM diyagramına bakıldığında dışsal etkilere sosyal etkinin ve ekonomik faydanın algılanan kullanılabilirlik ve algılanan kullanım kolaylığı üzerinde pozitif etkisi olduğu, fakat çevresel kaygının sadece algılanan kullanım kolaylığı üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu da dolaylı olarak kullanım niyetini etkilemiştir. Çalışmayı destekleyici olarak Kopplin vd. (2021), çalışmasında sosyal etkinin, çevresel kaygının kullanım niyeti üzerinde etkili olduğunu belirlemiştir. Rejali vd. (2021) araştırmasında sosyal etkinin kullanım niyeti üzerinde etkili olduğu sonucuna varmışlardır.

Çalışma kapsamında algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanılabilirliğin zevk motivasyonuna etkisi, algılanan kullanılabilirliğin kullanım niyetine doğrudan etkisi vardır. Fakat zevkin kullanım niyeti üzerinde bir etkiye sahip değildir. E-scooter kullanıcıları eğlence için bu kısa mesafeli aracı tercih etmemişlerdir. Bu çalışmanın aksine Bölen ve Çeliker (2021) çalışmasında kullanıcıların e-scooterlar ile ilgili algıladıkları değeri kullanım kolaylığının, ücret ve eğlencenin etkilediğini ifade etmiştir. Rejali vd. (2021)'de kişilerin çoğunun e-scooterları çekici ve eğlenceli bulduğu sonucuna varmışlardır.

Covid-19 salgını 2020 yılının başlarından beri kişilerin hayatını riske atmakta ve kullanım niyetlerine yönelik davranışlarını değiştirmektedir. Kişiler salgın riskinden dolayı kapalı, kalabalık alanlardan kaçınmaktadır. Ayrıca bulaş riskinin en çok olduğu toplu taşıma araçlarını da kullanmak istememektedirler. E-scooter kullanımı bireysel olduğu için Covid-19 salgını sırasında toplu taşıma araçlarından daha güvenli olduğu düşünülmektedir. Daha önceki araştırmalarda Covid-19 etkisi araştırılmamış olup bu araştırmanın önemini yansıtmaktadır. Bulgulara göre Covid-19 etkisi kişileri toplu taşımadan uzaklaştırarak e-scooter'a yönlendirmiştir. Covid-19 etkisi e-scooter kullanıcılarının kullanma niyetlerine pozitif etki etmiştir.

Modelden elde edilen bulgular özetle e-scooter kullanıcılarının, algıladıkları kullanılabilirlik arttıkça kullanma niyetlerinin de arttığı ve Covid-19'un etkisi olarak toplu taşıma kullanmak istememeleri de kullanım niyetlerini olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır. Önceki araştırmaların aksine kullanıcıların e-scooter kullanırken aldıkları zevkin, kullanım niyetine anlamlı bir etkisi olmadığı bulunmuştur. ZVK → KN doğrudan etkinin anlamlı çıkmamasına karşın, EF → AK → ZVK → KN ve SE → AK → ZVK → KN dolaylı etkilerinin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Kullanıcılarda ekonomik fayda algısı ve sosyal etki arttıkça, sırasıyla algılanan kullanılabilirlik ve zevk duygusu artmış ve tutumlarda gelişen bu sürecin kullanım niyetini pozitif ve anlamlı olarak arttırdığı belirlenmiştir. Ayrıca çevresel kaygının kullanım niyetine toplam dolaylı etkisi (ÇK → KN:0,113; 2,264; p=0,009) anlamlı bulunmuştur. Bu etki çok yüksek olmasa da anlamlı bulunması gençlerin çevreyle ilgili oldukları ve e-scooter tercihinde sadece ekonomik fayda ve kullanım kolaylığının yanında çevresel kaygılarının da etkisi olduğu belirlenmiştir.

Daha önce yapılan ortak paylaşımlı e-scooter çalışmalarında kullanım niyetini arttıran çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Çalışmadaki modele eklenen ekonomik fayda, covid-19 etkisi faktörleri daha önceki araştırmalarda incelenmemiştir. Araştırmamızın önemini ortaya koyan bu iki faktör literatüre ve daha sonraki yapılacak araştırmalara katkı sağlayabilir. Ayrıca Covid-19 salgınından, sokağa çıkma kısıtlamalarından dolayı veri seti 165 kişi ile sınırlı kalmıştır. Daha sonraki çalışmalarda daha çok veri toplanarak elde edilen bulgular genişletilebilir.

KAYNAKÇA

1. Abdul-Muhmin, A. G. (2007). Explaining consumers' willingness to be environmentally friendly. *International Journal of Consumer Studies*, 31(3), 237-247. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2006.00528.x>
2. Agarwal, R., & Karahanna, E. (2000). Time flies when you're having fun: Cognitive absorption and beliefs about information technology usage. *MIS quarterly*, 665-694. <https://doi.org/10.2307/3250951>
3. Ahmed, M. Z., Ahmed, O., Aibao, Z., Hanbin, S., Siyu, L., & Ahmad, A. (2020). Epidemic of COVID-19 in China and associated psychological problems. *Asian journal of psychiatry*, 51, 102092. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102092.
4. Bardhi, F. ve Eckhardt, G. M. (2012). Access-based consumption: the case of car sharing. *Journal of Consumer Research*, 39: 881 - 898. <https://doi.org/10.1086/666376>

5. Botsman, R. ve Rogers, R. (2010). *What's mine is yours - the rise of collaborative consumption*. Newyork: Harper Collins
6. Bölen, M. C., & Çeliker, O. (2021). Paylaşımlı Elektrikli Scooter Hizmetlerini Kullanma Niyetinde Etkili Olan Faktörler. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 1101-1123. <https://doi.org/10.16951/atauniibid.898594>
7. Brown, K., & Wang, R. C. (2020). Politics and science: The case of China and the coronavirus. *Asian Affairs*, 51(2), 247-264. <https://doi.org/10.1080/03068374.2020.1752567>
8. Chen, Q., Liang, M., Li, Y., Guo, J., Fei, D., Wang, L., ... & Zhang, Z. (2020). Mental health care for medical staff in China during the COVID-19 outbreak. *The Lancet Psychiatry*, 7(4), e15-e16. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30164-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30164-4)
9. Chen, C. F., Eccarius, T., & Su, P. C. (2021). The role of environmental concern in forming intentions for switching to electric scooters. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 154, 129-144. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2021.10.010>
10. Chin, W. W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. *Modern methods for business research*, 295(2), 295-336.
11. Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
12. Davis, F. D. (1989). Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340. <https://doi.org/10.2307/249008>.
13. Doll, W. J., & Torkzadeh, G. (1988). The Measurement of End-User Computing Satisfaction. *MIS Quarterly*, 12(2), 259-274. <https://doi.org/10.2307/248851>
14. Edwards, T. C., & Oskamp, S. (1992). Components of antinuclear war activism. *Basic and Applied Social Psychology*, 13(2), 217-230. https://doi.org/10.1207/s15324834baspp1302_6
15. Erdoğan, Y., Koçoğlu, F., & Sevim, C. (2020). COVID-19 pandemisi sürecinde anksiyete ile umutsuzluk düzeylerinin psikososyal ve demografik değişkenlere göre incelenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23. <https://doi.org/10.5505/kpd.2020.35403>.
16. Felson, M., & Spaeth, J. L. (1978). Community structure and collaborative consumption: A routine activity approach. *American behavioral scientist*, 21(4), 614-624. <https://doi.org/10.1177/000276427802100411>
17. Fitt, H., & Curl, A. (2019). E-scooter use in New Zealand: Insights around some frequently asked questions. University of Canterbury: Christchurch, New Zealand. <https://ir.canterbury.ac.nz/handle/10092/16336>
18. Flaherty, D. J., Morgan, C., Cruz, N. J. M. D., Morgan, R. V., Sarraf, K. M., Sinnett, T., & Roche, A. (2021). Foot and Ankle Injuries Related to The Use of E-Scooters—A Case Series and a Review of Literature. *The Foot*, 101873. doi: <https://doi.org/10.1016/j.foot.2021.101873>
19. Fornell, C., Larcker, D.F., 1981. Structural equation models with unobservable variables and measurement error: algebra and statistics. *Journal of Marketing Research* 18 (3), 382-388. <https://doi.org/10.1177/002224378101800313>.
20. Guo, Y., & Zhang, Y. (2021). Understanding factors influencing shared e-scooter usage and its impact on auto mode substitution. *Transportation research part D: transport and environment*, 99, 102991. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2021.102991>
21. Gümüş, B., & Gegez, E. E. (2017). Değişen tüketici kültüründe yeni trend: Ortak tüketim. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 10(20), 155-178. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ppad/issue/60999/906004>
22. Hair, J.F., Tatham, Ronald L., Anderson, Rolph E.; Black, William (1998). *Multivariate data analysis with readings*, 5th Edn. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
23. Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons: the population problem has no technical solution; it requires a fundamental extension in morality. *science*, 162(3859), 1243-1248. DOI: 10.1126/bilim.162.3859.1243
24. Ho, C. S. H., Chee, C. Y. I. ve Ho, R. C. M. (2020). Mental health strategies to combat the psychological impact of COVID-19 beyond paranoia and panic. *Annals, Academy of Medicine, Singapore*, 49(1):1-6.
25. Hong, S. J., & Tam, K. Y. (2006). Understanding the adoption of multipurpose information appliances: The case of mobile data services. *Information systems research*, 17(2), 162-179.
26. James, O., Swiderski, J. I., Hicks, J., Teoman, D., & Buehler, R. (2019). Pedestrians and e-scooters: An initial look at e-scooter parking and perceptions by riders and non-riders. *Sustainability*, 11(20), 5591. <https://doi.org/10.3390/su11205591>.
27. Kinnear, T. C., Taylor, J. R., & Ahmed, S. A. (1974). Ecologically concerned consumers: Who are they? *Journal of Marketing*, 38(2), 20-24. <https://doi.org/10.2307/1250192>
28. Kopplin, C. S., Brand, B. M., & Reichenberger, Y. (2021). Consumer acceptance of shared e-scooters for urban and short-distance mobility. *Transportation research part D: transport and environment*, 91, 102680. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2020.102680>
29. Lamberton, C. P., & Rose, R. L. (2012). When is ours better than mine? A framework for understanding and altering participation in commercial sharing systems. *Journal of marketing*, 76(4), 109-125. <https://doi.org/10.1509/jm.10.0368>
30. Liew, Y. K., Wee, C. P. J., & Pek, J. H. (2020). New peril on our roads: a retrospective study of electric scooter-related injuries. *Singapore medical journal*, 61(2), 92. doi: 10.11622/smedj.2019083
31. Moeller, S., & Wittkowski, K. (2010). The burdens of ownership: reasons for preferring renting. *Managing Service Quality: An International Journal*.
32. Moon, J. W., & Kim, Y. G. (2001). Extending the TAM for a World-Wide-Web context. *Information & management*, 38(4), 217-230.
33. Neufeld, D. J., Dong, L., & Higgins, C. (2007). Charismatic leadership and user acceptance of information technology. *European Journal of Information Systems*, 16(4), 494-510. DOI: 10.1057/palgrave.ejis.3000682

35. Nikiforiadis, A., Paschalidis, E., Stamatidis, N., Raptopoulou, A., Kostareli, A., & Basbas, S. (2021). Analysis of attitudes and engagement of shared e-scooter users. *Transportation research part D: transport and environment*, 94, 102790. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2021.102790>
36. Okur İ. , Demirel Ö. F. COVID-19 ve Psikiyatrik Bozukluklar. *Medical Research Reports*. 2020; 3(Özel Sayı): 86-99.
37. Ratan, R., Earle, K., Rosenthal, S., Chen, V. H. H., Gambino, A., Goggin, G., ... & Lee, K. M. (2021). The (digital) medium of mobility is the message: Examining the influence of e-scooter mobile app perceptions on e-scooter use intent. *Computers in Human Behavior Reports*, 3, 100076. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2021.100076>
38. Rejali, S., Aghabayk, K., Mohammadi, A., & Shiwakoti, N. (2021). Assessing a priori acceptance of shared dockless e-scooters in Iran. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 100, 103042. <https://doi.org/10.1016/j.trd.2021.103042>
39. Qiu, J., Shen, B., Zhao, M., Wang, Z., Xie, B., & Xu, Y. (2020). A nationwide survey of psychological distress among Chinese people in the COVID-19 epidemic: implications and policy recommendations. *General psychiatry*, 33(2). doi: 10.1136/gpsych-2020-100213
40. Sani, G., Janiri, D., Di Nicola, M., Janiri, L., Ferretti, S., & Chieffo, D. (2020). Mental health during and after the COVID-19 emergency in Italy. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 74(6), 372-372. <https://doi.org/10.1111/pcn.13004>
41. Sang, Y. N., & Bekhet, H. A. (2015). Modelling electric vehicle usage intentions: an empirical study in Malaysia. *Journal of Cleaner Production*, 92, 75-83. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.045>
42. Shaheen, S., & Cohen, A. (2019). Shared micromobility policy toolkit: Docked and dockless bike and scooter sharing. <https://escholarship.org/uc/item/00k897b5>.
43. Sovacool, B. K., Abrahamse, W., Zhang, L., & Ren, J. (2019). Pleasure or profit? Surveying the purchasing intentions of potential electric vehicle adopters in China. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 124, 69-81. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2019.03.002>
44. Staples, D. S., Wong, I., & Seddon, P. B. (2002). Having expectations of information systems benefits that match received benefits: does it really matter?. *Information & Management*, 40(2), 115-131. [https://doi.org/10.1016/S0378-7206\(01\)00138-0](https://doi.org/10.1016/S0378-7206(01)00138-0)
45. Stigson, H., Malakuti, I., & Klingegård, M. (2021). Electric scooters accidents: analyses of two Swedish accident data sets. *Accident Analysis & Prevention*, 163, 106466. <https://doi.org/10.1016/j.aap.2021.106466>
46. Sun, H., & Zhang, P. (2006). Causal relationships between perceived enjoyment and perceived ease of use: An alternative approach. *Journal of the Association for Information Systems*, 7(1), 24. <http://aisel.aisnet.org/jais/vol7/iss1/24>
47. Taylor, S., & Todd, P. A. (1995). Understanding information technology usage: A test of competing models. *Information systems research*, 6(2), 144-176. <https://doi.org/10.1287/isre.6.2.144>
48. Tuli, F. M., Mitra, S., & Crews, M. B. (2021). Factors influencing the usage of shared E-scooters in Chicago. *Transportation research part A: policy and practice*, 154, 164-185. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2021.10.008>
49. Uyar, A. (2019). Tüketicilerin mobil uygulamalara ilişkin algılarının teknoloji kabul modeli ile değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 687-705.
50. Van der Heijden, H. (2004). User acceptance of hedonic information systems. *MIS quarterly*, 695-704. <https://doi.org/10.2307/25148660>
51. Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management science*, 46(2), 186-204. <https://doi.org/10.1287/mnsc.46.2.186.11926>
52. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478. <https://doi.org/10.2307/30036540>
53. Venkatesh, V., Thong, J. Y., & Xu, X. (2012). Consumer acceptance and use of information technology: extending the unified theory of acceptance and use of technology. *MIS quarterly*, 157-178. <https://doi.org/10.2307/41410412>
54. Wang, H. I., & Yang, H. L. (2005). The role of personality traits in UTAUT model under online stocking. *Contemporary management research*, 1(1), 69-82. <https://doi.org/10.7903/cm.73>
55. Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International journal of environmental research and public health*, 17(5), 1729. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051729>
56. Wong, C. H., Tan, G. W. H., Tan, B. I., & Ooi, K. B. (2015). Mobile advertising: the changing landscape of the advertising industry. *Telematics and Informatics*, 32(4), 720-734. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.03.003>
57. Yılmaz, V., & Doğan, M. (2016). Planlanmış davranış teorisi kullanılarak önerilen bir yapısal eşitlik modeli ile geri dönüşüm davranışlarının araştırılması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(Özel Sayı), 191-206. <https://doi.org/10.18037/ausbd.417457>
58. Yılmaz, V., Can, Y. & Şen, H. (2018). Küresel Isınma ve Küresel İklim Değişikliğine İlişkin Bilginin Kaygı ile Farkındalık Üzerine Etkisi: Bir Yapısal Eşitlik Model Önerisi. *Researcher*, 6(1), 434-450. <https://doi.org/10.18301/rss.446>
59. Yılmaz, V., & Kınas, Y. (2020). Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesiyle bir elektrik dağıtım şirketinin hizmet kalitesinin araştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 437-456. <https://doi.org/10.17153/oguıibf.534641>
60. Zagorskas, J., & Burinskienė, M. (2020). Challenges caused by increased use of E-powered personal mobility vehicles in European cities. *Sustainability*, 12(1), 273. <https://doi.org/10.3390/su12010273>